

BAITURSYNULY
UNIVERSITY

«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ
АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ Өңірлік
УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

ҚМПИ ЖАРШЫСЫ

КӨПСАЛАЛЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
МНОГОПРОФИЛЬНЫЙ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№ 1
2024

ISSN 2310-3353

2024 ж., қаңтар, №1 (73)
Журнал 2005 ж. қаңтардан бастап шығады
Жылына төрт рет шығады

Құрылтайшы: *Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті*

Бас редактор: *Қуанышбаев С.Б.*, география ғылымдарының докторы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы ҚОУ, Қазақстан.

Бас редактордың орынбасары: *Жарлыгасов Ж.Б.*, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы ҚОУ, Қазақстан.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Әлімбаев А.Е., философия докторы (PhD), А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Қазақстан.

Емин Атасой, PhD докторы, Улудаг университеті, Бурса қ., Түркия.

Зоя Микниене, докторы, (PhD) Литва денсаулық туралы ғылым университеті, Каунас қ., Литва Республикасы.

Качеев Д.А., философия ғылымдарының кандидаты, тарих магистрі, «Челябі мемлекеттік университеті» ЖББ ФМБББМ Қостанай филиалы, Қазақстан.

Ксембаева С.К., педагогика ғылымдарының кандидаты, «Торайғыров университеті» КЕАҚ, Қазақстан.

Лина Анастасова, әлеуметтану ғылымдарының докторы, Бургас еркін университеті, Бургас қ., Болгария.

Медетов Н.А., физика-математика ғылымдарының докторы, «Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Қазақстан.

Мишулина О.В., экономика ғылымдарының докторы, «Челябі мемлекеттік университеті» ЖББ ФМБББМ Қостанай филиалы, Қазақстан.

Соловьев С.А., биология ғылымдарының докторы, Новосібір мемлекеттік экономика және басқару университеті, Ресей.

Скороходов Д.М., техника ғылымдарының кандидаты, «Ресей мемлекеттік аграрлық университеті – К.А. Тимирязев атындағы Мәскеу ауыл шаруашылық академиясы» ЖББ ФМБББМ, Ресей.

Сычева И.Н., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, «Ресей мемлекеттік аграрлық университеті – К.А. Тимирязев атындағы Мәскеу ауыл шаруашылық академиясы» ЖББ ФМБББМ, Ресей.

Ташев А.Н., экология бойынша биология ғылымдарының кандидаты, орман шаруашылығы университеті, София қ., Болгария.

Уразбоев Г.У., физика-математика ғылымдарының докторы, Ургенч мемлекеттік университеті, Өзбекстан.

Тіркеу туралы куәлік №5452-Ж

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігімен 17.09.2004 берілген.

Мерзімді баспа басылымын қайта есепке алу 07.11.2023 ж.

Жазылу бойынша индексі 74081

Редакцияның мекен-жайы:

110000, Қостанай қ., Байтұрсынов к., 47

(Редакциялық-баспа бөлімі)

Тел.: 8(7142) 51-11-76

№1 (73), январь 2024 г.
Издается с января 2005 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: *Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы*

Главный редактор: *Куанышбаев С.Б.*, доктор географических наук, КРУ имени Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан.

Заместитель главного редактора: *Жарлыгасов Ж.Б.*, кандидат сельскохозяйственных наук, КРУ имени Ахмет Байтұрсынұлы, Казахстан.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбаев А.Е., доктор философии (PhD), Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова, Казахстан.

Емин Атасой, доктор PhD, Университет Улудаг, г. Бурса, Турция.

Зоя Микниене, доктор (PhD), Литовский университет наук здоровья, г. Каунас, Республика Литва.

Качеев Д.А., кандидат философских наук, магистр истории, Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», Казахстан.

Ксембаева С.К., кандидат педагогических наук, НАО «Торайгыров университет», Казахстан.

Лина Анастасова, доктор социологии, Бургасский свободный университет, г. Бургас, Болгария.

Медетов Н.А., доктор физико-математических наук, НАО «Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова», Казахстан.

Мишулина О.В., доктор экономических наук, Костанайский филиал ФГБОУ ВО «ЧелГУ», Казахстан.

Соловьев С.А., доктор биологических наук, Новосибирский государственный университет экономики и управления, Россия.

Скороходов Д.М., кандидат технических наук, ФГБОУ ВО РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева, Россия.

Сычева И.Н., кандидат сельскохозяйственных наук, ФГБОУ ВО РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева, Россия.

Ташев А.Н., кандидат биологических наук по экологии, Лесотехнический университет, г. София, Болгария.

Уразбоев Г.У., доктор физико-математических наук, Ургенчский государственный университет, Узбекистан.

Свидетельство о регистрации № 5452-Ж
выдано Министерством информации Республики Казахстан 17.09.2004 г.
Переучёт периодического печатного издания 07.11.2023 г.
Подписной индекс 74081

Адрес редакции:

110000, г. Костанай, ул. Байтұрсынова, 47
(Редакционно-издательский отдел)
Тел.: 8(7142) 51-11-76

© Костанайский региональный университет
имени Ахмет Байтұрсынұлы

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӨНЕР ҒЫЛЫМДАРЫ ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ И ИСКУССТВО

UDC 902/904

*Abilmalikov, K.K.,
Center for Research, Restoration,
Protection of Historical and
Cultural Heritage Sites,
Kazakhstan, Kostanay,
Serzhan, Sh.,
Akhetmet Baitursynuly Kostanay
Regional University, Kazakhstan, Kostanay,
Kurmaniyazov, Y.S.,
Kyzylorda University named after Korkyt Ata,
Kazakhstan, Kyzylorda*

BOTAI-TERSEK HISTORICAL AND CULTURAL COMMUNITY: GENERAL CHARACTERISTICS

Abstract

Botay-Tersek historical and cultural community covered the territory of Northern Kazakhstan in the IV millennium BC, characterized by the first facts of horse domestication. Scientific discussion between Kostanay archeologists Logvin V.N., Kaliyeva S.S. and Zaibert V.F. became the reason of division of one archeological culture into two independent cultures, which existed at the same time. In the article, the authors compare artefactual remains from "pure" Tersek monuments Kumkeshu-1, Kozhai-1 and Botai and Krasny Yar settlements. The comparative analysis shows the similarity between the archaeological finds in terms of raw materials of manufacture, processing techniques, ornamentation of ceramics, and some unique artifacts. The materials from Kumkeshu-1 and Kozhai-1 settlements, summer Tersek settlements are of the greatest interest for comparative analysis.

Key words: Botai-Tersek culture, Kumkeshu-1, Kozhai-1, summer settlements, Chalcolithic, settlement, Botai, Krasny Yar, lithic industry.

1 Introduction

Comprehensive research on the settlements of Botai and other objects of the Botai culture made a significant contribution to the main goal of the research – to create a concept of the history of the Stone Age of Kazakhstan.

At the final stage of a three-year program with the support of the Ministry of Culture of the Republic of Kazakhstan and the Museum of the Botai Reserve "Archaeological scientific and experimental research on the Botai settlement and modeling of support systems, lifestyle and ideological and sacred contexts of the bearers of the Botai culture" according to the calendar plan and the requirements of the terms of reference for the implementation of the research project, the researchers of the research program carried out a number of research works to collect and study materials on the history of the study of archaeological sites of the Botai archaeological culture, including the collection and analysis of theoretical data on the Eneolithic monuments, and photographic fixation of the lifting material from the monuments of the Tersek culture to the repository of the Kostanay Regional Museum of History and Local Lore.

The purpose of the scientific trip to the Kostanay Regional Museum of Local History was to study more extensive factual material from stone and bone inventories of Tersek monuments. At the

beginning of the implementation of the scientific program in 2021 Kostanay region became the object of study for the presence of Botai-type monuments. In 2021 archaeological exploration group conducted research work on the search for Eneolithic monuments in the territory of Kostanay region, during which on the Eneolithic Tersek settlement Kumkeshu-1 was raised material from stone inventory identical to Botai. The raw material for the manufacture of stone tools, stylistic ornamentation of ceramics were similar.

At the initial stage, the researchers collected theoretical material that was in the public domain, mainly scientific publications on the «pure» Tersek sites of Kozhai-1 and Kumkesh-1 under the authorship of Logvin V.N., Kalieva S.S., Logvin A.V., Shevnina I.V.

Clear outlines of dwelling pits similar to the Botai ones were found at the settlements. These monuments were also investigated later than all the Tersek monuments and the publication of the results was announced and put into scientific circulation only 5-6 years after their discovery. Materials from the Kozhai-1 settlement were published only in 1998, 13 years after the monument was studied. Materials on the Tersek monument Livanovka were published 6 years after the discovery of the monument.

2 Materials and methods

The scientific problem of the Tersek-Botai historical and cultural community lies in the insufficient complexity of the study to determine the chronological age of the Tersek and Botai settlements, osteological material, the remains of ancient Terseks and Botai. In scientific circulation at the moment there are several options for the chronological boundaries of the Tersek and Botai settlements, finds and remains. Therefore, in the scientific publication, methods of comparative analysis are applied to the extracted material, characterizing the main differences between the Tersek and Botai cultures.

3-4 Results and discussion

Early archaeological studies by V.N. Logvin, S.S. Kalieva. [Kalieva, Logvin, 1997: 23-27; 1998: 32-39], Gaiduchenko L.L. showed that the Tersek monuments are related to the Botai monuments by such criteria as ceramics, osteological material, stone industry, some unique tools and objects of sacral purpose. Therefore, one of the main tasks of the research group was to comparatively analyze the lifting material from the Tersek monuments and the Botai settlement.

The scientific discussion between archaeologists Zaibert V.F. and Logvin V.N., Kalieva S.S. became the subject of a dispute about the existence of one Tersek-Botay archaeological culture or two archaeological cultures Botay and Tersek, which existed in different chronological period, where Botay chronologically existed earlier.

Picture 1. Fragment of a stone disk from the settlement of Kozhai-1. 1984

Picture 2. A perforated stone disk from the Botai settlement. 2019

Professor of archaeology V.F. Zaibert believed that the Tersek culture was part of the Botai culture, when the Botai people during the development of semi-nomadic economy could move to the territory of Kostanay region to the summer settlements Kumkeshu-1 and Kozhay-1 in the warm season. Comparing the quantitative indicators of housing structures at the Botai settlement – more than 250, Kozhay-1 settlement – 15, it is logical to hypothesize a seasonal migration of young Botai people to summer settlements, while the older generation of Botai people remained at the stationary winter settlements.

Therefore, the greatest interest for the researchers of the scientific program of the museum-reserve «Botai» was represented by the lifting materials from the Tersek monuments – settlements Kozhai-1 and Kumkeshu-1, which have a long history of discovery, but were not subjected to modern analysis, when a lot of lifting material was accumulated and new research methods appeared. Thus, during 1983-1985 V.N. Logvin studied the Eneolithic settlement Kozhay-1. The Turgai expedition of Kustanai Pedagogical Institute conducted excavations at the settlement Kozhai I on the right bank of the Bala-Tersakkan river. For three years on the settlement Kozhay-1 was opened 1068 square meters, the remains of 15 structures and 81 pits were revealed.

From 1981 to 1990, the Tersek settlement Kumkeshu-1, located in the Amangelda district, was investigated. By 1986, 30 monuments with Tersek-type materials had been investigated in the Turgai Trough, compared to 6 monuments of the Botai culture – Botai, Krasny Yar, Vasilkova-IV, Roschinskoye, Balandino, and Sergeevka, which were also discovered in the first half of the 1980s.

The stationary Tersek monuments Solenoye Ozero-1, Livanovka, Evgenyevka, Kaindy-3, Kozhai-1, Kumkeshu-1, Tokanbai-2, and the Aksu hoard were bright and rich in lifting material. Chronologically Kostanai archeologist Logvin V.N. attributed Tersek monuments to the Late Chalcolithic. The monuments of Bestamak and Akau-2, which are closer to the time frame of the Botai culture, were referred to the Early Chalcolithic.

The materials of the Kozhai-1 and Kumkeshu-1 settlements became the object of closer attention. Bone remains from these settlements were studied by the Russian paleozoologist Gaiduchenko L.L. [Gaiduchenko, 1998: 234-254], who also took part in determining the osteology of Botai.

In 1989, Gaiduchenko L.L., Kalieva S.S., Logvin V.N. published 2 articles on the economic and cultural type of the Tersek people, which have not changed since that time. The research showed that the Tersek people were actively engaged in breeding two types of animals – horse and bull. "Tersek" bull had belonged to the Komola breed.

Here it should be emphasized that in 2018 Gaiduchenko L.L. within the framework of the scientific program "Research and reconstruction of socio-economic and attitudinal contexts on the materials of Botai culture monuments (Botai and Krasny Yar settlements)" in the Botai settlement

also found bones of a cow and a bull of Komola breed, which was used as a draught force. The study of charring on Botai ceramics shows that cows from the Botai settlement were milked.

The Tersek and Botai type of economy was cattle-breeding in nature. Kostanai scientists claim about semi-nomadic type of economy of Tersek people. The Tersek people, like the Botai people, migrated to summer settlements in the warm season. The same conclusion is reached by V.F. Zaibert. [Zaibert,1993:15]. The semi-nomadic type of economy of the Tersek and Botai people implies the presence of stationary winter and summer settlements. In the Tersek culture, the winter settlement is Solenoye Ozero-1, and the summer settlements are Kumkeshu-1 and Kozhai-1. In the Botai culture, the stationary winter settlement is Botai, summer settlements are Krasny Yar and Roschinskoye.

The characterization of dwellings of the Tersek settlements Kozhay-1 and Kumkeshu-1 is the most interesting in comparison with the Tersek, Solenoye Ozero-1, and Duzbai settlements, because they have vivid imprints of dwelling architecture. For example, the Kozhai-1 settlement was repeatedly exposed to fire, and the cultural layer contains coal layers. The Tersek people could build similar dwellings on one site, which existed at different times. Structure 7 is the most interesting. Initially, the dwelling had a subrectangular shape, measuring 12 by 7 meters. At its bottom there was found an ash pit 0.6-0.7 m in diameter and up to 0.15 m deep. In the southern part there was a passage to the structure 8. Similarly to the Botai settlement, the dwellings were connected by a passage for convenient movement in winter. Household pits with animal bone remains and tools were found around the dwelling pits. The layout of the Kozhai-1 settlement was determined by the micro-landscape, and the narrow valley strip was the reason for the linear construction of dwellings. The Kumkeshu-1 settlement is characterized by the construction of dwellings in nests. Initially the dwellings were built rectangular, evolving dwellings gradually became rounded cone-shaped and single-chambered. At the Kumkeshu-1 settlement, single-chamber rounded dwellings evolved into two-chamber dwellings over time.

From 2019 to 2023, reconstruction works on Botai dwellings are underway in the Botai settlement with the support of the State Enterprise «Kazrestavratsiya». Unfortunately, reconstruction works have not been carried out on the Tersek monuments, and there is no possibility to compare the architecture of Botai and Tersek dwellings.

In the 1980s, in the southern part of the Botai settlement, near the river, a rectangular dwelling was also discovered, which was later rebuilt into a rounded cone-shaped structure. The construction occupied more than 100 m². In the settlements of Kozhai-1 and Kumkeshu-1 in the central part, dwellings of about 100 m² were found. Summer dwellings at Kumkeshu-1 were 20-40 m² in area, 40-60 cm deep, built of light wood, talus, reeds, grass and animal hides. The roofs of Tersek summer settlement dwellings were not covered. The diameter of most Tersek and Botai dwellings does not exceed 5-7 meters.

Both the Tersek and Botai cultures were defined by the homogeneity of the detached stone industry. The largest number of finds is characterized by detritus. Then a large number of implements belong to scrapers, and they make up half of the tools. Knives and tips make up a significant number of implements, which are made on the detachment and bifacial basis. Tersek implements on the detachment base were made from jasper quartzite and flint, using retouch and chipping techniques. Research work with the Tersek materials implied an emphasis on unique distinctive archaeological artifacts. Therefore, emphasis was placed on stone disks, irons, arrowheads, microplates, ornamented phalanges and ceramic ornamentation.

Stone disks were made using the same technology as Botai disks, using machine tools and a stone drill. The material for making disks was sandy shale or sandstone (Picture 1-2).

Irons from the settlements of Kozhai-1 and Kumkeshu-1 were made of shale; oblong lines were carved on the surface of the irons for sharpening tips and drawing straps. At the Kozhai-1 settlement in 1984, an iron with a flat shape and small teeth, which could be used to apply ornaments on pottery, was discovered. The irons were multifunctional tools of labor. According to

V.F. Zaibert, ornamented irons could be of sacred, religious nature and could be evidence of the existence of matriarchal relations in the Botai society.

Bone implements are similar to the Botai bone implements: pits, punctures, needles, scrapers, stamps for ornamentation, there are also chisel-shaped and pestle-shaped implements. The only difference, according to T.A. Danilenko, is that metal implements made of copper were used in the production of bone crafts.

The ornamented phalanges are the proof of the single historical and cultural space of the Botai and Tersek cultures, in both cultures phalanges of parnopods were ornamented in geometric style (Picture 3-4). In other regions of Northern Kazakhstan there are no such unique finds confirming a single historical-cultural community. Archaeological reconnaissance and collection of theoretical material from Eneolithic monuments in Pavlodar region in 2022 showed that the Eneolithic sites Shiderty-3 and Borly did not contain ornamented horse phalanges, despite the presence of a large number of horse bones at the monuments.

Picture 3-4. Ornamented phalanges from the settlements of Kozhai-1 (1984) and Botai (2016)

Ceramic vessels from the Tersek settlements have an ovoid ovoid shape made of tin clay with admixtures of sand and limestone. Tersek ceramics has been studied since the 1980s, several articles were written on this topic by researchers such as Kuznetsova E.F., Teplovodskaya T.M., Kalieva S.S., Shevnina I.V., Gaiduchenko L.L., Rakhimzhanova S.Zh.

Picture 5-6. Pottery fragments from the settlements of Kozhai-1 and Botai. Spruce and comb ornamentation

In the second half of the 1990s, paleozoologist L.L. Gaiduchenko developed a new methodology for analyzing archaeological material using the methods of natural sciences. In

particular, he applied the author's method of analyzing the char on ceramic vessels. Successful application of such methodology allowed to attract a new type of source to study the problem of not only the diet, but also the nature of the economy of the Eneolithic population. It showed that the diet of the inhabitants of the Kumkeshu-1 settlement included dairy food and cereals.

Studies by I.V. Shevnina showed that the composition of ceramics also included feldspar and fireclay with admixtures of organic matter – plants, horse dung. Pottery was divided into types according to the principle of ornamentation: rope, combed, textile, unornamented. On the settlement Kumkeshu-1 4 flat-bottomed vessels were found, but during the work with ceramics in the depository of the Kostanay Museum of History and Local Lore no fragments of such vessels were found (Picture 5-6).

Paleozoological analysis showed the presence of kulan and horse bones. At Kozhai-1, the bones of young animals account for 26.9% among the remains of kulan, and 7.5% among the remains of young horses. The inhabitants of both settlements preferred to slaughter horses as adults, when the animal's skeleton was already fully formed. Analysis of the second lower pre-crown teeth of the Botai and Kozhai collections showed the presence of specimens with clear traces of the impact of the bridle (Picture 7-8). The morphology of the Tersek and Botai horse shows similarities between them. The growth of the horse from the Tersek and Botai settlements in the withers reaches 147-152 cm, also there is a mutation of the horse limbs from thick-legged to thin-legged, developing the speed qualities of the horse [Kuzmina, 1993: 178-188].

Picture 7-8. Toothed stamps from settlements Kumkeshu-1 (1985) and Krasny Yar (2021)

5 Conclusions

The Botai-Tersek culture and historical and cultural community existed in the Eneolithic time. Soviet and modern researchers, starting from Formozov and up to V.F. Seibert, note that the settlements of Botai and Tersek existed at the same chronological time. Botai and Tersek could be a part of one ancient conglomeration, when Botai people could move to the territory of Kostanay and Akmola regions in the warm season. At the same time, there were stationary winter settlements in the north and summer settlements in the south of Kostanay oblast. The percentage of horse bones at the Tersek summer settlements, up to 70%, against 95% at Botai, show that in summer time the Botai-Tersek people were actively engaged in hunting and fishing. This is confirmed by the bones of wild animals – kulan, roe deer, wolf and poultry. It is also confirmed by the fact that the spearheads rank second among the tools in terms of quantity. The Tersek and Botai settlements are similar in terms of the technique of making tools, raw materials, methods of pottery molding, and pottery ornamentation.

Similar household items, sacral objects such as irons, ornamented phalanges, ornamented disks, scrapers, scrapers, knives, tips, harpoons, hooks are also present. Bone implements are similar in both manufacturing technique and inventory. Tersek and Botai dwellings were built on a cone-shaped rounded form, evolving from rectangular to rounded dwellings. One of the important conclusions of the research is the fact that during the whole period of scientific polemics between V.N. Logvin, S.S. Kalieva and V.F. Seibert there was no joint complex research – genetic studies of bone remains of Tersek and Botai, reconstruction of Tersek dwellings, comparative trassological

analysis of Tersek and Botai implements. Most of the "unifying" scientific publications on the subject of Tersek and Botai cultures refer to the historiography of the study, rather than comparative analysis on the main aspects of the historical and cultural community. For example, in 2017, Ludovico Orlando at the Institute of Genetics and General Cytology in Almaty conducted genetic studies on Borly, Botai and Tersek horses, also with data from Khakassia and Altai. The results showed kinship with the modern Przewalski's horse. But there was no comparative analysis about the kinship of the Tersek and Botai horses. To date, there are still many practical questions about the kinship of the Botai-Tersek historical and cultural community.

References

1. Kalieva S.S., Logvin V.N. Cattle breeders of Turgai in the third millennium BC. Kustanai, 1997. 179 c.
2. Kalieva S.S. Settlement Kozhay-1. – Almaty: Institute of Archaeology named after A.Margulan, 1998. A.Margulan, 1998. – 255 c.
3. Gaiduchenko L.L. Domestic horse and cattle of Kozhai I settlement // Kalieva S.S. Kozhai I settlement. Appendix 5. – Almaty: Institute of Archaeology named after A.Margulan, 1998. A.Margulan, 1998. – C. 234-254.
4. Zaubert V.F. Eneolithic of the Ural-Irtysh interfluvium. – Petropavlovsk, 1993. – 246 c.
5. Kuzmina I.E. Horses Botai // Problems of reconstruction of economy and technologies on the data of archeology: Collection of scientific works. – Petropavlovsk, 1993. – C. 178-188.

АБИЛЬМАЛИКОВ, К.К., СЕРЖАН, Ш., КУРМАНИЯЗОВ, Ы.С.

БОТАЙСКО-ТЕРСЕКСКАЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНАЯ ОБЩНОСТЬ: ОБЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Ботайско-Терсекская историко-культурная общность охватывала территорию Северного Казахстана в IV тысячелетии до нашей эры, характеризующаяся первым фактами одомашнивания лошади. Научная дискуссия между костанайскими археологами Логвиным В.Н., Калиевой С.С. и Зайбертом В.Ф. стала причиной разделения одной археологической культуры на две самостоятельные культуры, существовавшие в одно время. В статье авторы сравнивают подъемные материалы с «чистых» терсекских памятников Кумкешу-1, Кожай-1 и Ботайских поселений – Ботай, Красный Яр. Сравнительный анализ показывает сходство между археологическими находками по сырью изготовления, технике обработки, орнаментации керамики, отдельным уникальным артефактам. Наибольший интерес для сравнительного анализа представляют материалы с поселений Кумкешу-1 и Кожай-1, летних терсекских поселений.

Ключевые слова: Ботайско-Терсекская культура, Кумкешу-1, Кожай-1, летние поселения, энеолит, поселение, Ботай, Красный Яр, каменная индустрия.

АБИЛЬМАЛИКОВ, К. К., СЕРЖАН, Ш., ҚҰРМАНИЯЗОВ, Ы.С.

БОТАЙ-ТЕРСЕК ТАРИХИ-МӘДЕНИ ҚАУЫМДАСТЫҒЫ: ОРТАҚ СИПАТТАМАЛАРЫ

Ботай-Терсек тарихи-мәдени қауымдастығы біздің дәуірімізге дейінгі IV мыңжылдықта жылқыны қолға үйретудің алғашқы фактілерімен сипатталатын Солтүстік Қазақстанның аумағын қамтыды. Қостанайлық археологтар В. Н.Логвин, С. С. Калиева және В. Ф. Зайберт арасындағы ғылыми пікірталас бір археологиялық мәдениеттің бір уақытта болған екі тәуелсіз мәдениетке бөлінуіне себеп болды. Мақалада авторлар екі мәдениеттің ескерткіштерінің материалдық мәдениетін салыстыра отырып, ортақ ұқсастықтары бар екендігі айтылған, олардың ішіндегі терсек мәдениетінің Құмкешу-1, Қожай-1 және Ботайлық – Ботай, Красный Яр ескерткіштеріне талдаулар жүргізген. Салыстырмалы талдау археологиялық олжалардың өндіріс ишкізаты, өңдеу техникасы, керамикалық ою-өрнектер, жеке бірегей артефактілер арасындағы ұқсастығын көрсетеді. Салыстырмалы талдау барысында Құмкешу-1 және Қожай-1, жазғы терсек қоныстарының материалдары үлкен қызығушылық тудырып отыр.

Кілт сөздер: Ботай-Терсек мәдениеті, Құмкешу-1, Қожай-1, жазғы қоныстары, энеолит, қоныс, Ботай, Красный Яр, тас индустриясы.

ӘОЖ 811.512.122

Бекбосынова, А.Х.,
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор м.а.,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Алдабергенова, Ж.Ж.,
«6В01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 4 курс студенті,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан

Ә.НҮРШАЙЫҚОВТЫҢ «МАХАББАТ, ҚЫЗЫҚ МОЛ ЖЫЛДАР» РОМАНЫНДАҒЫ «МАХАББАТ» КОНЦЕПТІСІ

Түйін

Мақала «Махаббат» концептісінің адам руханиятының маңызды көрінісі ретінде қарастыруға арналған. «Махаббат» концептісі этникалық қоғамның эмоционалды мінез-құлқын көрсете отырып, қазақ санасындағы көптеген бейнелерге белсенді түрде жүгінеді және лексикада, фразеологиялық бірліктерде, паремияларда, поэтикалық мәтіндерде вербализация алады. Таңдалған материалдың ерекшелігі сипаттамалық, салыстырмалы және сандық әдісті, сондай-ақ ассоциативті эксперимент әдісін, когнитивті әдісті қолдануды қажет етті.

Кілт сөздер: махаббат, концепт, роман, талдау.

1 Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде жеке концептілерді сипаттауға көп көңіл бөлінеді. «Концепт» термині XX ғасырдың соңғы онжылдықтарында және XXI ғасырдың басында лингвистикалық әдебиетте кеңінен қолданылады және қазіргі лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі болып саналады.

Концепт ұғымының теориялық негіздерін қалаған ғалымдар Д.С. Лихачев, Н.Д. Арутюнов, Е.С. Кубрякова, А.Н. Мороховский, Н.К. Репцев, В.В. Колесов, А.П. Бабушкин, В.А. Маслов, А.Л. Туревич, А. Вежбицкая, Ю.С. Степанов және т. б.

Ю.С. Степанов: «Концепт – адамның ментальдік дүниесіндегі мәдениеттің негізгі ұясы» – деп жазады. Ол концептінің күрделі құрылысына келесі сипаттама береді: «Бір жағынан алып қарағанда оған ұғым құрылысына қатыстының барлығы жатады, басқа жағынан алғанда концепт құрылысына оны мәдени факті ететіндердің барлығы, бастапқы формасы, этимологиясы, қазіргі ассоциациялар, бағалаулар жатады» [1, 16 б.].

Л.П. Ақтанова өзінің «Тіл біліміндегі «Концепт» ұғымы» атты мақаласында былай дейді: «Концепт ұғымдық ақпараттан басқа психологиялық, этимологиялық, прагматикалық, мәдени ақпараттарды да білдіреді. Мәдени концептілердің ұлттық үлгілеріне тән ортақ және ерекше белгілерін айқындау үшін олардың тілдік көрінісін, қандай да болмасын ұғымды білдіретін сөздің этимологиясы, синонимиясы мен антонимиясы, тіркесу, контекстік қолдануы, семантикалық аялары, образды ассоциациясы, модустік бағалануы, фразеология және тілдік шаблондар құрамында берілуі – бұның барлығы әрбір ұғымды білдіретін басты концептілердің өзіндік «тілін», оларды қайта өңдеуге (реконструкция жасауға), адам санасындағы алатын орнын айқындауға мүмкіндік береді. Міне, осындай сараптама, өмірлік мәні бар дүниетанымдық концептілердің шынайы мәнін ашады» [2].

Махаббат – рухани мәдениеттің маңызды компоненті, әлемнің жалпы тілдік бейнесінің негізгі тұжырымдамаларының бірі. Сүйіспеншілік сезімін сипаттайтын көптеген философиялық-этикалық еңбектерге қарамастан, адам өміріндегі бұл құбылыс жайлы нақты сенімді анықтамасы жоқ.

«Махаббат» сөзі С.И. Ожегов сөздігінде үш негізгі мағынаның жиынтығы ретінде ұсынылған:

– бұл мүдделер қауымдастығына, идеалдарға, өз күштерін ортақ іске беруге дайын болуға негізделген сезім;

– жыныстық қатынасқа негізделген сезім, осы сезіммен өзара байланысты екі адамның қарым-қатынасы;

– жақын туыстық, достық, серіктестік қатынастарынан туындайтын сезім [3, 826 б.].

Ежелгі заманнан бері қалыптасқан кез-келген халықтың болмысы, дәстүрлері, материалдық және рухани мұрасы – бұл халықтың өмір жолының айнасы. Өткеннің мұрасы – бүгінгі ұрпақ үшін тарихтың қарапайым куәгері ғана емес, сонымен қатар біздің қазіргі мәдениетіміз қалыптасқан берік тұғыр.

«Махаббат» концептісі туралы ғасырлар бойы ерлер мен әйелдер ойлары әртүрлі болды. Ер адамдар махаббат ұғымын логикалық және шынайы қабылдағанымен, әйелдер оны романтикалық түрде қабылдаған.

Махаббат ұғымы – адамның негізгі эмоционалды жүйесінің бірі. Эмоционалды жүйе – бұл адамның ең күрделі жүйелерінің бірі, өйткені эмоциялардың пайда болуына, дамуына және көрінуіне адамның барлық басқа жүйелері қатысады – қабылдау, физиологиялық реакциялар, интеллект, эмоциялар және т. б. [Апресян, 1995].

Осылайша, махаббат ең күшті және күрделі сезімдердің бірі деп айтуға болады. Сүйіспеншілік әрқашан және барлық халықтарда, біз қадағалай алатын ең әдемі және күшті сезім ретінде айқындалды.

Концепт күрделі психикалық бірлік ретінде түсіндірудің әртүрлі тәсілдеріне ие. Эмоционалды концептінің құрылымдық маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын тұжырымдаманың бейнелі компоненттері эпитеттер, метафоралар, фразеологиялық бірліктер, паремиялогиялық өрнектер сияқты тілдік құралдар болып табылады. Махаббат эпитеттері махаббаттың сапалық сипаттамаларын білдіреді, мысалы:

- тазалық: мөлдір махаббат, адал махаббат, кіршікіз, мінсіз;
- сезімнің шынайылығы: шынайы махаббат;
- уақытша шексіздік: ескірмейтін, өмір-бақи, тек қана өлім ажырататын, шексіз, мәңгілік;

- қарқындылығы: тулаған сезім, ыстық, өшпес сезім;

- сенімділік: берік махаббат, сенімді махаббат, баянды;

- эстетикалық аспект: көркем, сынар аққу, ай мен күндей жарасқан;

- маңыздылығы: ұлы сезім, ерекше, мәнді, қайталанбас, махаббат күдіреті;

- эмоционалды аспект: шаттыққа толы, қуанышты сәттер, бақытқа толы [5].

Қазақтардың түсінігінде махаббат – ерекше мәнді, таза, шынайы, шексіз, сенімді, өзінің қайталанбас эстетикасы бар, эмоционалды жағымды болып көрінеді.

2 Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында алдымен жалпы теориялық әдіс қолданылды. Концептінің шығу тегі, түрлері жайлы зерттеген ғалымдар еңбектері қаралды. Қажетті материалдар жинақталып, мақала жазуда бір жүйеге келтірілді.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Енді Ә. Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы «махаббат» концептісінің көрінісіне тоқталайық.

1. Меніңше, махаббат – дүниедегі барлық күштің көзі, барлық қуаттың бұлақ-бастауы. Онсыз еш жерде жеңіс жоқ [6, 15 б.].

Махаббат біздің өмірімізде үлкен рөл атқарады. Ол кедергілер мен қиындықтарды жеңуге ынталандырып, бізді өзін-өзі дамытуға шабыттандырады және болмысқа жоғары мән береді. Онсыз адам өмір сүруге деген ынтасын мен ерік-жігерін жоғалтады. Махаббат адамға барлық салада көрінуге көмектеседі, ондағы жақсы, жағымды, құнды нәрсені анықтайды, көбейтеді, дамытады.

2. «Махаббат бар жерде көз жасы қоса жүреді. Адамның өмірі қысқа болғанымен, махаббаты ұзақ өмір сүреді. Құштарлық – махаббат хабаршысы....» [6, 149 б.].

Осы жолдардан келесі қорытынды жасауға болады: Махаббат – бұл сезім, ал сезім эмоциялармен бірге қатар жүреді. Сонымен, көз жасы – бұл эмоция.

Ал енді, құштарлық туралы айтатын болсақ, онда бұл махаббаттың ажырамас шарты. Бұл екі адамның өзара қарым-қатынасынан басқа ештеңе емес және ол ғашық болу мен махаббаттың өзінен әлдеқайда терең емес нәрсе.

3. «Махаббат – барша байлықтан күшті» [6, 153 б.].

Сүйіспеншілік адамның әл-ауқатына, өмірдің мәніне және қарым-қатынастағы үйлесімділікке қатысты бірқатар негізгі себептерге байланысты барлық байлық үшін маңызды болып саналады. Міне, махаббаттың ең жоғары байлық болып саналуының бірнеше аспектілері:

1. Эмоционалды әл-ауқат:

– Махаббат өмірді эмоционалды мазмұнмен байытады, қуаныш, қанағат пен тыныштық әкеледі. Махаббат әкелетін эмоционалды әл-ауқаттың бағасы жоқ.

2. Өмірдің мәні мен мақсаты:

– Сүйіспеншілік өмірдің мәні мен мақсатын береді, тиесілілік пен маңыздылық сезімін тудырады. Сүю және сүйікті болу қабілеті өмірге ерекше мағына береді.

3. Моральдік құндылықтар:

– Көптеген этикалық және рухани жүйелерде махаббат ең жоғары моральдық құндылық ретінде қарастырылады. Сүю, кешіру және кішіпейіл болу қабілеті рухани байлық болып саналады.

4. Қамқорлық және қолдау:

– Махаббат өмірдегі маңызды активтерге айналатын қамқорлық пен қолдауды қамтиды. Қиын сәттерде адамға жақындарының қолдауы қажет.

5. Әлеуметтік байланыстар:

– Махаббатқа негізделген сапалы қарым-қатынастар күшті әлеуметтік байланыстарды қалыптастырады. Бұл байланыстар өмірдің әртүрлі салаларында тірек бола алады.

6. Денсаулық және әл-ауқат:

– Махаббатқа негізделген қарым-қатынас көбінесе жақсы физикалық және психикалық денсаулықпен байланысты. Жақындардың қолдауы мен қамқорлығы жалпы әл-ауқатқа әсер етеді.

7. Бақыт пен қанағат:

– Махаббат бақыт пен қанағат үшін жағдай жасайды. Жақын қарым-қатынастан қанағаттану сезімі материалдық жетістіктерге қарағанда тереңірек және мағыналы болуы мүмкін.

Осы аспектілердің барлығы тек материалдық стандарттармен өлшенбейтін байлық бейнесін құрайды. Сүйіспеншілік адамға баға жетпес рухани және эмоционалды қазына әкеледі, бұл оның өмірін бай және мағыналы етеді.

4. «Меніңше, әйел махаббаты – ең күшті махаббат. Еркектер әлімен күшті болса, әйелдер махаббатымен мықты. Әйел махаббаты – әлемнің тұтқасы» [6, 158 б.].

Әйел махаббатының күші сүйікті адам үшін әйелдің кез-келген сынақты жеңе алатындығында көрінеді. Көптеген адамдар әйелдің қаншалықты жақсы көретініне таң қалады.

Иә, әйелдер көбінесе сүйіспеншілік пен қамқорлық қабілеті арқылы керемет күш көрсетеді. Әйел махаббатының күші әрқашан физикалық күште көрінбейтінін түсіну

маңызды, бірақ ол көбінесе эмоционалды, психологиялық және әлеуметтік салаларда кездеседі. Міне, әйел махаббатының күшін көрсететін бірнеше аспектілер:

1. ** Эмпатия және қолдау: **

– Жоғары эмпатияға ие әйелдер өздерін басқа адамдардың орнына оңай қойып, оларға эмоционалды қолдау көрсете алады. Бұл күшті байланыстарға ықпал етеді және басқаларға қиындықтарды жеңуге көмектеседі.

2. ** Риясыз қамқорлық: **

– Көптеген әйелдер жақындарына және айналасындағыларға риясыз қамқорлық жасау арқылы күш көрсетеді. Олар өз уақыттары мен ресурстарын басқалардың игілігі үшін құрбан етуге дайын.

3. ** Ана мен қорғаушы: **

– Көптеген әйелдер үшін ана мен қорғаушының рөлі күшке деген ерекше көзқараспен байланысты. Әйелдер көбінесе балалары мен отбасын қорғау мен күтуде күш көрсетеді.

4. ** Қиын жағдайларда төзімділік: **

– Әйелдер қиындықтар кезінде керемет төзімділік таныта алады. Олар жақындарына қолдау көрсету арқылы өмірдегі қиындықтармен абыроймен және төзімділікпен күресе алады.

5. ** Кешіру қабілеті: **

– Көптеген әйелдер қиын сәттерде де қарым-қатынасты кешіруге және сақтауға қабілетті. Бұл қабілет олардың қарым-қатынаста үйлесімділік пен тыныштықты сақтауға деген ұмтылысынан көрінеді.

6. ** Энергия және жылу: **

– Әйел махаббаты өмірге жылу, жарық және жағымды энергия әкелуі мүмкін. Сүйіспеншілік пен қолдау атмосферасын құру қабілеті басқаларға қатты әсер етуі мүмкін.

7. ** Қоғамдастықтың дамуы: **

– Көптеген әйелдер қоғамды жақсартуға және мұқтаж адамдарға көмектесуге ұмтылып, әлеуметтік және қайырымдылық шараларына белсенді қатысады.

Әйел махаббатының Күшін нақты көрсеткіштермен өлшеу қиын, бірақ ол көбінесе әйелдердің жақындарына, қоғамға және жалпы әлемге сүйіспеншілік пен қамқорлық қабілеті арқылы қалай әсер ететіндігінде көрінеді.

5. «Тұрақтылық – махаббат мұраты» [6, 157 б.].

«Махаббаттағы тұрақтылық – бұл мәңгілік тұрақсыздық, бізді сүйікті адамның барлық қасиеттерімен кезек-кезек алып кетуге итермелейді, олардың біреуіне де, екіншісіне де артықшылық береді; осылайша, тұрақтылық құбылмалылық болып шығады, бірақ шектеулі, яғни бір нақты нәрсеге бағытталған» (Франсуа де Ларошфуко).

6. «Махаббат – әр үйдің алтын діңгегі» деген болатын Ілекең [6, 257 б.].

Бұл өте дұрыс сөздер. Себебі тіреусіз үйдің төбесі ортасына түсіп, құлап кетеді. Махаббат – бұл үй. Оны салу керек. Мысалы: құрмет – іргетас, өзара түсіністік – есіктер, адалдық – берік қабырғалар. Ақыр соңында, махаббат – бұл біздің өмірімізді мағыналы ететін нәрсе. Ол бізге адами қасиеттеріміз бен эмоцияларымызды көрсетуге мүмкіндік береді. Махаббат бізді бір-бірімізбен байланыстырады және өмірімізді керемет және мәнді етеді.

5 Қорытынды

Ғасырлар бойы махаббат – бұқаралық ақпарат құралдарынан бастап күнделікті өмірімізге дейінгі ең көп талқыланатын тақырыптардың бірі. Ол жер бетіндегі ең күшті сезімдердің бірі ретінде сипатталады, онсыз көптеген адамдар өмір сүре алмайды. Ғашық болу мақсат сезімін береді, өмір сүру және бір нәрсеге ұмтылу. Бұл әлемдегі барлық адамдар махаббатты кез-келген түрде қалайды, мейлі ол отбасының, достарының немесе романтикалық жағынан болсын. Махаббат – бұл қуаныш әкелуге деген терең ұмтылыс, әсіресе басқа адамдармен эмоционалды және құнды байланысы бар адамдар. Менің ойымша, барлық эмоциялар махаббаттан немесе махаббаттың жоқтығынан пайда болады. Сондықтан әр адамның өмірін-

де, тіпті махаббаттың бар екенін терең жоққа шығарса да, өз тарихы болған шығар. Махаббат өмірді жарқын етеді және адам өмір бойы осындай махаббат сәттерін есте сақтайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Есіркепова К. Қ., Канапина С.Ф. Мақал – мәтел тіліндегі концептілік құрылымдар. – Қостанай. ҚМПИ, 2011. – 143 б.
2. Ақтанова Л.П. Тіл біліміндегі «Концепт» ұғымы. http://www.rusnauka.com/45_PWMN_2016/Philologia/7_220235.doc.htm
3. Толковый словарь русского языка, С.И. Ожегов и Н.Ю. Шведова, Москва, Азбуковник, 2001. – 896 с.
4. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 1. Лексическая семантика. М., 1995. – 480 с.
5. Дербишева З.К., Алтынбекова Г.К. Концепт как средство репрезентации этнокультурной ментальности. <https://tsj.enu.kz/index.php/new/article/view/69/52>
6. Нұршайықов Ә. Махаббат қызық мол жылдар. – Алматы. Атамұра, 2002. – 320 б.

БЕКБОСЫНОВА, А.Х., АЛДАБЕРГЕНОВА, Ж.Ж.

КОНЦЕПТ «ЛЮБОВЬ» В РОМАНЕ А.НУРШАЙХОВА «МАХАББАТ, КЫЗЫК МОЛ ЖЫЛДАР»

Статья посвящена рассмотрению концепта «любовь» как важнейшего проявления человеческой духовности. Концепт «любовь», отражая эмоциональное поведение этнического общества, активно обращается ко многим образам в казахском сознании и получает вербализацию в лексике, фразеологизмах, поговорках, поэтических текстах. Специфика выбранного материала требовала использования описательного, сравнительного и количественного метода, а также ассоциативного метода эксперимента, когнитивного метода.

Ключевые слова: любовь, концепт, роман, анализ.

BEKBOSYNOVA, A.Kh., ALDABERGENOVA, Zh. Zh.

CONCEPT «LOVE» IN THE NOVEL «MAKHABBAT, KYZYK MOL ZHYLDAR» BY A. NURSHAIHOV

The article is devoted to the consideration of the concept "love" as the most important manifestation of human spirituality. The concept "love", reflecting the emotional behavior of ethnic society, actively refers to many images in the Kazakh consciousness and gets verbalization in the lexicon, phraseological expressions, proverbs, poetic texts. The specificity of the selected material required the use of descriptive, comparative and quantitative methods, as well as associative method of experiment, cognitive method.

Key words: love, concept, novel, analysis.

ӘОЖ 811.512.122

Безаубекова, А.Д.,

филология ғылымдарының кандидаты,

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы

Қостанай өңірлік университеті,

Амиргалиева, ЕС., Қайырғали, Д.А.,

КЯЛ-23-112(2)-10 «Қазақ тілі мен

әдебиеті» мамандығының студенттері,

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы

Қостанай өңірлік университеті,

Қостанай, Қазақстан

ТІЛДЕРДІҢ ШЫҒУЫ МЕН ДАМУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӨЗАРА ӘСЕРЛЕРІ

Түйін

Мақалаға өзек әрі арқау болып отырған тақырып – тіл.

Тіл – байланыс жасау, яғни коммуникация жасаудың айнытпас айқын құралы.

Дүниедегі кез –келген жаратылыстың немесе құбылыстың шығуы мен даму тарихы, өзінің атқаратын қызметіне сай мақсат – міндеттері, қарастыратын мәселелері мен функциялары болады. Тілде де осы айтылған дүниелер көрініс тауып жатады. Мақаланы жазу барысында тілге тән деген барша қасиеттер мен оның заңдылықтары сөз етіледі.

Тілдің шығуы жайынан хабар беріліп, оны зерттеушілердің пікірі мен ойлары да көрсетіледі. Тілдің шығуы мен оның әртүрлі тілдік топшаларға бөлінуінің себебін де айта отырып, оның ғылым аралық басқа салалармен байланысын, қоғамның түрлі салаларына ете алатын жағдайы да суреттеледі.

***Түйін сөздер:** коммуникация, шығу жолы, тарих, функция, әсер, лингвистика.*

1 Кіріспе

Тіл – қоғамдық сипатқа ие, коммуникациялық жасауға қабілетті жалпыға ортақ функция, құрал. Тілсіз қоғам өмір сүре алмасы анық. Адамдар ерте заманда яғни тас ғасырында бір – біріне төнген қауіпті, аңдар мен хайуанаттардың келе жатқанын, олжалы болғандығын білдіру үшін хабарлап оны жеткізуі керек болған. Алғашында дыбыстық мәнде жұмсалған бұл құбылыс, кейіннен адам санасы дамыған сайын дыбыс ақырындап сөзге айналып, дамып ол белгілі бір тілге жататын болды. Осы жерден тілдің шығуы басталады деу жаңсақ пікір болмасы анық.

Тіл білімі, лингвистикада тілдің шығуы туралы сөз қозғалғанда көбінесе ғалымдар екі түрлі мәселеге тоқталады:

1) Тілдің шығуы яғни адам қалай сөйлей бастады? Қалай тіл арқылы қарым – қатынас жасау басталды?

2) Нақты тіл бөліністері, тілдік топтар қалай пайда болды? Неліктен «түркі тілдер тобы», «батыс герман тілдер тобы» деп бөлінген? Бұл бөліну қашан пайда болды? деген сияқты сұрақтар.

Ғалымдардың айтуы бойынша осы екі нәрсені қарастырғанда екеуін екі бөліп, бір – бірімен байланыстырмаған жөн болмақ. [4,9]

Себебін былай түсіндіреді: тілдің шығуы өте көне заманда, адамдар жаратылысы енді бастауын алғанда пайда болған болса, тілдің түрліше топтарға бөліну мәселесі адам қалыптасып, ой – санасы мен ақылы жетілген кезде барып қана мәселе болып қарастырылған. Яғни екеуінің арасында өте үлкен уақыт аралығы мен айырмашылық бар, сол себептен екі мәселе етіп қарастырады. Тілдің шығу тарихын зерттеуде көптеген салаларатсалысады, ал тілдік топтардың бөлінісін лингвистика яғни тіл ғылымының өзі қарастырады. Тағы бір айырмасы осыда деп көрсетуге болады. Яғни шығу тарихы стихиялы, әрі үлкен де кең сипатта белең алады. Ал жекелеген топтарды зерттеу біріншісінен салыстыра қарағанда өрісі тарлау болып сипатталады. [4,78]

2 Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында тіл туралы жан-жақты зерттеліп, тілдің жалпы сипатына анықтамалар берілді. Тілді зерттеуші ғалымдар мен жазушыларды пікірлері мен зерттеулері көрсетілген.

3-4 Нәтижелер мен талқылаулар

Тілдің шығуына қатысты ғалымдардың көптеген тұжырымдамасы мен теориялары бар. Соларға тоқтала кетсек:

1) **Дыбысқа ұқсату теориясы.** Бұл тұжырымдама негізінен Грекияның ойшыл – ғұламаларының философиялық трактаттарынан бастау алады. XVIII – XIX ғасырларда бұл тұжырымдама көп ғалымдардың айтатын негізі теориясына жата бастады. Бұл тұжырымдаманы сол ғалымдардың ішінде ең көп қолдаушы латындық жазушы Августин (V ғ), неміс ойшылы Г.Лейбниц (1646-1716) қолдаған болатын. Теория бойынша тілдің шығуы табиғатта белең алып жатқан құбылыстарға байланысты. Мысалы: найзағайдың жарқылы, заттың тарс

етіп құлауы, құстың дауысы, теңіздің суының сылдыры бәрі – бәрі адам баласын сөйлеу дәрежесіне дейін апарды. Бұның мәнін ғалымдар әртүрлі тілдегі еліктеуіштердің болуымен түсіндіреді. Алайда адамның сөздік қорындағы бүкіл сөз сол еліктеуіштерден шықты деп ойлауға келмейді. Себебі еліктеуіш басқа сөз таптары сияқты кең мағынада, ауқымды түрде мән бермейді. Бұл теорияны дұрыс деп қабылдайтын ғалымдар ұқсату теориясының әлеуметтік мәні бар функция ретінде емес, оны айнала, қоршаған ортаның адамзат баласына жасаған жақсылығы деп түсінеді. Бірақ теорияға тура қарайтын болсақ, әрі тілдің өзінің қасиетіне қарай оны «жақсылық» деп емес, адамның өзі қажетсінгендіктен пайда болған құбылыс деп қараған абзалырақ болмақ. [1,4]

2) **Эмоционалды теория.** XVIII – XX ғасырларларда өте қатты белең алған тұжырымдамалардың бірі. Негізінен зерттеушілердің көбі бұл пайымдаудың шығуын «дыбысқа ұқсату» тұжырымдамасынан бастауалады дейді. Аталған тұжырымдаманы қолдаушы атақты ғалым Ж.Ж.Руссо сөйлеудің пайдасы жайындағы еңбегінде «құмарлық, әлденеге деген талпыныс, қол жеткізу сөйлеу нормасының ең бірінші стандарт дыбыстарын тудырды», «ең бірінші тілдер дыбысты, үнді болып, содан кейін барып стандартты тілге айнала бастады» деп көрсетеді. [1,6] Әйткенмен, бұлай деп қабылдау тілдің шығуы мен дамуын бұрыс пайымдаудан тұрады.

3) **Эмоционалды теориядан шығатын одағай теориясы.** Бұл теория XX ғасырдың басында пайда болды. Ғалымдардың айтуынша, ежелгі адамдар айналада әр табиғатта жаңадан пайда болып жатқан құбылыстарды көзімен көріп, танысқанда ең алғаш сезінген эмоциялары мен сезінген сезімдерін эмоциялы одағайлармен білдірген. Тілдің одағайдеген тұжырымдамасына сай, адам сезінген әртүрлі эмоцияны шығарған кездегі одағайлар тілдің шығуына себеп болған. Атақты ғалым, орыстілтанушы Д.Н.Кудрявский (1887-1920) қазіргі таңда қазақ тіл білімінде сөз табы болып саналатын одағай адамзат баласының дыбыстау арқылы шығарған тұңғыш сөздері болып саналады. [1,16]

Алайда бұл пайымдаманың бұрыстығын қазіргі уақытта былай дәлелдеуге болады: бұл тұжырымдаманы қолдаушылар тіл дегенді объект ретінде қарастырып, оның тек қана эмоционалдық тұрғыдағы қабілетіне ғана көп көңіл бөледі, бірақ қарым-қатынас жасау құралы екендігіне назар аударыңқырамайды. Бұл теория тілдің қоғамдық табиғатына мән бермейді. Және үстіне дәлдеме ретінде келтірер болсақ, кез – келген тілде одағайдың болатындығы сөзсіз рас, алайда кез – келген тілде эмоцияны, яғни одағай іспеттес сипаты жоқ сөздер жетіп артылады. Сонда одағай тек тілдің бір бөлшегі ғана, сөздік қор яғни лексемада одағайдан да көп сипаты бар сөздер жетіп артылады.

4) **Қоғамдық шарттасу теориясы.** Бұл тұжырымдама аталған тұжырымдамалардың ішіндегі ең бір ерекшесі әрі қызығы болып саналады. Тұжырымдама негізінде ең алғашқы әрі ежелгі адамдар айтатын сөздерін, дыбыстарын өздері ішінара қабылдап, шешіп алған деседі. Тіл жайынан «келісу» үшін ол адамдардың келісу барысында қолданатын тілі болуы тиістігін айтады. Әрі ол кездегі адамдардың тілді ойластырып шығуы үшін керекті дағды мен ақыл – ой сана керектігі де бәрімізге мәлім. Бірақ бұл теорияны жақтаушы ғалымдар адамның санасы сол адам дүниеге келгенде қалыптасады, әрі оны қолдана алуына қарай ол қызмет етеді дейді.

5) **К. Маркс пен Ф.Энгельстің теориясы.** Бұл тұжырымдама бойынша тіл о баста адамның алғаш еңбек етіп, жұмыс істеуікезінде шығарған рефлекті айқайы немесе дауысының негізінде пайда болған. Сөз немесе тілдің шығуы жайындағы «еңбек» тұжырымдамасын зерттеп, оны дұрыс деп танушылар адамның ең алғашқы айтқан сөздері етістік сөздер дейді. Себебі еңбек етіп, аң аулайтын адамның күнделікті өмірі сол еңбекке байлаулы. Сәйкесінше айтатын сөзі де етістік болып саналады. Адамзат тілінің пайда болу теориясының ғылыми негізін.

«Тіл де, адам тәріздес, адаммен бірге өмір сүріп келе жатқан, өте ежелден келе жатқан процесс.» [2,67]

Еңбек теориясын дәлелдеу үшін қос ғалым мынадай дәйектемелеркелтіреді:

- 1) Біріншіден, тіл мен сананың бір-бірімен қарқынды байланыстылығы және бұлардың белгілі бір уақыт аралығында бірге шыққандығы;
- 2) Екіншіден, тілдің шын тәжірбиелік сана әр іақыл – ой жүйес іболып жүйеленуі;
- 3) Үшіншіден, тіл деген объект адамдар арасындағы коммуникация жасау қажеттілігінен жасалғандығы көрсетілген.

Тілдің шығуы жайындағы мәселе Фридрих Энгельстің көптеп жазып кеткен мақаласы мен еңбектерінде теориялық жағынан әр қырынан сараланып, жүйеленетін бұл жайт туралы маркистік пайымдау одан әрі өсе әрі дамм түседі.

Ф.Энгельстің жазған ғылыми зерттеу еңбектеріндетілдің шығуы туралы жазғандарында тіл адамның жаратылуымен бірге туған мәселе ретінд еқарастырылады.

Тілдің шығу тарихы мен оған қатысты ғалымдардың теориясы жайынан соң, даму жолына тоқталған абзал.

Даму – қазіргі уақытта тенденцияға айналып кеткен, адамның жетістікке немесе белгілі бір өсу жолында дәрежеден – дәрежегекөтерілу барысы. Ал тіл білімінде даму сөзі мынадай мағыналарда түсіндіріліп жатады.[2,35]Олар:

- Тіл деген үлкен жүйенің бірлікретіндегі қалпының өзгерісі, тұрақты болмауы;
- Әлеуметтің қажеттілігі мен керек – жарағынасай тілдің үнемі құбылып, өзгеріп отыратын үдерісі

Н.Марр атты шет ел ғалымы тілдің даму проблемасы жайында «сатылық даму тұжырымдамасын» ұсынған. Н. Марр тілдің өзгеруі мен дамуынын саналуан баспалдағы бар және ол сатылардың әрбірі белгілі бір әлеуметтік пішінге сәйкес деп санады. Тілдің даму заңдылығы турасындағы проблемалар – лингвистика атты үлкен саланың шешілуі қиын мәселелерінің бірі. Уақыттың әр кезде өзгеріп отыратынына сай болып отыратын тілдік жағдаяттардың сырын анықтамайынша, тілдің жеке өзіне тән сыр – сипатын, мағынасын түсіне алуға болмайды. Тілдің өзгерумен дамуына қатысты нақты дәл анықтамалар беріле қоймаған. Тіл – қоғамдық құбылыс. Сондықтан оның тарихы мен дамуы қоғамның тарихы мен дамуына байланысты болады. Қоғам пайда болғаннан бері тіл қоғамға қатынас құралы ретінде қызмет етіп, оның дамуымен бірге дамып келеді.

Тілдің даму барысынан бұрын ең бірінші тіл заңдарын қарастырған жөн болады. Олар:

- жалпы заңдар (общие законы);
- жеке заңдар(частные законы) деп 2 түрге бөлінетіндігін айтуымыз керек.

Тілдің даму заңдылықтарының біріне оның жүйесін құрайтын құрылымдық элементтерінің даму тұрғысынан біртектес, бірдей болмауын жатқызуға болады. Дәлелдеме ретінде тіл біліміндегі әртүрлі салалардың я болмаса бөліністердің дамуын айтсақ болады. Мысалы лексикология саласы мен терминологияны салыстырсақ болады. Сөздік қор үнемі дамып, үдемелеп отыратын болса, терминология саласы баяу қарқында дамиды. Осылай болғанымен, бәріне бір заңның түрлі белгілі тілдерде іскеасуы әртүрлі болу ықтималдығы жоғары. Себебі әртілдің тек хөзіне ғана тиесілі заңыболады. Сол себептен, барша тілдерге міндетті заң жеке тілдерде түрліше дамуы дұрыс іс.

Тілдің негізгі даму заңдылықтарына мыналарды жатқызсақ болады:

1. Тіл аз – аздан, үздіксіз дамып, біртіндепдамитын құбылыс;
2. Тіл коммуникация жасайтын әрі функционалдыққұрал қызметін орындап әріүнемі даму үстінде болады. Әрі сол себептен даму жолын тарихқа дейінгі, тарихтан кейінгі деп кезеңдерге (неміс зерттеушісі А.Шлейхер, 19 ғ) немесе алуан түрлідәрежелерге бөлу дұрыс болып саналмайды.
3. Тілдің қай түрінде болмасын оның жүйелілік элементін абстракциялап пайдалану заңы бар.

4. Тілдің даму барысында дифференциялаумен бірге, оған қарсы мәнде интеграциялау принципі де болады. Тілдің даму барысында дифференциялаумен бірге, оған қарсы мәнде интеграциялау топтау, біріктіру) принципі де болады. Бұл тәсіл. Аталған тәсіл бойынша ұсақ тұлғалар өзінен бір дәреже үлкен тұлғалар қатарына кіріп, соғұрлым күрделі тұлғалар бірлігі жасалады. [1,95]

Тіл үнемі дамып, өзгеріп, түрлі сипатқа ие болатын құбылыс. Әр салада тілдің өзіндік бірқатысы бар. Соның ішінде ол түрліхалықтар арасында да ішінара бір – біріне түрлі деңгейде әсеретіпжатады. Өзараәсерді екі түрлі жолменжасауға болады:

- Бірінші түрі тоғысутүрінде беріледі;
- Екінші біртүрітілдік элементтердің (дыбыстардың, морфемалардың, сөздердің, сөйлем құрылымының) енуі түрінде.

Тілдің тоғысу процесі (этника жағынан жақындығы бар тілдер тобының бірігуі) субстрат, суперстрат, адстрат деген үш түрлі топтар тізбегі пайда болады.

Субстраттардың әрекет етуі барысында бірінші доминант тіл, екінші бағынықы тілге сөз бен жеке дыбыстарды, кейбір морфемаларды дұрыс негіздейді. Сонда, субстрат – бағынықы тілдің басыңқы доминант тілден алатын бірліктер тілдерінің кейбір элементтері сақталған. Суперстрат–доминант халықтың бағынықы халық тіліне салған ізі мен әсері.

Ал адстрат — жарыса кеп өмір сүретін тілдік элементтер.

5 Қорытынды

Тіл – коммуникация жасауда негіз болатын басты құрал. Оны адам мен адам арасындағы, халықаралық қарым – қатынастарда, байланыс жасалуы тиіс әр жерден байқауға болады. Тіл байланыс жасау құралы болғандықтан, қоғамда мәні мен маңызы бар функционалдық құрал болуы себепті кез – келген құрал іспеттес оның да шығу тарихы, даму жолы мен әсері барына куә болдық. Тілдің сипатын әр қырынан байқап, пайымдап оның үлкен ауқымды тақырып екенін байқауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Какен Аханов «Тіл білімінің негіздері».
2. Өмірзақ Айтбайұлы «Тіл біліміне кіріспе: жалпы тіл білімінің қысқаша курсы» Алматы, Арда, 2010.
3. Ислам Жеменей «Тілдер тарихы немесе тіл – ұлттың мәйегі» мақала.
4. Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл тағылымы» Алматы: Ана тілі, 1992.

БЕЗАУБЕКОВА, А.Д., АМИРГАЛИЕВА, Е.С., ҚАЙЫРҒАЛИ, Д.А.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЯЗЫКОВ И ИХ ВЗАИМНЫЕ ЭФФЕКТЫ

Основной темой статьи является язык. Язык-это общение, то есть очевидное средство общения.

Любое творение или явление в мире имеет историю происхождения и развития, цели и задачи, задачи и функции, соответствующие его функциям. В языке также отражены эти сказанные вещи. В процессе написания статьи речь идет о всех свойствах языка и его закономерностях.

О происхождении языка сообщается, а также отражаются мнения и мысли его исследователей. Говоря также о происхождении языка и о причине его разделения на различные языковые подгруппы, описывается его связь с другими областями межнаучного общения, состояние, которое может сделать его доступным для различных сфер общества.

Ключевые слова: коммуникация, происхождение, история, функция, влияние, лингвистика.

BEZAUBEKOVA, A.D., AMIRGALIYEVA, Y.S., KAIYRGALI, D.A.

THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF LANGUAGES AND THEIR MUTUAL EFFECTS

The main topic of the article is language. Language is communication, that is, an obvious means of communication.

Any creation or phenomenon in the world has a history of origin and development, goals and objectives, tasks and functions corresponding to its functions. The language is not an exception. The article explores all the properties of the language and its patterns.

The article covers the origins of language and presents the viewpoints and ideas of language researchers. It also addresses the language's origin and the factors leading to its division into different linguistic subgroups, highlighting its connections with other interdisciplinary fields of study. Additionally, it discusses the current state of language, emphasizing how this can broaden its accessibility across various sectors of society.

Key words: *Communication, origin, history, function, influence, linguistics.*

ӨОЖ 811.512.122

Безаубекова, А.Д.,
филология ғылымдарының кандидаты,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Атығай, Ш.С., Шахметова, М.А.,
I КЯЛ-23-112(2) -10 «Қазақ тілі және
әдебиеті» мамандығы студенттері,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы,
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан

ТІЛДЕРДІҢ ШЫҒУ ТЕГІ, ТУЫСТЫҒЫ (ГЕНЕОЛОГИЯЛЫҚ) ЖАҒЫНАН ТОПТАСТЫРЫЛУЫ

Түйін

Қоғамда адамзат үшін ең басты құрал ол – тіл. Әр тілдің өзіне тән қоғамдағы орны мен қолданыста көрінетін ерекшеліктері бар. Осындай жүйеге сай олар әр түрлі семьяларға топтастырылады. Аталған мақалада дүниежүзі тілдерінің шығу тектері, олардың генеологиялық жағынан топтастырылуы қарастырылған.

Кілт сөздер: *тіл, отбасы, генеология, тек, ереже, классификациялау.*

1 Кіріспе

Дүниежүзі тілінде шамамен үш мың тіл бар. Олардың ішінде тайпа тілдері де, ұлт тілдері де, халық тілдері де жоқ емес. Кейбір тілдер кеңінен қолданыс тапқандықтан халықаралық тілдер дәрежесіне дейін жеткен. Олар: қытай, ағылшын, испан, орыс, араб, француз тілдері. Тіл білімінде дүние жүзіндегі тілдерді екі түрлі тұрғыдан топтастырады.

Біріншісі – тілдің шығу тегі тұрғысынан, бір негіз тілден бөлініп шыққандығы тұрғысынан қарастырылуы генеологиялық топтастырылуы.

Екіншісі – басты назарды шығу тегіне емес, оның грамматикалық құрылысы мен типінің ұқсастығы тұрғысынан қарау типологиялық немесе морфологиялық топтастырылу деп атайды.

Тілдердің генеологиялық классификациясы әртүрлі тілдер арасындағы туыстық пен байланысты зерттейді. Бұл ортақ ата-бабадан қандай тілдер шыққанын және олардың уақыт өте келе қалай дамығанын анықтауға мүмкіндік береді. Генеологиялық классификация лингвистерге тілдердің қалай дамығанын және олардың бір-бірімен қалай байланысты екенін түсінуге көмектеседі. Бұл мақалада біз тілдердің генеологиялық классификациясының анықтамасын, тарихын, принциптері мен мысалдарын, сондай-ақ осы тәсілдің сынын қарастырамыз.

Тілдердің генеологиялық классификациясы – бұл олардың генетикалық байланысы мен тарихи дамуына негізделген тілдерді жіктеу әдісі. Ол тілдер ортақ ата-бабадан дамиды

және олардың ұқсастығына қарай тілдер семьяларға топтастырылуы мүмкін деген болжамға негізделген. Тілдердің генеалогиялық классификациясы ортақ ата-бабасы бар тілдердің грамматикалық және лексикалық ерекшеліктері ұқсас болады деген болжамнан туындайды. Бұл тілдер арасында туыстық байланыс орнатуға және олардың тарихи дамуын анықтауға мүмкіндік береді. Тілдердің генеалогиялық классификациясы лингвистикалық классификацияның негізгі әдістерінің бірі болып табылады және ғалымдарға әртүрлі тілдерді, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерттеуге және салыстыруға мүмкіндік береді.

Тілдердің генеалогиялық классификациясының даму тарихы XIX ғасырдың ортасында неміс лингвисті Фридрих Макс Мюллердің зерттеуінен бастау алады. Ол тілдерді олардың жақындығы мен ұқсастығына қарай жіктеуге болады деген идеяны ұсынды. Мюллер тілдердің "отбасылық ағашы" тұжырымдамасын жасады, ол иерархиялық құрылым болып табылады, мұнда әр тілдің өз ата-бабасы бар және ұрпақтары болуы мүмкін. Ол әртүрлі тілдердің грамматикалық және лексикалық ерекшеліктерін салыстырып, осыған сүйене отырып, туыстық ағаш құрды [1, 85 бет]. Кейінгі жылдары Тілдерді генеалогиялық жіктеу идеясын басқа лингвистер дамытты және жетілдірді, мысалы Август Шлейхер, Эдуард Зейнфельд және Николай Серебряков. Олар туыстық байланыстары мен тарихи дамуын анықтау үшін әртүрлі тілдерді зерттеп, салыстыруды жалғастырды. Салыстырмалы филология, фонология және морфология сияқты заманауи зерттеу әдістерінің пайда болуымен тілдердің генеалогиялық классификациясы дәлірек және жүйелі болды [2, 38 бет]. Қазір ол Тілдерді оқыту мен жіктеудің негізгі тәсілдерінің бірі болып табылады.

2 Материалдар мен әдістер

Тілдердің генеалогиялық классификациясы тілдер мен олардың арасындағы байланысты анықтауға көмектесетін бірнеше принциптерге негізделген тарихи даму. Осы принциптердің кейбіріне тоқтала кететін болсақ:

1. Жалпы белгілер мен ұқсастықтар.

Тілдердің генеалогиялық классификациясы ортақ белгілері мен ұқсастықтары бар тілдердің ортақ ата-бабалары болуы мүмкін деген болжамнан туындайды. Лингвистер тілдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін олардың фонологиялық, морфологиялық, лексикалық және синтаксистік ерекшеліктерін зерттейді.

2. Бір-біріне ұқсас, әрі өзара қатысты сөздер.

Тілдерді генеалогиялық жіктеудің негізгі әдістерінің бірі-байланысты сөздерді салыстыру. Тіл мамандары әртүрлі тілдерде ұқсас дыбыстық және семантикалық сипаттамалары бар сөздерді іздейді. Мысалы, «ана» сөзі көптеген үндіеуропалық тілдерде ұқсас формаларға ие, бұл олардың жалпы шығу тегін көрсетеді.

3. Фонетикалық және грамматикалық ережелер

Тілдердің генеалогиялық классификациясы тілдерде кездесетін фонетикалық және грамматикалық ережелерді де ескереді. Лингвистер қандай тілдердің бір-бірімен байланысты болуы мүмкін екенін анықтау үшін дыбыстық өзгерістер мен грамматикалық құрылымдарды зерттейді [3, 20 бет]. Мысалы, әр түрлі тілдердегі етістік жалғауларын салыстыру олардың жалпы шығу тегін көрсетуі мүмкін.

4. Тарихи құжаттар мен жазбалар

Тілдерді генеалогиялық жіктеу үшін тарихи құжаттар мен жазбалар да қолданылады. Тіл мамандары тілдердегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды табу үшін ескі мәтіндерді, хаттарды және басқа дереккөздерді зерттейді. Бұл оларға тілдердің тарихи дамуын қалпына келтіруге және олардың туыстық байланыстарын анықтауға көмектеседі. Осы принциптердің барлығы лингвистерге тілдерді туыстық және тарихи дамуына қарай жіктеуге көмектеседі. Тілдердің генеалогиялық классификациясы тіл әлемінің әртүрлілігін зерттеу мен түсінудің маңызды құралы болып табылады.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Тілдердің генеалогиялық классификациясы қай тілдердің арасында туыстық бар екенін және олардың уақыт өте келе қалай дамығанын анықтауға мүмкіндік береді. Тілдердің генеалогиялық классификациясының бірнеше мысалдарына тоқтала кететін болсақ:

Үндіеуропалық тілдер отбасы – ең танымал және кең таралған тілдер отбасыларының бірі. Ол Еуропада, Азияда және әлемнің басқа бөліктерінде кең таралған көптеген тілдерді қамтиды. Үндіеуропа семьясы тілдері өз ішінен бірнеше топтарға бөлінеді:

1. Индия тобы: бельгия, пенджап, синдх, сингаль, непал, урду, хинди, цыған тілдері.
2. Иран тобы: парсы, пушту, тәжік, курт, осетин тілдері.
3. Славян тобы: шығыс славян, оңтүстік славян, батыс славян тілдері.
4. Балтық тобы: литва, латыш тілдері.
5. Герман тобы: а) солтүстік герман тілдері: дат, швед, нурвеш, исланд;
ә) батыс герман тілдері: ағылшын, нидерланд, неміс, голланд, идиш;
б) шығыс герман тілдері: гот, вестот, остот.
6. Роман тілдері: француз, итальян, испан, португаль, румын, молдаван тілдері.
7. Келт тобы: ирланд, шотланд тілдері.
8. Грек тобы: грек тілі.
9. Албан тобы: албан тілі.
10. Армян тілі: армян тілі.

Семид-хамит (афразия – афро-азиат) тілдері отбасы – Таяу Шығыс және

Солтүстік Африкада 270 миллионнан астам адам сөйлейтін Афро-Азия тілдес халықтар тілінің тармағы. Бүгінгі күні Семит тілдес халықтарының ішінде ең кең таралғаны Араб тілі болып табылады. Олар екі топқа бөлінеді:

1. Семид тобы: араб, иврид тілі-көне еврей тілі, бервер-ливия тілі, кушид, чад тілі, финик, моавит тілдері.
2. Египет тобы: көне египет тілі-копт тілі.

Кавказ (Иберия-Кавказ) тілдері семьясына грузин, абхаз, адыгей, кабардин, черкес, шешен, ингуш, дағыстан, авар, лезгин тілдері жатады.

Фин-угор тілдері отбасы өз ішінде екі топқа бөлінеді:

1. Угор тобы: венгер тілі, манси (вогуль) тілі, ханты(остя) тілі.
2. Фин тобы: фин, веб, вот, ижор, карель, эстон, коми-зырян, коми-перм, удмурт (вотя), марий, саам, мордва (эрзя, мокша) тілдері.

Түркі тілдер отбасы – Шығыс Еуропадан, Сібір мен Батыс Қытайға дейінгі кең аумақта тұратын 180 млн. адамның ана тілі, 210 млн. адамның екінші тілі боп табылатын, көбі бір біріне өте жақын болған 40 тілден тұратын тілдер тобы. Олар, екі үлкен «бұтаққа» бөлінеді:

1. Батыс хун бұтағы: а) Оғыз тобы: түрікмен, әзербайжан, түрік, гагауз тілдері;
ә) Қыпшақ тобы: қазақ, қарақалпақ, татар, башқұрт, ноғай, қарайым, құмық, қарашай, балқар, қырым татарлары тілдері; б) Қырғыз-қыпшақ тобы: қырғыз, алтай тілдері; в) Бұлғар тобы: чуваш тілі.

2. Шығыс хун бұтағы: а) Қарлұқ тобы: өзбек, жаңа ұйғыр тілдері; ә) Ұйғыр-оғыз тобы: якут, тува, хакас, шор, көне ұйғыр тілдері [4, 124 бет].

Моңғол тілдері отбасына моңғол, бурят, қалмақ, моголь, дагур тілдері жатады.

Тұңғыс-манжұр тілдері отбасына :а) Тұңғыс тобы: эвенг, эвен, орок, ороқ тілдері;
ә) Манжұр тобы: манжұр, негидаль, нанай, удэгей, ульч тілдері.

Қытай-Тибет тілдері отбасына: а) Тай-қытай тобы: қытай, дүнген, тай, лаос, вьетнам тілдері; ә) Тибет-бирма тобы: тибет, бирма, лоло, акха, тангут, качин тілдері.

Палеоазиат тілдері отбасына: а) Чукот-камчат тобы: алютор, ительмен, коряк, чукот тілдері; ә) Эскимос-алеут тобы: алеут, эскимос тілдері; б) Нивх-юкагир тобы: кет, нивх, юкагир тілдері.

Самоди тілдері отбасына: нинец, энец, тавгий, нганасан, селькуп тілдері.

Тілдердің генеалогиялық классификациясының әлі күнге дейін зерттелмей қалған тұстары мен кемшіліктері бар. Сол себептен, кейбір лингвистер мен зерттеушілер бұндай топтастыруды өздерінің еңбектерінде сынға алған. Көп зерттеушілердің пайымдауынша тілдерді классификациялауда мынандай осал тұстар бар:

1. Деректердің жетіспеушілігі

Тілдерді генеалогиялық жіктеудің негізгі мәселелерінің бірі – деректердің жетіспеушілігі. Кейбір жағдайларда, әсіресе ежелгі немесе аз зерттелген тілдерге қатысты, олардың туыстығын анықтау үшін бізде шектеулі ақпарат болуы мүмкін. Бұл жіктеуде дәлсіздіктер мен түсініксіздіктерге әкелуі мүмкін.

2. Тілдік байланыстардың әсері

Тілдік байланыстар тілдерге және олардың эволюциясына қатты әсер етуі мүмкін. Кейбір жағдайларда тілдер басқа тілдердің лексикасын, грамматикалық құрылымдарын және басқа элементтерін алуы мүмкін, бұл оларды генеалогиялық байланыстарға негізделген жіктеуді қиындатады. Бұл, әсіресе, ұзақ уақыт бойы басқа тілдермен байланыста болған тілдерге қатысты.

3. Жіктеудің күрделілігі

Генеалогиялық байланыстарға негізделген тілдерді жіктеу күрделі болуы мүмкін және субъективті бағалауға ұшырайды. Қай тілдердің туыстық және қайсысы жоқ екенін анықтау қиын процесс болуы мүмкін, әсіресе уақыт өте келе көп өзгерген деректері аз тілдерге немесе тілдерге қатысты.

4. Жіктеуден ерекшелік

Тілдердің генеалогиялық жіктелуі жалпы қабылданған жіктеу критерийлеріне сәйкес келмейтін кейбір тілдерді немесе тілдер топтарын жоққа шығаруы мүмкін. Кейбір тілдер ерекше болуы мүмкін және жақын туыстары болмауы мүмкін, бұл оларды жіктеуді қиын немесе тіпті мүмкін емес етеді. Тұтастай алғанда, тілдердің генеалогиялық классификациясы тілдік әртүрлілікті үйренудің және түсінудің пайдалы құралы болып табылады, бірақ оның шектеулері де бар және белгілі бір тіл топтарын жіктеуде сақтықпен қарауды қажет етеді [5].

5 Қорытынды

Тілдердің генеалогиялық (туыстық) классификациясы деген дүние жүзі тілдерін өзара бір-бірімен туыстығына қарай салыстырмалы-тарихи тұрғыдан топтастыру. Соған байланысты алынған тілдердің топтары тілтану ғылымында тіл семья деп аталады, олар өзінің ішінен жақын туыстығына қарай бірнеше топтарға бөлінетінін білдік. Тілдердің генеалогиялық классификациясы – бұл тілдерді олардың генетикалық байланысы мен тарихи дамуына қарай топтастыруға мүмкіндік беретін әдіс. Ол ортақ ата-бабасы бар тілдер бір тілдік отбасына жатады деген қағидаға негізделген. Тілдердің генеалогиялық классификациясы ұзақ тарихы бар және Лингвистикада тілдік қатынастарды зерттеу және тілдер тарихын қайта құру үшін кеңінен қолданылады. Алайда, бұл әдіс өзінің шектеулеріне ие және кейбір лингвистер сынға алады. Жалпы, тілдердің генеалогиялық классификациясы тілдік әртүрлілік пен эволюцияны зерттеудің маңызды құралы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Ф.М.Мюллер Наука о языке. – Воронеж. «Гольдштейн» 1868, – 502 с.
2. P. Jakobson. Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics- «Reports for the Eight international congress of linguists» suppl. Oslo, 1957.
3. Қалиұлы Б. Жалпы тіл білімі. – Алматы: 2004 – 120 бет.
4. Баскаков Н.А. Тюркские языки – Языки народов мира: 2008 – 248 с.
5. Хомский И. Язык и мышление. – М., 1972.

БЕЗАУБЕКОВА, А.Д., АТЫҒАЙ, Ш.С., ШАХМЕТОВА, М.А.

ГРУППИРОВКА ЯЗЫКОВ ПО ПРОИСХОЖДЕНИЮ, РОДСТВУ (ГЕНЕОЛОГИЧЕСКОМУ)

В обществе самым главным инструментом для человечества является язык. У каждого языка есть свои особенности, которые проявляются в его положении и использовании в обществе. По такой системе они группируются в разные семьи. В данной статье рассмотрены истоки языков мира, их генеологическая группировка.

Ключевые слова: язык, семья, генеология, только, правило, классификация.

BEZAUBEKOVA, A.D., ATYGAI, Sh.S., SHAKHMETOVA, M.A.

GROUPING OF LANGUAGES BY ORIGIN, RELATIONSHIP (GENEALOGICAL)

In society, the most important tool for humanity is language. Each language has its own characteristics, which are manifested in its position and use in society. According to this system, they are grouped into different families. This article examines the origins of the languages of the world, their genealogical grouping.

Key words: language, family, genealogy, only, rule, classification.

ӘОЖ 811.512.122

Бекбосынова, А.Х.,

филология ғылымдарының кандидаты,

қауымдастырылған профессор,

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы

Қостанай өңірлік университеті,

Исмагамбетова, Ж.Б.,

«6B01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»

оқу бағдарламасының 4 курс студенті,

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы

Қостанай өңірлік университеті,

Қостанай, Қазақстан

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВТІҢ «ҰЛПАҢ» РОМАНЫНДАҒЫ
МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін

Мақал-мәтелдер – ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ танымы мен тұрмысын, арман мүддесін анық көрсетеді. Мақал-мәтелді орынды қолдану арқылы аузы дуалы би-шешендер ұрыс-жанжалды әділетті шешіп, халық баласына тәлім-тәрбие берген. Мақала Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы мақал-мәтелдердің қолданылу ерекшелігін зерттеуге арналған.

Кілт сөздер: мақал-мәтел, роман, көркем мәтін.

1 Кіріспе

Қазақтың мақал-мәтелі ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ тұрмысы, мәдениеті мен танымын анық көрсететін байлығымыздың бірі. Мақал дегеніміз – өмірдегі түрлі құбылыстар жайлы ой-пікірді ықшамдап, түйіп беретін нақыл сөз, поэтикалық жанрдың бір түрі. Мәтел – өзінің негізгі түйінін кесіп айтпайтын, бір-бірімен кереғар шендестіруі жоқ, қорытындысы тұспалды, қысқа да нұсқа нақыл сөз. Мақал-мәтелді біз халық даналығына жатқызамыз, яғни олардың белгілі авторы жоқ дейміз. Алайда Ә. Қайдар өзінің «Халық даналығы» атты еңбегінде мақал-мәтелдердің шығу тегі жайлы мынадай көзқарасын білдіреді:

«Ғылым дүниесінде мақал-мәтелдердің авторы жоқ деген пікір қалыптасқан. Бұл әрі дұрыс, әрі бұрыс пікір. Бұрыс болатын себебі мақал-мәтелдердің қандай түрі болмасын, ғайыптан пайда болған, не ел-жұрт жиналып, ақылдасып, кеңесіп шығарған дүние емес.

Олар, әдетте, халық арасынан шыққан жеке-дара ділмәр-шешендердің, дарында дана тұлғалардың, ақын-жырау көңілі көрікті, кеудесі ояу, көргені мен көңілге түйгені мол қазыналы карттардың өз өмір-тіршілігінен алған тағылымынан туындаған ой түйіндері. Демек, мақал-мәтелдер өзінің түп негізінде жеке бастың рухани табысы, әр замандағы даналардың қоғамдық өмірге деген көзқарасы, өзіндік танымы» [1].

Мақал-мәтелдер – сөздік құрамның халық өміріндегі әрқилы кезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттайтын, көңілдегі ойды шебер де ұғымды жеткізетін, қысқа да нұсқа тұжырым жасайтын, мән-мазмұнға бай бөлігі. Демек, халық өмір шындығын, көңілге түйгенін мақал-мәтел ретінде өз ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған. Аталмыш тілдік бірліктер арқылы жас ұрпақты елін-жерін сүйуге, ерінбей еңбек етуге, білім алуға, адал, кішіпейіл болуға үндеп, жалқаулық, өсек-өтірік, мақтаншақтық тәрізді қасиеттерден бойын аулақ салуға тәрбиелей білген.

Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым – Ш.Уәлиханов. Ш. Уәлиханов пен Н.Н. Березин архивтерінде XIX ғасырдың елуінші жылдарында ел аузынан жазып алынған екі жүзден аса мақал-мәтелдер сақталған. Сондай-ақ, қазақ ауыз әдебиетінің басқа үлгілерімен бірге қазақ мақалдары мен мәтелдерін де жинақтап, жеке жинақтар шығарып, қазақ тілі мен әдебиетінің, тіл ғылымының, мәдениетінің дамуына зор үлес қосқан Ы.Алтынсарин, Ә.Диваев, В.Радлов, М.Терентьев, т.б. сынды ағартушы, ғалымдардың еңбегі ерекше.

Мақал-мәтелдер – ауыз әдебиетінің көне де ең мол түрі. Қазақ халқы терең ойды аядай қалыпқа сыйғызып, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» мақал-мәтелдер арқылы жинақтап берген.

Мақал-мәтелдердің тақырыптары әр алуан болып келеді. Мақал-мәтелдерде халықтың әлеуметтік, шаруашылық, рухани өмірі жан-жақты қамтылып берілген. Халық ауыз әдебиетінде мақал-мәтелдер төмендегідей топталады:

- Төрт түлік малға, егіншілікке, аңшылыққа, қолөнерге байланысты мақал-мәтелдер;
- Отанды, туған жерді, өскен елді, атамекенді сүю тақырыбындағы мақал-мәтелдер;
- Ерлік, батырлыққа байланысты айтылған мақал-мәтелдер;
- Оқу, өнер, білім тақырыбындағы мақал-мәтелдер;
- Еңбек тақырыбындағы мақал-мәтелдер;
- Ынтымақ, бірлік, татулық туралы мақал-мәтелдер;
- Достық, жолдастық туралы мақал-мәтелдер;
- Адамгершілік, жақсы-жаман мінез туралы мақал-мәтелдер;
- Денсаулық, отбасы, үнемшілдік туралы мақал-мәтелдер.

Мақал-мәтелдерде поэзияға тән жинақылық, саздылық, ұйқас, ырғақтылық кездеседі. Мысалы, «Ел үмітін ер ақтар» деген мақал біріншіден, бірыңғай жіңішке дауысты дыбыстардың қатысуымен, екіншіден, «е» дауысты дыбысының қайталануымен, үшіншіден, сөздердің үнемделіп қолданылуымен ерекшеленеді.

2 Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында алдымен жалпы теориялық әдіс қолданылды. Мақал-мәтелдердің анықтамасы, түрлері және зерттеген ғалымдардың еңбектері қаралды. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» атты романындағы мақал-мәтелдер теріліп, қолданылу ерекшелігіне қарай талданды.

3-4 Нәтижелер мен талқылаулар

1. «Түсі игіден түңілме»(Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» 8 б.).

«Түсі игіден түңілме» дегендей көргенсіз деуге ішім қимай тұр.

Ғылымда физиогномика атты сала бар. Физиогномия адамның сыртқы келбеті, бет-әлпеті, киімі арқылы оның мінез-құлқын, психотипін анықтауға мүмкіндік беретін әдістер кешені. Осыған сүйене отырып, бізге қарама-қарсы тұрған адамның кім екенін, оның өмірлік құндылықтарын, қандай күшті және әлсіз жақтары бар екенін, қандай да бір жағдайда өзін қалай ұстайтынын, оған не айту керектігін, онымен қалай дұрыс қарым-қатынас жасау керектігін біле аламыз. Мәтін ішінде автор Ұлпанның портретін бермейді. Мақал оның

өжеттігін көрсетіп, өз елінің атынан келіп, халқы үшін ашына арыз айтқан Ұлпан жайлы «Түрікпен» Мүсірептің қалыптасқан ойын білдіруде қолданылған.

2. «Құдыққа құлан құласа, құрбақа құлағында ойнар» (Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» 36-б.).

Жата-жастана естірсің, «Құдыққа құлан түссе құрбақа құлағында ойнар» дегендей бір жайымыз болды.

Мақалда ен даланың ерке-бұланы – құлан жазатайым болып, даладағы құдыққа құлап, қор болып жатқанда құдық түбінде болатын құрбақалардың басына шығып ойнап, құлағына тығылып құрылдап, ойына келгенін істейтіні баяндалып тұр; 2. ауыс. елінде еркін өскен ер-азаматтың басына күн туып, қиын-қыстау жағдайға душар болып қалғанда көзге ілінбей жүрген жаманның оны басынып, басына шығуын, табалап таптап, қолынан келгенше қорлайтын пендешілік дертін аңғартып тұр. Осы мақалға мағына жағынан етене жақын мақалдар: «Мықтыны ұшық шалса, нашарлар басынады», «Жақсы аттан жырылса, жаман табашыға тұрады».

3. «Бүлдіршін көзін сүзбесе, буыршын бұйдасын үзбейді» (Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» 111 б.).

«Бүлдіршін көзін сүзбесе, буыршын бұйдасын үзбейді» деуші ме еді.

Ә. Қайдар «Халық даналығы» атты қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігінде осы мақалдың шығу тегі жайында айтқаны:

«Әлі боталамаған 2-3 жасар ұрғашы түйе – бүлдіршін өзі қатар еркек түйе буыршынды көргенде табиғи (жыныстық) сезімін білдірмесе, жас бура оған талпынып, бұйдасын үзіп, мазасызданбаған болар еді; 2. ауыс. адамға қатысты егер жас қыз-келіншектер өздері қатар жігіт-желеңге көз сүзе қарап, дәмелендіріп, жақындасуға қарсы емес екендігін білдіріп, белгі беріп, ұмсындырып тұрса жігіттің оған талпынуын айыптауға болмайды. Өйткені, бұл табиғи құбылыс; осыған орай ұлттың салт-әдеті бұзылған жағдайда, еркек жағын ғана айыптап қоймай, қыздың да ол іске қатысы бар екенін, айыпты екенін білу керек деген сөз» [2].

Бұл мақал сан жылдар бойы қоғамдағы әйел мен еркек қарым-қатынасындағы мәселелерді нақты ашып тұр. Бүгінгі күні осы мақалға синоним болып келетін «Тана көзін қыспаса, бұқа жібін үзбейді» сөзі жиі кездеседі. Осы мақалды тағы «Жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды» деген мақалмен байланыстыруға болады. Яғни әр жасалған әрекет пен орын алған құбылыстың себебі мен алғышарты бар. Мақалдағы ой терең болғанымен, мәтін ішінде оның қызметі әлдеқайда жеңіл. Мәтінде мақалдың қолданылу қызметі – Ұлпан мен Есеней екеуінің әзілдесуін жеткізу. Автор мақалды Ұлпанның Есенейге деген махаббат сезімін білдіруде ұтымды қолданған.

4. «Нар көтермес жүк болмайды» (Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» 145 б.).

Би ағамыз айтқан соң амалымыз қайсы... Нар көтермес жүк болмайды дейтін бе еді, көтересің де...

Нар – халықтың қастерлі тұлғаның бірі. Нар – төзімді, мықты, сабырлы жануар. Қазақ халқы бұндай қасиеттерді аса құрметтеген. «Нар» қазақ танымында қайтпастық пен күштіліктің синонимі десек те болады. Қазақта «нар адам, нар тұлға» деген тіркестер мықты, өжет, қайсар адамдарға теліп қолданылады. Мақалдың шығу тегі – нардың төзімділігі мен күштілігінен бастау алса, мағынасы мен қолданысы жиі адаммен байланысты. Яғни нардай қасиеттері бар адам кез келген қиындықты жеңеді. Басынан қандай бейнет, қасірет өтсін, мойымайды, соңына дейін барады. Мәтін ішінде Есенейдің Ұлпанды Ақнарым деп атап кетуі осы мақалдан негіз алады. Есеней «...қазақтың нардан қасиетті, нардан күшті, нардан сұлу, нардан қадірлі несі бар!» деген сөзінен-ақ оның Ұлпанға деген құрметін, сүйіспеншілігін көруге болады.

5. «Баласыз әйел – панасыз әйел» (Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» 164 б.).

Ұрпақсыз өтетін болса ол өз алдына бір қасірет, мен олай-бұлай болып кетсем, Ақнардың күні не болар деп қайғырады. Баласыз аласыз әйел – панасыз әйел.

Ғабит Мүсірепов шығармашылығының ерекшелігі, даралығы – ана концептісі.

Ана мен бала арасындағы байланыс ерекше. Кезінде түн ұйқысын төрт бөліп бағып-қаққан анасына ертеңгі күні тірек болатын – бала. Автордың өзі «Қазақ дәстүрінше, шарифат

бойынша баласыз әйел өз үйіне ие болып саналмайды» деп жазған. Романда Есенеі ұрыста жарақат алып, төсек тартып жатқан кезі еді. Мақал «Мен алай-бұлай болып кетсем, Ақнарымның күні не болады, жалғыз қалады ғой» деген Есенеідің уайымын жеткізуде қолданылады.

6. «Аға өлсе – іні мұрасы, інісі өлсе – аға мұрасы» (Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» 164 б.).

Қазақ дәстүрінше, шариғат бойынша баласыз әйел өз үйіне өзі ие деп саналмайды. Әсіресе, жесір қалған әйел «аға өлсе – іні мұрасы, іні өлсе – аға мұрасы».

Бұл мақал жесір әйел тағдырына қатысты айтылған. Қазақта ерте заманда «әмеңгерлік» салты болатын. Салт бойынша жас отбасының отағасы қаза болған жағдайда жесір әйелді соның бауырына, яғни не ағасына, не інісіне аманат етіп қалдырған. Бұл салттың мақсаты – әйел мен балаларды сол әулеттен ажыратпай, жетім-жесір еткізбей, шаңырақты сақтап қалу еді. Осы мақалға етене жақын «Аға өлсе – жеңге мұра, іні өлсе – келін мұра» мақалы да жиі қолданылады.

7. «Жақсы еркек жаман әйелді адам қыла алмайды, жақсы әйел жаман еркекті адам қылады» (Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» 168 б.).

Байлық, мырзалық, сараңдық дегеннен құтылып жаным жаңа тынышталды. Жақсы еркек жаман әйелді адам қыла алмайды, жақсы әйел жаман еркекті адам қылады дейтін бе еді? Сол дұрыс екен, Шынаржан.

Мақалда қазақ танымындағы әйел концептісі айқын көрінеді. Қазақ танымында әйел үйдің құт-берекесін сақтаушы, шаңырақтың тірегі. Ер адамның абыройы тікелей оның әйеліне тәуелді. Үйді таза ұстап, қонақ келсе жайдары қарсы алатын, ерін сыйлап, керек кезде оған қолдау бола алатын әйелді көрген туған-туыс, жора-жолдас ең алдымен, осындай берекелі үйдің отағасын сыйлайды. Үй берекесі, бала тәрбиесі әйел адамның қолында, сондықтан отбасы институтында әйелдің, ананың орны ерекше маңызды. Автор романда Ұлпан келгелі Есенеідің шаңырағынан мырзалық, сараңдық кетіп, Есенеідің жаны тынышталғанын білдіруде қолданады. Мәтін ішіндегі жағдайға сай келетін «Жақсы еркек жаман әйелді адам қыла алмайды, жақсы әйел жаман еркекті адам қылады» деген мақалды автор Есенеідің аузына салып береді.

8. «Жақыныңда жаттай сыйла, жат көңіліңнен түңілісін» (Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» 194 б.).

Бұл елдердің риясыз көрс еткен қошемет-құрметтері – «Жақыныңды жаттай сыйла, жат көңіліңнен түңілісін» деген шеңберге ғана сыйғандай еді.

Ә. Қайдар осы мақалға: «Жақыныңды да, жатты да сыйлап өскен қазаққа дәл осылай өсиет айтудың мәнісі – жақын деп сыйлаумен жат, бөтен-бөгде деп сыйлаудың арасындағы парықта: жақыныңың өзін өліп-өшіп, асты-үстіне сыйлап отырған адамды көрген жат кісінің оған деген құрметі артып, таңғалуы заңды. Мақалдың түйіні – өзінді, өзіне жақын адамды сыйлай біл, соны көріп, басқалар да сені сыйлайды; ол өз ағанды ағалай білмесең ел ағасын жағалай алмайсың дегенмен пәтуалас» – деп талдау жасайды.

Бұл мақалдың тағы «Өз-өзінді жаттай сыйла, жат жанынан түңілісін» деген вариациясы бар. Біз жиі сыйластық жайлы сөз қылғанмен, өз-өзімізге деген сыйластықты ұмытып жатамыз. Ал өз-өзінді сыйлау деген не? Бұл өзіңе берген сертті орындау, өзіңнің еңбегің мен уақытыңды бағалау, өз өміріңді қалағаныңдай өмір сүру. Мәтін ішінде мақал көршілес отырған Торғай уезінің Ұлпанға көртсеткен қошемет пен құрметті суреттеуде қолданылады. «Торғай елінің тұрғындарының сыйластығы «Жақыныңды жаттай сыйла, жат көңіліңнен түңілісін!» – дейтін шеңберге ғана сыйғандай еді» – деп жазады автор.

5 Қорытынды

Мақал-мәтел – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің қазынасы. Мақалада Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы кейбір мақал-мәтелдерге талдау жасалынды. Мақал-мәтелдер шығу тегі мен беретін мағынасына қарай талданды. Автордың мәтін ішінде мақалды қолдану ерекшелігі мен қолдану себебі қарастырылды. Талдау жасалынған мақал-мәтелдер адамгершілік қасиет пен жақсы мінез жайлы және отбасы құндылықтарын дәріптеуге негізделген.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Халық даналығы. – Алматы: «Тоғанай Т» баспасы, 2004, 560-б.
- 2 Ұлпан. Роман. – Алматы: «Атамұра», 2003. 264-б.

БЕКБОСЫНОВА, А.Х., ИСМАГАМБЕТОВА, Ж.Б.

СПЕЦИФИКА УПОТРЕБЛЕНИЯ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ В РОМАНЕ ГАБИТА МУСРЕПОВА «УЛПАН»

Пословицы и поговорки – наглядно иллюстрируют веками сложившиеся казахские познания и быт, интересы, мечты. Правильно используя их, акасакалы могли справедливо разрешать ссоры, а народ воспитывал своих детей. Статья посвящена изучению специфики употребления пословиц и поговорок в романе Габита Мусрепова «Улпан».

Ключевые слова: пословица, роман, художественный текст.

BEKBOSYNOVA, A.Kh., ISMAGAMBETOVA, Zh.B.

THE SPECIFICS OF THE USE OF PROVERBS AND SAYINGS IN GABIT MUSREPOV'S NOVEL «ULPAN»

Proverbs and sayings clearly illustrate the centuries-old Kazakh knowledge and way of life, interests, dreams. By utilizing them properly, the elders were able to justly settle disputes and instill values in the younger generation. The article focuses on studying the specific usage of proverbs and sayings within Gabit Musrepov's novel "Ulpán".

Key words: proverb, novel, literary text.

ӨОЖ 811.512.122

Бекбосынова, А.Х.,

қауымдастырылған профессор м.а.,
филология ғылымдарының кандидаты,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,

Қуанышбаева, Г.Ш.,

6B01701 – қазақ тілі мен әдебиеті
білім беру бағдарламасының 4-курс студенті,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан, Қостанай

С. МҰРАТБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «СОҒЫС» КОНЦЕПТІСІ

Түйін

Берілген мақалада С. Мұратбековтың бірнеше шығармаларына жан-жақты талдау жүргізілді. «Соғыс» концептісі күрделі ұғым екені анықталды. Автор «Соғыс» концептісін беруде көріктеуші құралдарды ұтымды пайдаланған. Жазушы шығармаларындағы «соғыс» ұғымына қатысты «хат», «қаралы қағаз», «дұшпан», «жау» сияқты лексемалар символдық мән иеленіп, «соғыс» концептісін беретінін анықталды.

Кілт сөздер: концепт, фрейм, ассоциация, ойөріс, символ, сценарий.

1 Кіріспе

Концепт – әлем бейнесін сипаттайтын тілдік құралдардың (лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б) жиынтығы. Концепт – адамзат баласының өмір тәжірибесі арқылы жинақталған әлем бейнесінің мазмұндық білімінен тұрады [1, 15 бет].

Дүниенің концептілік бейнесін көрсететін негізгі тірек – концептілік жүйе. Концептілік жүйе ішкі және сыртқы құрылымдардан когнитивтік модель (дүниенің

ассоциациялық, стереотиптік, эталондық, этикеттік, символдық, бейнелік үлгісі) және сыртқы санада бейнеленген типтері (фрейм, сценарий, ойсурет, схема); ал сыртқы құрылымы – сөз, фразеологизм, метафора, сөйлем, тіркес, метонимия т.б. [2, 12 бет].

Сайын Мұратбеков ашаршылық және сұрапыл соғыс уақытында өмір сүргендіктен шығармаларында *соғыс* концептілік құрылымға түскен. «Жабайы алма» шығармасында соғыс кезеңі, оның ауыртпалығы мен қиындығы туралы баяндалған. «Қазақ тілі түсіндірме сөздігінде» «соғыс» сөзіне мынадай анықтама берілген: 1. Мемлекеттердің және бір-біріне қайшы таптардың арасындағы болатын қарулы күрес, ұрыс және 2. ұрысу, шекісу; түйісу [3, 732 бет].

Жазушы шығармашылығында «соғыс» сөзінің мағынасы мемлекеттер арасындағы қарулы күрес түсінігінде баяндалады. Себебі, шығарма тарихта орын алған екінші дүниежүзілік соғыс уақытын көрсетеді. «Соғыс» концептісі эмоционалды концепт түріне жатады. Шығармадағы кейіпкер сөздері, оқиғалардың сюжеті эмоциялық белгілер мен әртүрлі сезімдер мен көңіл-күйлер арқылы берілген.

Автор «соғыс» концептісінің мазмұнын әртүрлі ассоциациялар арқылы танытады. «Соғыс» концептісінің ассоциациясын қалыптастыратын тілдік бірліктерге: «хат», «қаралы қағаз», «дұшпан», «жау» жатады.

Халықтың мұң-зарын, сағынышын кейде қуаныш эмоциялары мен сезімдерін хаттың келуі немесе келмеуі тудырады. Мысалы, мұң сезімін білдіруде: «Кемпір тағы да жылады. Алтыншы, жетінші хат, бәрі де со жауып тұрған оқ астында жазылған екен. Ең соңғы хат осыдан бір ай бұрын келген, онан кейін хат жоқ...» («Жабайы алма», 60 бет).

Сарыла күту мен қорқыныш сезімін білдіруде: «- Әжем, апам ауырмай ма? Балалар қалай? Ауылда не жаңалықтар бар? Маған хат келген жоқ па? - деп бастырмалата сұрап жатыр. Әрине, хатты кімнен күтетінін мен жақсы білем. – Бәрі аман, бәрі жақсы. Ешқандай хат келген жоқ,- деймін мен, бірақ көзіне тура қарап айтуға жүзім дауаламай, теріс айналдым. Тоқтардан келген қаралы қағаз есіме түскенде жүрегім суылдап қорқып кеттім («Жабайы алма», 71 бет).

«Соғыс» концептісі халық танымында дұшпан, жау ұғымдарымен сипатталады.

«- Бәрің менің сарбазымсыңдар, оң қолымсыңдар! – деп бір тастады. – Бүгіннен бастап жұбымызды жазбайтын боламыз. Біреуіңе қиянат істер адам болса, ол біздің бәріміздің қас жауымыз («Жабайы алма», 63 бет).

Келесі мысалда «қаралы қағаз» тіркесі арқылы «соғыс» концептісін ассоциялайды.

«Мен елең етіп құлағымды түргем: Тоқтардан қаралы қағаз кепті, ауылдың ақсақалдары жиналып соны естіртуге барғалы жатыр екен. «Түу, мен де бір, түндегі жорығымызды естіп қойды ма деп, зәрем ұшса, қаралы қағаз екен ғой...» («Жабайы алма», 68 бет).

2 Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында алдымен жалпы теориялық әдіс қолданылды. Концептінің шығу тегі, түрлері жайлы зерттеген ғалымдар еңбектері қаралды. Қажетті материалдар жинақталып, мақала жазуда бір жүйеге келтірілді.

3-4 Нәтижелер мен талқылаулар

«Соғыс» концептісінің мазмұнын ашатын мынадай фреймдер қолданылған.

1-фрейм. Соғыс – *кескілескен ұрыс*. Автор соғыстың ауырлығын кескілескен жер мен ұрыс тіркестері арқылы сипаттайды.

«*Кескілескен ұрыс* дейді. – Е, алла, өзін жар бола көр... Әйтеуір, әлгі *кескілескен жерден* аулақ болсын да, сөйдеп жазсандаршы» («Жабайы алма», 12 бет)

2-фрейм. Соғыс – *қу соғыс*. Автор соғыстың жамандығын, халықтың тыныштығын бұзатындығын «*сендерге де ауыз салды ма?!*» тіркесі арқылы қуаттайды.

«-Е, алла-ай, тал шыбықтай бұралып енді жеткендеріңде *сендерге де ауыз салды ма?! Қу соғыс*, қараң өшкір пәшис?... Әй, Нәзира, тағы құйып әкеп бер, айран!...» («Жабайы алма», 15 бет)

-*Қу соғыс*, көрінде өкіргір пәшис!... («Жабайы алма», 82 бет)

3-фрейм. *Соғыс – пәшис.* Шығарма мазмұнында «пәшис» сөзі соғыс түсінігімен теңестіріле ассоциаланады. Автор кейіпкер сөзі арқылы соғыстың ауыртпалығын тудырып жатқан «пәшистер» екендігін айқын жеткізеді.

«Сол жолы Тоқтар кеткеннен кейін де ойында басқа дәнеңе жоқ әжем баяғы «қу соғысты», «*қараң өшкір пәшисті*» қарғап-сілеп ұзақ отырды, бір ауық әскердегі баласын (біздің көкемізді) есіне алып, жылап та алды» («Жабайы алма», 15 бет)

4-фрейм. *Соғыс – үміт.* «Соғыс» концептісі тек қана ауыртпалық пен зұлымдық ұғымдарымен айқындалмайды, автор халықтың тыныштық пен қуанышты хабар келетіндігіне сенімі мен үмітін де суреттейді. Осы арқылы соғыстың үміт мағынасымен де сабақтастығын жазады. Яғни, «*біздің әскер жаудың өкішесін жерге тигізбей қуып барады*» тіркесі арқылы дәлелдейді.

«Кім біледі, қашан аяқталатынын. Осы күні біздің *әскерлер жаудың өкішесін жерге тигізбей қуып барады ғой.* Енді көпке созылмас» («Жабайы алма», 44 бет).

5-фрейм. *Соғыс – ажал.* Автор соғыстың қатыгездігін, адамдардың өмірін аяусыз алып кететіндігін «оқ астында қан кешу» тіркесі арқылы жеткізеді.

« – Бәріңнің де әкелерің, ағаларың жауған *оқтың астында қан кешіп жүр...* – Соғыста туыс-туғаның бар ма, жоқ па – ол есеп емес. Жауға қарсы көтерілу біздің бәріміздің де міндетіміз («Жабайы алма», 45 бет).

6-фрейм. *Соғыс – қара жол.* Соғыс кезеңінде соғысқа кеткен адамдардың аман-есен қайтып оралуын тілеп, қара жолға үмітпен қарау «соғыс» концептісі арқылы беріледі.

«Соғыстан қайтқан адамды *бүкіл ауыл болып алдынан шығып қуана қарсы алу* салтқа айналған. Сондықтан сүйіншіні де кезіккен адамның бәрінен сұрай береміз. Ілездің арасында ауылдың кәрі-жасы тегіс бірі қалмай *қара жолға* қарай жүгірді. («Жабайы алма», 76 бет)

7-фрейм. *Соғыс – сағыныш.* Жоғарыда атап өткеніміздей, «соғыс» эмоционалдық концепт түріне жатады. Адамдардың соғыстан аман-есен оралғандағы туған жеріне, бауырыңа деген сағыныш сезімдері суреттеледі.

«Соғыстан қайтқан адамның бетіңнен бір сүйгені – әкеңнің, яки бауырыңның сүйгеніндей олжа, дәл солардың қасынан қайтып, солардың ыстық сағынышын, солардың сәлемін жеткізгендей көрінетін. Соның өзіне мауқымыз басылып, масайрап бір жасап қалатынбыз» («Жабайы алма», 77 бет)

8-фрейм. *Соғыс – туған жерге деген махаббат.* Автор соғыс уақытында халықтың өз туған жерлеріне деген патриоттық махаббат сезімдерінің шексіз екендігін «енді өлсем де арманым жоқ» тіркесі арқылы көрсетеді.

«*Туған жер, жеттім топырағыңа, енді өлсем де арманым жоқ,*» деді тебірене сөйлеп, көзі жасаурағандай болды. Кемпірлер: «айналайын-ай!..» – десіп мұрындарын мырс-мырс тартып жылап жіберді («Жабайы алма», 79 бет).

«Алыста қан майданда жүргенімде отырсам ойымнан, ұйықтасам *түсімнен шықпады туған жерім*» («Жабайы алма», 81 бет).

Ойсурет. *Соғыс – бейбітшілікті аңсау.* С.Жапаков концептілердің құрылымына қатысты, соның ішінде ойсурет туралы мынадай пікір айтады: «Ойсурет – концепт. Фраза тіркестердің тасасында тұрған концептілер және сөз арқылы объективтенетін концептілерден пәлендей дерлік принципті айырмасы жоқ. Біртұтас ұғымды қалыптастыруда фраза тіркес лексеманың когнитивтік құрылымы тәрізді болады. Когнитивтік санада концепт типтерінің ешқайсысы «суреттегідей» егжей-тегжейлі детализацияланбайды. Ойсурет концепт заттың, құбылыстың санада нобайы түрінде болады... Бұлар – статикалық күйдегі концептілік құрылымдар. Кеңістік семалар, өлшем семалар кескіндеме концептіні объективтендіреді: таң, көкжиек, орман, өзен, т.б. (геометриялы фигураларға ұқсас). Концепт-схема–концептінің бұл түрі жазықтық, кеңістік, биіктік семаларының объективтенуі арқылы жасалады» [4, 36-43 бет].

Автор «бейбітшілікті аңсау» ойсуреті арқылы оқырман санасында соғыстан кейін орын алатын бейбітшілік пен тыныштықты аңсау суреттеледі. Ойсурет санада айрықша бейне немесе нобай секілді елестеп суреттелуі қажет. Төменде келтірілген мысалдан, біз

халықтың аурудан жазылып, әлеуметтік жағдайының жақсарып, тұрмыс-тіршіліктерінде тыныштық пен қуаныш орнаған сәтті елестете аламыз.

«-Жоқ, мен тез біткеніне қуанам. Мен өлгенмен мына сендер барсыңдар ғой. Қотырдан жазылып, нанды қалағандарыңша тойып жеп, мынау ит талағандай алым жұлым шоқпыттарыңды тастап, әп-әдемі киініп, гүлдей жайнап ойнап жүрсеңдер, онан артық қандай мұрат болмақ адамда («Жабайы алма», 44 бет)

«Соғыс» концептісінің мазмұнын ашатын оқиға немесе жағдаяттардың жиынтығы – сценарий элементін құрайды. **Сценарий** – күрделі, бірнеше фреймдік қатарды жинақтайтын оқиғалы жүйе. Әлемнің тілдік бейнесінде «соғыс» сценарийі ашаршылық, қан төгіс пен зұлымдық көріністері арқылы жинақталған. *Сценарий (оқиғалы)* дегеніміз – концепт қалыптастырудағы оның қарапайым танымдық элементтері фрейм болса, әрбір фрейм тармақтарының төңірегінен оқиғалар мен жағдаяттар жүйесін жинақтауға болады [2,15 бет].

«Жабайы алма» шығармасының кіріспе бөлімі «соғыс» концептісінің сценарийі құрылымынан басталады. Яғни, «Нәзира әпкем соғыс басталардың алдында аудан орталығында оқып, жетінші класты бітірген. Онан әрі оқыған жоқ. Көкем әскерге кетісімен апам қолғабыс етем, төрт ұсақ бала мен әжемді асырауға жәрдем етем, деп үйде қалды. Қысы жазы апаммен бірге жүріп колхоз жұмысын істейді. Осыдан үш жыл бұрын ілмиген апарық қыз еді, бүгінде қол-аяғы балғадай бойжеткен болды. Көрші-қолаң кемпір-шалдың бәрі: – Па, шіркін, қыз өссе Нәзирадай боп өссін. Бір үйдің ер-азаматын жоқтатпас! – деп тамсанады». («Жабайы алма», 10 бет)

Берілген сценарийде соғыс уақытындағы орын алған оқиғалардан хабардар бола аламыз. Әуелі, көп жастардың білім алуларын тоқтатқандығын, ер-азаматтардың әскерге кетіп қалуы, әйел адамдардың тылда жұмыс жасаулары, әр үйдің шаңырағында ер азаматтар жасайтын шаруаларды қыздардың алмастыруы сынды оқиғалар баяндалады. Осы сценарий арқылы соғыстың халыққа тигізген өзгерістері мен зардаптарын, әлеуметтік тұрмыстық жағдайларының нашарлағанын байқаймыз.

Жазушы екінші сценарий құрылымын газеттен келген хабар арқылы жеткізеді: «-Бүгінгі келген газетте біздің әскерлер Украинаның екі үлкен қаласын жаудан азат етті деп жазыпты. Дұшпанның қаншама әскерін, соғыс құралдарын, техникасын жойған көрінеді. Кескілескен ұрыс дейді. – Е, алла, өзің жар бола көр... Өлгі көкеңдер қай жағында жүрген көрінеді? – Көкем Солтүстік батыс майданда ғой. – Әйтеуір, әлгі кескілескен жерден аулақ болсын да, сөйдеп жазсандаршы. Осы кезде көшеден аттандаған әйел даусы шығып, ауыл үйдің арасы шаң-шұң болды да кетті. – Ойбай, тағы не боп қалды?! Тағы қай сорлының үйіне жаманат келді?! Нәзира-ау, жүгірі!- деді әжем басын көтеріп («Жабайы алма», 12 бет)

Бұл оқиғалы сюжетте соғыстың қай жерден басталып, қалай өтіп жатқандығы, соғыс әскерлерінің іс-әрекеттері мен соғыс барысы баяндалады.

Символ. *Соғыс – жабайы алма.* Соғыс әрқашанда мемлекетке зардаптар тигізеді. Алайда, қарапайым халыққа рухани, моралдық жағынан мәңгілікке ауыр жара қалдырады. Автор халық санасында жатталып қалған қиын қыстау күндер мен сәттердің жинақтала келіп, жүрекке үлкен жазылмайтын жара қалдыратындығын суреттейді. Адамдардың қатыгездігін жабайы алманың ащы болу қасиетімен символдайды.

«Бәлкім, балғын балалығымызға жара салған соғыс кінәлі шығар, күтімсіз өскен жабайы алмадай ащы болуымыз да содан шығар, жабайы алманың тісті қамап сырқырататыны тәрізді жанға батар қылықтар істеуіміз де содан шығар? Кім білсін. Бір нәрсе ғана ақиқат: өзің ақымақ, әрі қорқақ болсаң жауыз болуың да оп-оңай, тек бастаушың болсын («Жабайы алма», 68 бет).

5 Қорытынды

Қорытындылай келе, Сайын Мұратбековтың «Жабайы алма» шығармасындағы «соғыс» концептісінің ассоциациясын қалыптастыратын тілдік бірліктерге: «хат», «қаралы қағаз», «дұшпан», «жау» ұғымдары жатады. Фреймдік қатарға: «кескілескен ұрыс», «қу соғыс», «пәшис», «үміт», «ажал», «қара жол», «туған жерге деген махаббат», «сағыныш» жатады. «Бейбітшілікті аңсау» ойсуреті мен сценарий құрылымдары жинақталды.

Әдебиеттер тізімі

1. Касенов Ерлан Сламбекович «І.Жансүгіров поэзиясының қатысымдық және танымдық табиғаты» Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты 10.02.02 ҚР., Алматы, 2010. – 24 бет.
2. Имашева Гүлім Есенғалиқызы «М.Дулатұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі» Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты Алматы, 2007 10.02.02. – 24 бет.
3. Жанұзақ Т. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 бет.
4. Амренова Р.С. «Концептілер аясы және концептінің құрылымдық түрлері жайлы» / Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы № 1-2 2014. – 16-22 бет.
5. Мұратбеков С. «Ескек жел: Әңгімелер». – Алматы: «Раритет», 2004. – 278 б.

БЕКБОСЫНОВА, А.Х., КУАНЫШБАЕВА, Г.Ш. КОНЦЕПТ «ВОЙНА» В ТВОРЧЕСТВЕ МУРАТБЕКОВА

В этой статье всесторонне проанализированы несколько работ С. Муратбекова. Установлено, что понятие «война» является сложным концептом. Автор рационально использовал наглядные средства при передаче понятия «Война». Применительно к понятию «война» в творчестве писателя установлено, что такие лексемы, как «письмо», «черная бумага», «враг», «недруг» имеют символическое значение и передают концепт «война».

Ключевые слова: концепт, фрейм, ассоциация, образец, символ, сценарий.

BEKBOSYNOVA, A.Kh., KUANYSHBAYEVA, G.Sh. THE CONCEPT OF «WAR» IN MURATBEKOV'S WORKS

This article comprehensively analyzes several works of S. Muratbekov. It is established that the concept of "war" is a complex one. The author rationally used visual aids to convey the concept of "War". In relation to the concept of "war" in the writer's work, it has been found that such lexemes as "letter", "black paper", "enemy", "foe" have a symbolic meaning and convey the concept of "war".

Key words: concept, frame, association, pattern, symbol, scenario.

ӨОЖ 811.512.122

Бекбосынова, А.Х.,
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор м.а.,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Омарова, Д.К.,
«6В01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 4 курс студенті,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан, Қостанай

Б. СОҚПАҚБАЕВТЫҢ «ӨЛГЕНДЕР ҚАЙТЫП КЕЛМЕЙДІ» РОМАНЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін

Берілген мақалада Б.Соқпақбаевтың «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы мақал-мәтелдердің қолданыс ерекшелігі талданады. Мақалада мақал-мәтелдердің теориялық тұжырымдамалары мен құрылымы зерттеу объектісі ретінде алынған. Романда қолданылған мақал-мәтелдер сұрыпталып, бірнеше еңбектердің қорытындысы бойынша зерттеліп, қолданылу ерекшелігі айқындалады.

Кілт сөздер: мақал-мәтел, паремиологиялық модель, ерекшелік.

1 Кіріспе

Ғалым Ә.Қайдардың мақал-мәтелдер туралы «Халық даналығы» еңбегіне сүйенетін болсақ, мақал – мәдени және ежелгі рухани азық болып табылатын әдеби мұра. Бұл саналы қоғаммен, бір-бірімен және көрші халықтардың дәстүрлерімен ғасырлар бойы сұрыптала, халық даналығының мәңгілік тірі құбылысы жинақталып ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Қазақтың атасы: «Ақыл өзгереді, ырыс жұғысады» – деп бекер айтпаған. Ішкі факторларға байланысты мақал-мәтел қалыптасуының алғашқы себептері мен тәсілдері әртүрлі. Олардың ішіндегі ең маңыздылары:

Біріншіден, саналы қоғамдастық өзі өмір сүретін табиғи ортаны, табиғатты тану барысы;

Екіншіден, еңбек процестерін, кәсіби процестерді меңгеру;

Үшіншіден, тұлғааралық қатынастардың негізіне терең үңілу қажеттігіне байланысты болуы мүмкін» – деп жазады академик Ә. Қайдар [1].

С.Канапина өзінің «Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі» еңбегінде мақал-мәтелдер айтылған ой бағыты бойынша – тоқсан сөздің тобықтай түйінін білдіріп, ой тыңдаушыны терең ойландырады деген тұжырымдама жасайды [2]. Мақал-мәтелдер әлемдегі, қоғамдағы және табиғаттағы барлық құбылыстармен байланысты. Соған қатысты ғалым Ә.Қайдардың пікіріне сүйене отырып, мақал-мәтелдер этнолингвистикалық және дүниетаным тұрғысынан халықтың кешегі мен бүгінгі өмірін ұштастыратын мағынаны көрсетеді деп пайымдауға болады. Сонымен қатар, академик ғалым барлық заттар мен құбылыстарды тізбектің үш негізгі аймағына топтастырды: «Адам, табиғат және қоғам». С.К.Кенжемұратова «Мақал-мәтелдер синтаксисі» диссертациясында мақал-мәтелдердің ерекшеліктері мен құрылысына қатысты зерттеу жұмысын ұсынады. Ол еңбекте мақал-мәтелдердің тек бір ғасырлық рухани дүниенің нәтижесі емес, көп ғасырлар бойы жинақталып, сұрыпталып келген тарихи оқиғаларды сипаттайтыны жайлы жазылады. Профессор К.Аханов өз кезегінде мақал мен мәтелдің құрылымын зерделей отырып, ерекшеліктерін ажыратады. Оларды үш негізгі бөлікке бөліп, анықтауға болады.

1. Мәтелдегі етістіктен жасалған баяндауыш көбіне түсіп қалып қолданылады.

2. Синтакситік өзгешелік. Мақал, мәтелге қарағанда, құрмалас сөйлем түрінде беріледі.

3. Мәтел жай сөйлем түрінде, тіпті көбінесе, толымсыз сөйлем түрінде кездеседі.

Мақал-мәтелдердің шығу, қалыптасу жолдарына мыналар жатады:

1. Жыршы, ақын-жазушылардың нақыл сөздері;

2. Халықтың тұрмысы, өмір салты, күнделікті өмірінде туындаған қажеттіліктері;

3. Ел ішінде қалыптасқан, тараған оқиға, аңыз, ертегілер [3].

«Дүниенің паремиологиялық көрінісі» атты еңбегінде ғалым Ж.Исаева паремеологияның зерттеу негізі ретінде мақал-мәтелдерді көрсетеді. Мақал-мәтел құндылық, тәжірибе және философиялық бірлестікті ұсынатын жалпы халықтың дүниелік көрінісі. Яғни, әлемнің паремиологиялық бейнесі бұл тіл және мәдениет деген бірлескен ұғымды тереңнен қамтиды. Оны түсіндіру үшін ғалым «Үйірі басқаны нөқта қосады, руы басқаны құдай қосады» мақалын мысалға келтіреді. Оның пайымдауы бойынша, бұл мақалда ата-салтқа байланысты қалыптасқан рулық қоғамның құндылығы сөз етіледі.

Әлемнің тілдік бейнесінің паремиологиялық модельдері әлемнің практикалық көрінісімен үйлеседі. Ол пайдаланушы үшін келесі прагматикалық қызметтер аясында қолданылады:

1. Тәжірибе. Өмірлік немесе логикалық оқиғалардың сөздік үлгісін түзеді. Мысалы, «Жел соқпаса, шөптің басы қимылдамайды» мақал-мәтелінде әр құбылыстың нәтижесі, екі құбылысты байланыстырып тұратын себептің болатынын ұғындырады.

2. Этнопедагогикалық маңызы. Паремнологиялық модельдер арқылы белгілі бір тілдің ұжымдық бірлестігіне тәрбие беру мақсатында жұмсалады. Бұл жерде бақылау нәтижесінде туындаған ойлар көптеп кездеседі. Мысалы, «Ер қартайса, қазаншы болады». Белгілі бір заттың, құбылыстың, адамның сапалық қасиеті өзгеріп, жаңа қасиетке ие болатынын аңғартады.

3. Болжау прагматикалық қызметі. Мысалы, «Болар бала жасынан» паремнологиялық үлгісінде адамның өмір бойында тәрбиелік жолы тікелей бала шағындағы тәрбиесіне байланысты болатынын меңзеп, келешекті болжағандай мағынаны үстейді.

4. Тілдің энергетикалық ықпалы. Сөздің құдіреті тікелей санаға да, өмірдегі құбылыстарға да жанама болсын, ықпалын тигізетіні туралы ой танымы. Мысалы, «Жақсы сөз жанның тынысы».

5. Поэтикалық-көріністік сипат. Яғни, күрделі ойды ықшамдап, әсем сөзбен жеткізу құралы ретіндегі қызметі. «Жеті рет өлшеп, бір рет кес».

6. Қазіргі рухани құндылықтардың қалыптасуына негіз болған халықтың ежелден бергі алғашқы танымын, көзқарасын анықтайтын паремнологиялық модельдердің қызметі. «Сақтанғанды құдай сақтайды».

7. Әлемге деген паремнологиялық көзқарастағы шындық – бұл өмірдегі шындық. Яғни, заттар, құбылыстар, оларға тән қасиеттерге берілген баға. Мысалы, «Таспен атқанды, аспен ат» [4].

2 Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында алдымен қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің алғашқы зерттеулері қарастырылды. Соның негізінде қазақ тілі біліміндегі паремнологияға қатысты пікірлер мен еңбектер жинақталып, оларға талдау, саралау жұмыстары жүргізілді. Б. Соқпабаевтың «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы мақал-мәтелдердің қолданыс аясы мен ерекшеліктері мақаланың негізгі тақырыбы ретіне алынды. Тақырыпты зерттеп, зерделеу барысында «Халық данылығы», «Мақал-мәтелдердің синтаксистік ерекшелігі», «Қазақ тіл білімінің мәселелері» еңбектері қолданылды.

3-4 Нәтижелер мен талқылаулар

1. *Адамның өз үйі, өлең төсегі деген сиқыры бар нәрсе ғой, магниттей тартады да тұрады.* (Б. Соқпабаев «Өлгендер қайтып келмейді» 20 б.)

Өз үйім – өлең төсегім! /ауыс. Әрине, әркімнің үйі – ол өзі үшін туып-өскен алтын бесігі. Зәулім сәулет сарайына қарағанда да қымбат және құрметті. Ол «менің үйім» десе, бұл алтын мен күміспен, қымбат жиһаздармен безендірілген сарай емес, кереует пен мекен-жайы, даланың иісі бар жусан шөппен жабылған, тіпті жұртқа қорашық сияқты болса да, ол жер өзі үшін жайлы және жылы (А. Хайдар «Халық даналығы» 448 б.).

Қонақта жақсы болғанмен, өз үйінде екі есе жақсы деп бекер айтпаған. Шынында да, әр адам үшін өз үйінен артық жер болмас. Себебі, адамның өзін қолайлы, жайлы сезінетін ортасы – ол өзі құрастырған, өзі қалыптастырған ережесі мен тәртібі бар үйі. Сондықтан болар, әрқайсымыз ауыр күннен кейін бірден өз үйімізге тезірек оралғымыз келіп тұрады.

2. *Көппен көрген ұлы той деп, қарайды* (Б. Соқпабаев «Өлгендер қайтып келмейді» 40 б.).

Көппен бірге көрген ұлы той. /Өз еліңмен бірге көрген тіпті қайғы-қасірет те мерекеге ұқсайды, өйткені оның ауыртпалығы көптеген адамдар бөлісетін ауыртпалыққа айналады. «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» деген мақал да бұл ұғымды түсіндіреді (А. Хайдар «Халық даналығы» 364 б.).

«Бірлік түбі – береке» демекші, көпшілік жиналған жерде береке де, ырыс та молынан болып келеді. Тойды көпшілікпен тойлаған адам мол сауапқа кенелсе, қиындықта көпшілікпен ауыртпалығымен бөліскен адам мәселесінің шешімін әлдеқайда тез табады, тым болмаса жеңілдей түседі. Л.М.Леонов айтпақшы: «Біз бәріміз тек кішкентай тамшылармыз және тек мұхитта күштіміз, ол өз толқындарымен жартастарды жұтып, үлкен кемелерді

сындырады, сондықтан біз халқымыздың жалпы әл-ауқатын бүкіл ұлтымыздың іс-әрекетінің бірлігі арқылы ғана түсінуіміз керек!».

3. *Ерді намыс өлтіреді деген сөз.* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 117б.)

Қоянды қамыс өлтіреді, Ерді намыс өлтіреді. Шындығында, бұл қыста көлдердің немесе өзендердің жағасында қояндарды аулаудың ескі тәсілі. Қамыстың бір бөлігі бұрышпен кесіліп, мұз бетінен 5-10 см жоғары өткір сабақтар қалдырылады. Содан кейін иттермен бірге қоян осы аймаққа айдалып, ол қамысқа тереңірек кіруге тырысып, ақыр соңында осы өткір қарасораға кесіледі... (А. Хайдар «Халық даналығы» 409 б.).

Дәл солай, адам ар-намысы мен қадір-қасиетін жоғалтып, қоғамда өзін бақытты, үйлесімді сезіне алмайды. Жанның тектілігі мен ойдың тазалығы – бұл физикалық тұрғыдан байқалмайтын ұғымдар, бірақ олардың ішкі сезімі адам үшін баға жетпес. Олар таза ар-ұждан сияқты ұғыммен тығыз байланысты. Кінә мен ар-ожданның азабы көптеген абыройсыз адамдардың өмірін бұлыңғыр етеді.

4. – *Қарағым, Еркін әкесі өлгенді де естіртеді* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 165 б.).

Әкесі өлгенді де естіртеді! 1. Қазақтың бірегейлігінде қазаны есту – ең қиын жағдайлардың бірі. Қаншалықты ауыр болса да, ол әкесінің өлімі туралы ескі дәстүр бойынша ишаралап естірту, тұспалдау арқылы хабарланатын. Кейде әуендермен де ауыр қазаны естіртетін болған (А. Хайдар «Халық даналығы» 221 б.).

Сонымен қатар, ауыр қаза қаншалықты қиын қабылданғанымен, оны жасырмай, естірткен жөн екенін де аңғартады.

5. *Шешінген судан тайынбайды* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 98 б.).

Шешінген судан тайынбайды – 1. Суға шомылу немесе өзеннен өту үшін шешінген, бел буған адам суға басудан да тайынбайды. Себебі, өткісі келмеген немесе қолынан келмейтін адам ол іске талпынбас еді; 2. ауыс. көп ойланып-толғанып бір нәрсені істеуге шешім қабылдаған, шешіне кіріскен адам да оны орындаудан, аяғына дейін жеткізуден тайынбайды, қиындығын, қауіптілігін сезсе де тәуекелге барады (А. Хайдар «Халық даналығы» 541 б.).

«Шешім қабылданған мәселеге жігерлік керек» деген мағынада. Өзіміз білетіндей, адамға тіректен шығу немесе алғашқы қадам жасау әрдайым өте қиын. Барлық мәселелердегі көбінесе ең күрделісі – «іштей жиналу», қандай да бір іске кірісу. Тек алғашқы қадамнан кейін қорқыныш кетеді және қозғалыс ендігіде қауіп төндірмейді.

6. *Көп түкірсе, көл деген* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 228 б.).

Көп түкірсе – көл. Ауыс. Жұртшылық болып, бірлесіп, ұйымдасып істеген іс-әрекет нәтижелі, жемісті болмақшы. Көпшіліктің аты – көпшілік, тіпті әрқайсысы там-тұмдап үлес қосқанның өзінде-ақ үлкен істің үдесінен шығатыны айқын демекші (А. Хайдар «Халық даналығы» 365 б.).

Қазақ – ежелден ұйымшыл халық. «Қуаныш бөліссе көбейеді, қайғы бөліссе азаяды» дегенді айтқан қазақтың қандай да бір іске жұмыла кететін әдеті бар. Демек, адамдар бірігіп, бірге жұмыс істегенде, олар айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізе алады. Бұл мақал ұжымдық жұмыстың күшін және бірлік пен өзара қолдау кез келген қиындықты жеңуге көмектесетінін көрсетеді. «Көпшіліктің қолы ұзын» деген мақалды аналогия ретінде келтіруге болады.

7. *Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көр деп, нағыз көп ақшаға қолым жетер кезі әлі алда деймін* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 396 б.).

Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көрерсің! Қазақтардың ескі дәстүрінде: үлкен қуанышқа байланысты «ақ түйенің қарны жарылып», күнде бола бермейтін қазан-қазан қуырдақ қуырылып, көрші-қолаң, ел-жұрт асқа тойып, мәре-сәре болу жиі кездескен; 2. ауыс. «Қуаныштың, той-томалақтың немесе белгілі бір жағдайға байланысты алда көресің, асықпа» дегенді аңғартады (А. Хайдар «халық даналығы» 411 б.).

8. *Сұлуынан жылуы дедім де, тәуекел деп, киін алдым* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 131 б.).

Сұлуынан жылуы. Тура мағынасында киімге байланысты қолданылатын мақал-мәтел. Яғни, киімнің ұсқынынан, әсемдігінен гөрі ыңғайлылығы мен жылулығына назар аудару маңыздылығын көрсетеді. Суық күнде адамды киімнің әдемі түсі немесе әшекей тастары емес, оның қалыңдығы мен жылы жүні жылытады дегендей. Бұл мақалды ауыспалы мағынасында да қолдануға болады деген тұжырымға келдім. Мәселе адам бойындағы қасиеттерге қатыстылығында. Адамның сырт келбетінен гөрі оның ішкі «жылулығы», яғни рухани жан дүниесінің маңызы әлдеқайда артық деген мағынаны меңзейді.

9. *«Түйені жел шайқаса, ешкіні көктен көр» деп, зобалаң оның басына да туып жатқан көрінеді* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 278 б.).

Түйені жел шайқаса, ешкіні көктен ізде. Қауымдағы рухы, тегі, болмысы мықты, күш-қайратты ер-азаматтардың өздерін тағдырдың тәлкегі тәлтіректетіп, қиыншылық құрсауына алғанда, солардың жүйкесін құртып, жігерін құм еткенде, табиғаты нашар, әлсіз-әлжуаз адамдар азып-тозып, жүнжіп, жабағы тышары сөзсіз. Демек, мақал өмірдің неше алуан қиындығы мен қыспағына әркім әр түрлі төзімділік білдіреді: біреуге олар түйені жел тербеткендей сезілсе, енді біреулерге сол желден аспанда ұшып жүрген ешкіні көз алдына елестетуі де мүмкін (А. Хайдар «Халық даналығы» 508 б.).

Тура мағынасында түйе мен ешкіні салыстыру арқылы, олардың салмақтық айырмашылығы жел тұрғанда екі түрлі жағдайға әкеп соқтыратындығын көрсетеді. Түйе ешкіге қарағанда әлдеқайда салмағы ауыр жануар. Егер жел зілдей түйені шайқаса, оған қарағанда көп есе жеңіл ешкі мүлдем жел күшіне қарсы тұра алмайтындығы меңзелген. Дәл солай адам қоғамында да әртүрлі адамдар кездеседі. Біреу шыдаған тағдыр сынағына екінші адам төзбей, сағы әбден сынуы мүмкін.

10. *«Төрт аяқтыда бота тату, екі аяқтыда бажа тату» деген мақал бар* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 13 б.).

Төрт аяқтыда бота тату, екі аяқтыда бажа тату.

Қазақ халқы ежелден туыстық қарым-қатынастарға, бауырмалдылыққа аса көп мән берген. Бір анадан туған апалы-сіңілінің арасында әрдайым ерекше сыйластық пен өзгеше байланыс болады. Әйелдер тату болған жерде ер адамдар да бір-біріне мейіріммен және құрметпен қарайды. Сондықтан болу керек, бұл жерде екі бажаны бір түйеден туған екі ботаға теңеген.

11. *Тураушыда туғаның болсын дегендей Нұрәлі тізгін ұстап тұрса бізге жаман болмайтыны белгілі* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 37 б.).

Тураушыда туғаның болсын. Тура мағынасында жақынның тізгін басында болғаны жақындағыларына көптеп көмегі тиетіні болмаса, кесірі тимейтінін аңғартады. Мәселен, елдің басқа шетіне саяхаттап барғанның өзінде сол жерде өзіңнің туғаның болса, сенім арта-тын адамың, жерің бар болғанына қуанып, алыстан арқалаған жүгің мың есе жеңілдей түседі. Қашан да болсын қазақ халқы жақынның, туыстың, жора-жолдастың орнын бөлек деп білген. Ерекше құрметтеп, сыйластық танытқан. Бұл мақал-мәтел де қазақтың бауырмалдылығы мен туыстық қарым-қатынасқа деген ерекше назардан туындаған болса керек.

12. *«Кемеші келсе, қайықшы судан шығады» дегендей, Өмірәлі далада қалып қойды* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 156 б.).

Кемеші келсе қайықшы судан шығады. Тура мағынасында кеме де, қайық та бір су қоймасында қызмет еткенмен, кемешінің құндылығы да, атқарар қызметі де қайыққа қарағанда әлдеқайда жоғары. Әр нәрсенің құндылығы салыстырмалы түрде байқалып, өз иерархиялық кезегін құрайды деген мағынаны білдіреді десек те болады. Роман желісі бойынша талдайтын болсақ, өзінен дәрежесі де, даңқы да жоғары адам келгенін түсінген Өмірәлі атты кейіпкер өзін ыңғайсыз сезініп, сыртқа шығып кетеді.

13. *Болар іс болды, бояуы сіңді дегендей...* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 271 б.).

Болар іс болды бояуы сіңді. 1. Белгілі бір затқа сіңген бояуды біржолата кетіру өте қиын, қанша кетті дегенмен оның орнында дақ қалып қояды; 2. ауыс. Істелініп қойған іс-әрекеттің нәтижесіне қанша өкінсең де, ол пайдасын тигізе алмайды (А. Хайдар «Халық даналығы» 252 б.).

Бұл мақал көбінесе өткен іске өкініш немесе реніш білдірген жағдайда жұмсалады. Мәселен, жасалған іс-әрекет салдары қанағаттандырылғыс дәрежеде жүзеге аспаған жағдайда адамда түрлі негативті эмоциялар пайда болады. Ол эмоциялармен бәрібір болған істі қайта қалпына келтіруге болмайтынын, оған тағы уақыт ысырап етудің қажеті жоқ екенін түсіндіреді. «Өткен іске өкініш жоқ» немесе «Өлгеннің соңынан өлмек жоқ» деген аналогияларды келтіруге болады.

14. *Нағашыма да барайын, тайымды да үйретейін демекші мынадай сәті келіп қалғанда екі шаруаны бірден тындырып қайтпақшымын.* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 395 б.).

Нағашыма да барайын, тайымды да үйретейін. Бір оқпен екі қоянды ату мағынасына ұқсас. Яғни, бір мезетте, бір әдіспен бірнеше істі тиімді әрі ұтымды қолдана білуді білдіреді.

15. *Бақпаса мал, қарамаса қатын кетеді деген мақал бар* (Б. Соқпақбаев «Өлгендер қайтып келмейді» 355 б.).

Бақпаса мал, қарамаса қатын кетеді. Баға білген жағдайда ғана мал құтайып, жемісін береді. Ол өздігінен суын, жемін ала алмайды. Оның арнайы бабы бен қамы ойланбаса, ақыр соңында малдан да айырылуға болады. Мақалдың екінші бөлігінде әйел адамның қажеттіліктері жайлы айтылады. Әйелі қанша жерден ер адаммен бірдей тең дәрежедегі жолдасы болғанымен, әйел адамы арнайы қамқорлық пен күтімді қажет етеді. Ол қажеттілікті өтей алмаған күйеуден әйел кетеді, көңілі қалады деген мағынаны білдіреді деп тұжырым жасауға болады.

5 Қорытынды

Бердібек Соқпақбаевтың «Өлгендер қайтып келмейді» романынан алынған мақал-мәтелдерге талдау жасалынды. Олардың көп бөлігі «Халық даналығы» еңбегі бойынша талданып, мақала авторының өзіндік пікірлерімен толықтырылды. Әр мақалдың қолданыс ерекшелігі роман желісіне сай зерттеліп, өзіндік ерекше мағынасына ие болды, қолдану аясы айқындалды. Мақал-мәтелдер этномәдени тұрғысынан қарастырылып, қазақ халқының дүниетанымынан көптеп көрініс табатыны анықталды.

Әдебиеттер тізімі

1. А.Хайдар. Халық даналығы. «Тоғанай Т» баспасы. 2004 ж. 560 бет.
- 2 С.Ғ.Канапина. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі. Алматы. 2010ж. 180 бет.
- 3 Кенжемұратова С.К. «Мақал-мәтелдердің синтаксисі». Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты, Астана – 2002. – 29 бет.
- 4 Ж.И. Исаева. Дүниенің паремологиялық бейнесі (лингвистикалық аспект). Монография. – Алматы: “Нұрлы әлем” баспасы, 2009. 192 бет.
- 5 Соқпақбаев Б. Өлгендер қайтып келмейді. – Алматы: «Өнер» 2010ж. 478 бет.

БЕКБОСЫНОВА, А.Х., ОМАРОВА, Д.К.

ОСОБЕННОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОСЛОВИЦ В РОМАНЕ Б. СОКПАКБАЕВА «МЕРТВЫЕ НЕ ВОЗВРАЩАЮТСЯ»

В этой статье анализируются особенности употребления пословиц в романе. Во вводной части в качестве объекта исследования взяты теоретические понятия и структура пословиц. В основной части пословицы, использованные в романе, сортируются, изучаются по результатам нескольких произведений, определяются особенности их употребления.

Ключевые слова: пословица, паремиологическая модель, исключение.

BEKBOSYNOVA, A.Kh., OMAROVA, D.K.

SPECIFICITY OF THE USE OF PROVERBS IN B. SOKPAKBAYEV'S NOVEL «THE DEAD DO NOT RETURN»

This article analyzes the features of the use of proverbs in the novel. In the introductory part, theoretical concepts and the structure of proverbs are taken as the study objects. In the main part, the authors sorted the proverbs used, studied them based on the results of several works, and determined their features.

Key words: proverb, paroemiological model, exception.

ӘОЖ 811.512.122

Есіркепова, К.Қ.,

филология ғылымдарының кандидаты,
Тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Артықбай, И.Б., Акрамова, М.Ж.,
6B01701- Қазақ тілі мен әдебиеті
білім беру бағдарламасының
2 курс студенттері,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан, Қостанай

**ТАХАУИ АХТАНОВ «ҚАҺАРЛЫ КҮНДЕР»
РОМАНЫНДАҒЫ «СОҒЫС» КОНЦЕПТІСІ**

Түйін

Бұл мақалада Тахауи Ахтановтың “Қаһарлы күндер” романындағы “Соғыс” концептілік жүйесі талданды. Концепт ұғымы мен концептілік жүйе құрылымы, бірліктері туралы теориялық мәліметтерді пайдалана отырып, жазушының роман тіліндегі концептуалдық талдау жасалды. Концептілік талдау барысында автордың “Соғыс” туралы өзіндік көзқарасы: фрейм, ойсурет, сценарий, стереотип бірліктері арқылы жүйеленді.

Кілт сөздер: соғыс, концепт, ассоциация, схема, фрейм, сценарий, геишальт, метафора, ұлттық дүниетаным.

1 Кіріспе

Концепт адамзаттың тіршілік дағдысы негізінде санасында ішкі ділдік әрекет арқылы жинақталған білімі мен оның құрылымдық жүйесі. Ойлау әрекеті арқылы білім құрылымы шығады. Сонда концепт арқылы адамның білім қоры, мазмұны айқындалады. Концепт түрлерінің анықталуына қарай адамзаттың білім қоры, түрі де ашыла түседі. Негізінен алғанда, концептіні әр қырынан түрлі топқа жіктеп беруге болады, себебі білім, таным шексіз, әлем бейнесі шексіз. Сондықтан ғалымдардың, зерттеушілердің концептіні жіктеп беруі де белгілі бір шектікті құрайды. Таным иірім тәріздес, оған сүңгіген сайын мазмұн туындай береді, ендеше танымның мазмұндық түрі де шыға береді. Концептіні жалпы адамзаттың түйсіктік қабылдау әрекеттеріне, концептінің мазмұндалып танылуына, ғылыми салалық мәнге қарай, т.б. қырларына байланысты жіктеу мәселесі осы бағытта зерттеушілердің еңбектерінде жан-жақты қаралып айтылады. Әрбірінің жіктеуі зерттеу

нысанына байланысты және зерттеу әдіснамасына қарай көрініс береді [1, 110].

2 Материалдар және әдістер

Концепт құрайтын ұғым, мағына, ассоциация, схема, фрейм, сценарий, гештальт, метафора ұғымдық бірліктері жеке-жеке қызмет етпейді, олар сыртқы әлемнің санада түрлі психикалық әрекет (есту, көру, айту, сезіну, т.б.) арқылы мазмұндалып қабылдауында білінбей, ми, ойлау жүйесінің ерекше жүйріктігімен «хаосты» түрде жүзеге асып отырады. Мәселен, ассоциациямен алғашқы танымдық түйсіктік белгі келіп, мағынамен таңбаланады, гештальпен тұтастыққа түсіре бастайды, т.б. Бұларсыз когнитивті лингвистикада концепт жүйесін теориялық жақтан түсіндіру мүмкін емес. [1,108].

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Дүниенің тілдік бейнесін ұлттық мәдениет контекстінде қарастырған А.Исламның пікірінше: "Концепт дегеніміз -ұлттық дүниетанымның ықшам да, терең мағыналы дүниетаным құндылықтарын айқындайтын тілде көрініс тапқан күрделі бірлік" [2, 12-б.].

Қазақ тіліндегі концептінің мән-мағынасын айқындауға ой салатын пікірлерде баршылық. Мәселен, Гүлдархан Смағұлова: фразеологизмдердің мағыналас тізбек құрудағы басты қасиеті –жалпыұғым, түсінікке бағытталған тіркестер болатынын ескере келе, мағыналас фразеологизмдердің синонимдік тізбектерде ұғымды сөзбен жеткізе алмаған жағдайда мағына ортақтығын танытып тұратын жеке мағыналық ой басым түскен тұрақты тіркес тірек сөз доминант қызметін атқаратынын айта келе, семантикалық синтагмалар аясында фразеологизмдер компоненттерінің қосынды мағыналары соңынан тұратын әрі сол мағынаның толық жұмсалуына себеп болатын бір сөз тұруы шарт. Біз мұндай сөздерді «сүйемел сөз» деп атаймыз» -дегенді айтады ғалым [3,13].

Қазіргі таңда «схема» терминімен қатар фрейм, сценарий, скрипт т.б. терминдері де қолданылып жүр. Ойлау схемалары адам жадында сақталатын тәжірибені тілдік және тілдік емес формада да ұйымдастыруы мүмкін. Сол себепті кейбір ғалымдардың пікірінше, біз жадымызда тілге дейін болатын және тілдік те фреймдерді сақтай аламыз. Ал басқа бір ғалымдар тобының пайымдауынша, барлық фреймдер тілдік мәртебеге ие болып келеді. Тіл арқылы игерілетін когнитивтік құрылымдар мен тәжірибенің бөлек элементтерінің жиынтығы ғаламның тілдік бейнесін құрайды.Осыдан тілді тек лексикалық, грамматикалық, фонологиялық бірліктер жүйесі және белгілі бір этномәдени және әлеуметтік мәнмәтінде жүзеге асырылатын коммуникативтік әрекеттер ережелерінің жүйесі деп қарастыру жеткіліксіз. Өйткені, тіл ғалам туралы вербалды білімдер жүйесі де болып табылады. Қазіргі кезде тілді зерттеу практикасында ең белгілі когнитивтік құрылымдар ретінде «фрейм» мен «концепт» танылып жүр. Ғалым Н.Уәли бұл когнитивтік құрылымдарға мынадай анықтама береді: «Тіл –ойды құраудың және оны сыртқа шығарудың ең басты құралы. Ақпаратты кодқа салудың екі формасы бар. Бірі –когнитивтік, екіншісі тілдік. Ақиқат дүниеден алынған деректер санада концепт, фрейм, скрипт, сценарий, пропозиция, образ т.б. когнитивтік құралымдар арқылы репрезентацияланады [4,45]

И.А.Тарасова: «Егер фрейм мен концептуалдық өрісті екі басқа когнитивтік құрылымдар деп қарайтын болсақ, онда фреймдік және өрістік құрылымдарды ажыратып көрсететін негізгі белгілер ретінде ассоциациялардың типтік немесе индивидуалдық дәрежелері мен олардың рационалды және эмоционалды сипаттары болуы қажет», -деп санайды [5, 117].

Концептіні жалпы адамзаттық таным мен ұлттық дүние- танымға қатысты мағыналық түрлерін де топтастыруға болады. Бұл орайда алдымен жалпы адамзаттық және ұлттық дүниетанымдағы концептілер деп бөлу орынды. Жалпы адамзаттық дүниетанымды метафизикалық концептілер, эмоционалды концептілер, әлеуметтік мәдени концептілер деген түрлері жатады.

Метафизикалық концептілер әлем-дүниедегі дерексіз, бірақ адамзат үшін маңызды ірі, жоғары рухани құндылықтарды түсіндіретін ділдік танымдық мазмұн. Метафизикалық концепт сезіну, түйсіну, қабылдаумен әлемді, жан дүниені тану нәтижесінде жүйеленеді.

Жан дүниелік, әлемдік міндегі құндылықты тану философия заңдылығымен игеріліп философиямен қатар жүреді.

Әлеуметтік мәдени концептілер тұрмыстық өмірде туындайтын түсінік шоғыры. Бұған ел, отан, отбасы, ағайын, туыс, дос-жаран, көрші, құрбы-құрдас, замандас, бостандық, шындық, еңбек, байлық, береке, т.б. әлеуметтік, қоғамдық мәдени қарым- қатынастағы мазмұнды ашатын сөздер түсінігі жатады.

Эмоционалды концептілер ішкі психологиялық жан-дүниені, көңіл күйді білдіретін сөздер арқылы танылады: көңіл, қорқыныш, сүйініш, реніш, қуаныш, ыза, қаталдық, т.б.

Ұлттық концептілер әлем туралы түсініктің жеке ұлт дүние- танымы арқылы қалыптасып, жеке таныммен, болмыспен, стереотиппен шоғырланған мазмұн жиынтығы. Мұнда ұлттық таныммен ұлттың мәдени құндылығы, рухани байлығы екінші бір ұлттан ерекшелінеді. Жинақтай айтқанда, туыстық, өмір салты, әдет-ғұрып, тағам, мәдени өмір, мәдени әрекет, өнер, т.б. кең мәндегі түсінікке қатысты концептілер жатады [1, 113-114].

Тахауи Ахтановтың “Қаһарлы күндер” шығармасына негіз болған концепт- соғыс. Соғыс концептісі **метафизикалық концепт** түріне жатады. Әлемдік деңгейде қозғалған маңызды кезеңдердің бірі болғандығы негізгі себеп. Сонымен қатар жеңіс пен жеңіліс үшін күрес, әділеттілік пен теңдік жолындағы шындыққа жету басты мұраты екендігін ескерген жөн.

Фрейм –стереотипті ситуацияның ойбейнесі. Осы аталған когнитивті жасалым стереотипті денотаттық ситуациямен байланысы. Денотаттық ситуация стереотипті болады. Фреймнің тағы бір маңызды категориялық ерекшелігі –тілдік және тілдік емес білімді біртұтас когнитивті бейнеге (образға) айналдыра алатын құрылымдығы. Фреймнің тағы бір ерекшелігі – оны екінші реттегі номинация арқылы объективтендіруге болатыны. Фреймнің міндетті белгілері оның пропозициялық құрылымдары арқылы объективтенеді. Стереотип ситуацияның типтік белгілері жаңа концептімен ассоциацияланады да, вербалданып, екінші реттегі номинацияға айналады» [4,46-47].

1-фрейм. Соғыс – қаһарлы кезең. Майдан өмірі қашан да **қаһарлы** болады. Ал 1941 жылдың **майданының сұсы да, ызғары да** ерекше еді. Дұшпанның басым күші үздіксіз шабуыл жасап келе жатты. Шегінген армия онша көңілді бола қоймайды. Екіншіден, соғыстың алғашқы кезінде әлі де жауынгерлердің еті өліп, **сұрапыл ұрысқа** бойы үйреніп кете қойған жоқ-ты. Майданның өзіндік тұрмыс салтының да дағдысына түсе қоймаған кезі. Бірақ от ішінде де адам бойға біткен табиғи мінезінен айни бермейді (Т.Ахтанов «Қаһарлы күндер», 183 бет).

Соғыс- қатігездік пен жанкештікті талап ететін, жеңіс пен жеңілістің дәмін татқызатын, аяушылық таныта қоймайтын **сұрапыл кезең**. Шығармадағы “**Ұлы Отан соғысы**” жер үшін, ел үшін күрестің ең ауыр кезеңі. Ер немесе әйел деп бөлініп жатпай, өзінің ұлтын, туған мекенін сақтап қалу үшін күрес деп атауға да негіз бар. Бойы үйренбеген еркекке қатулы мінез тудыратын, нәзік әйелді батыл ететін **қаһарлы кезең -соғыс** .

2-фрейм. Соғыс – ажалдың сұсты бейнесі. Оның ар жағында бөркін алып төмен қарап Ержан тұр. Алғашқы рет **ажалдың сұсты бейнесін** – қатып қалған **жансыз суық денені көргенде** Раушан жаман шошынды. Кеудесіне тығылып, жылап жібергісі келіп көзінде жас домалап Ержанға қарады. Бірақ оның өзі де пана болар ығы жоқ жапандағы жалғыз ағаш сияқты жүдеп тұр екен (Т.Ахтанов «Қаһарлы күндер», 111 бет).

Шығармаға арқау болған «**соғыс**» концептісінің қорқыныш пен үрей тудыратын бейнесі- **ажал**. Қарулы қақтығыста сау барып аман қайту екі талай. Яғни келіп **ажалмен бетпе-бет** бақилық болуда, сау барып, сал болып қайту да әбден мүмкін. Соғысқа аттанар кезде ата-ана, туған-туысқандарыңмен енді ешқашан көріспестей құшақтап, көзге жас алуда, **соғыс алдындағы дәстүр** болып қалыптасып кеткен. Аттанып жатқан сапары **ажал аузына** өз еркімен бара жатқан **жемтік сынды** көрінеді. Соғыс алдында өзін әбден жігерлендіріп дайындағанымен ажалмен бетпе-бет келгенде тұла бойың тітіркеніп, аяқ бастырмай, дел-сал болып қалатыны да ащы шындық. **Кейіпкер Раушанның шошынуы** да осының дәлелі.

Ондай кезде қолдан келер шара жоғы өкінішті-ақ.

3-фрейм. Соғыс – ауыртпалықтың алқымға тірелуі. Кешегіден бергі тынымсыз әбігер, ет қызуымен еленбеген алғашқы соғыстың ауыртпалығы қазір сезіліп, қалжыраған кәрі дене ауырлап қалды. Алғы шепке орынсыз жүгіре берудің керексіз екенін білсе де, **секемшілдік тауып, тағатсыздау** болып кетті. Бірінші дүниежүзілік соғыс пен азамат соғысына бірнеше жыл қатысып бір кезде еті өліп кетсе де қатты тосырқап қалған екен. Оның үстіне мына соғыстың араны тым кең.... Рас, ұрыс оңай болған жоқ, жан **алқымға тірелген** жерлерде үш рет өзі шапқылап барып, полк командирлерінің ісіне қолма-қол араласып, сәтіне қарай бұрып жіберді (Т.Ахтанов «Қаһарлы күндер», 116 бет).

Жас пен кәріге қарамай соғыста ұрысу үлкен ауыртпашылық. Алаңда секемшіл, епті болмасаң ел тұрмақ өзінді қорғай алмайсың. **Атқылап арпалысып жүру**, атылған оқтың ішінен аман шығу тәжірибе мен шапшаңдықты талап етеді. Бірнеше жыл соғыс ішінде жүрген әскерилердің өзі бұл **ауыртпашылықты сезініп** отқанына қарасақ, алғашқы рет қару ұстағандарға зілді бұйрық сынды тиіп жатты. **Ауыртпалықтың екінші бір жағы – жауапкершілік.** Жақын жандарының, ұлтының жарқын болашағы осы соғыстан шығатын нәтижеге байланып тұрғанын сапарға аттанып жатқан сарбаздардың әрқайсысының жүрегінен орын алған. Қазақ халқында **“Ері барда, ел қор болмас”** деп, ежелден батырлық пен батылдықты дәріптеген, ел үшін бар ауыртпалықты көтеріп жанын құрбан еткен ата-бабаларымыздан қалған нақыл сөз бар. Өжет мінез бен батылдықтың, қайсарлық пен табандылықтың арқасында ата-бабаларымыз еліміздің туын жықпай, ұлан-ғайыр өлкені келер ұрпаққа мұра етіп қалдырған.

Ойсурет – концепт құрайтын элементтерді санада метафоралау, яғни суреттеу тәсілі. Ол санада бейне, символ, метафора, аллегория т.б. арқылы танылады.

1-ойсурет. Соғыс – жүдеулік. «Жұт» деген суық сөз оның ұғымында – қазанда бұрқылдап қайнаған қатықсыз, сұйық атала, арқасы пышақтай, қабырғасы ырсиып **құлап жатқан тортөбел құнан, үй-ішінің тұнжыраған жүдеулігі** болып кірді... Мұрат ішке кірсе де, тысқа шықса да **дүниенің жүдеулігін** көрді (Т.Ахтанов «Қаһарлы күндер», 23 бет)

«Оның бұрынғы мал қайда?» деп әркімнен сұрап көріп еді, кей біреулері «біз қайдан білейік, кімнің малының есебін алып жүрміз» деп жалтарды; біреулері **«қазақтың жұт дейтіні болады, шырағым, бөрі-қарысы және бар. Дерекеннің де дәулеті шайқалды ғой»** десті (Т.Ахтанов «Қаһарлы күндер», 24 бет)

Азыңқы, жүдең, жүденкі, жүдеулеу, солыңқы. Арықтап, еттен арылыңқыраған [ҚТСС, 29 бет].

Соғыс кезінде қаралы хабар мен қатар **азып-тозған елдің бейнесін** де анық көруге болалды. Соғысқа білек сыбана кірісіп кеткен сол бір жылдары үкімет халықтың қамын ойлауды екінші орынға қойған болатын. Онымен қоса елдің **эл-ауқаты түсіп**, бар тапқан-таянғанын соғысқа жіберіп отырады. Соғыстың зардабынан **елдің тоз-тозы шығып, аштық пен жүдеулік** елді жайлап алатыны бар. Мұндағы **ойсурет** арқылы жүдеуліктің кескінін анық көрсетіп тұр.

2-ойсурет. Соғыс- қауіп-қатердің көрінісі. Соғыс жер сілкінтіп, сықырлай **ауыр басып, теңселе төніп келеді.** Жақындаған сайын **алқымнан қысып**, тынысты бітеп барады. «Не де болса, тезірек болса екен!» деді Ержан алқына дем, алып. Бастан кешпеген белгісіз **қатерді күту** ауыр екен (Т.Ахтанов «Қаһарлы күндер», 84 бет)

Қауіп-қатердің кескін бейнесін фразеологизм қолдану арқылы адамның эмоционалдық жай-күйін көрсетуде. Фразеологизм мағынасы арнайы сөздік арқылы беріледі.

Алқымға [жан алқымға, алқымнан] алды [таяды].

Қыспаққа алды, апшысын қуырды, тығырықа таяды, өлерменге келтірді [ҚТФС, 35 бет].

Сценарий – оқиғаға, жағдаятқа құрылған фреймдерден құралады, яғни концептінің идеясын танытатын сюжеттерден құрылады.

1-сценарий. Соғыс – қоңыр бұлт. Күлгін қоңыр бұлт шығысқа қарай түйдек-түйдегімен жөңкіліп барады. Жыртылып айрылып қайта тұтасады. Сол кезде жалба-жұлба бұлт арасынан айқын көк бояуы оңып жүдеу тартқан күз аспаны көрініп қалады. Күзгі өкпек жел ызғарсыз сызымен жұмыс істеп қызынып кеткен солдат жүзін сергітіп, мойнынан, жеңінен кіріп, тершіген ыстық денеге салқын рахат лебін еседі. Кейде бұлттан үзіліп түскен тамшыны шашыратын кірпік астына бүркіп өтеді.... Енді соғыстың ызғары шарпыды. Сонау қою қоңыр бұлтпен тұтасқан батыс жиіктен зілді ыңыранып артиллерия атысы естіледі. Алыстағы айбатты гүрсіл талып жетіп, бір күрсініп тынады. Анау алдағы деревнядан арбалы-жаяулар шұбырып барады. Алдында ат-арба, одан кейін екі-үш өгіз арба. Жетекке байланған сиырлар тартқынышақтап, қайрыла беріп мөңірейді. Бір бала қайтадан деревняға қарай сілтеп, басын шұлғиды. Бір нәрсе тапсырып жатыр. Деревнядан кешеуілдеп қалған тағы бір арба, жаяулар шықты. **Қашып, босып шыққан ел сияқты емес, біреуді жерлеуге бара жатқандай керуен тұнжырап, жай қозғалады. Қабір қазатын күректі ұмыт қалдырып, соған ана баланы жұмсаған сияқты (Т.Ахтанов «Қаһарлы күндер», 83 бет).**

Соғыс тек адамды ғана қиындыққа душар етпей маңайды да шарпып өтетіні бәрімізге белгілі. **Ашық аспанның** атылған оқтан, шарпыған өрттен өңі өзгеруі ежелден бергі табиғат заңдылығы. **Қатыгездіктің соққысын** аспан мен жерде өңін өзгертіп, кері әсерін көрсеткенін осы сценарийдің реттілігінен көрініс тапқан.

2-сценарий. «Өлмей шегінбе!» деп рота командирлеріне **әмір етті**. Купциановтың соңғы сөзінен есін жиган Мұрат жан-тәнімен соғыс тынысына құлақ тікті. Дұшпан бұқпай, қатарын бұзбай, қалың легімен қаптап келеді. Окоптан жапырылып мылтық атылды. Бір-екі жерде пулемет дүрсілдеді. Бірақ немістер жақындаған сайын атыстың берекесі қаша бастады. Бірде жиі боп жаппай атылса, бірде шашырап, тіпті төнгенін сезді: соғыстың бетін бұратын бір батыл қимыл болмаса, окоптағылар дүрліге қашуы мүмкін. Ол окоптан қарғып шығып деңгейіне келіп қалған төртінші ротаның алдында түсті де: – **Ер соңымнан! Алға! Ура-а! – деп, айқай салып жүгіре жөнелді** (Т.Ахтанов «Қаһарлы күндер», 115 бет).

«Өлмей шегінбе» – соғыстың басты ұраны. Жау таяп қалғанда **қасық қаның қалғанша күресу** соғыстың басты мақсаты. Ал жан қимай сатып кету-**сатқындық**. Соғыс кезінде сатқындарды кешірмеген. Олардың жазасы -**өлім**. Онымен қоса басты қағида-**бұйрықты орындау**. Командир қандай бұйрық берсе де құлақ асу соғыстағы әскерлердің басты міндеті болып қалыптасқан.

3-сценарий. Жаудың бет алысы – Москва. Жау Москваға жақындап келеді. «Апырмай, тым болмаса осы тұста тоқтатар» – деген нысаналар сырғып кейін қалып жатыр. Гитлердің жетінші ноябрьде Москвада парад қабылдамақ ойын іске асыру үшін жасалған октябрь шабуылы әлі тоқтаған жоқ. Жағдай қиындап келе жатты. Осы бір көңілді елексізген қаһарлы күндері генерал-майор Панферовтың штабына армия командашысы келген генерал-лейтенантты ешкім байқай қойған жоқ (Т.Ахтанов «Қаһарлы күндер», 147 бет).

Берілген сценарий арқылы соғыстың қара дауылы көтеріліп, адам жүрегіне **қорқыныш пен үрей** ұялаған сәттің өзінде, жер үшін, ел үшін жанын құрбан етуге даяр сарбаздардың кейпі бейнеленген. Тіпті ашық аспанға кенеттен торлаған қара бұлттың қай уақытта сейілерін жан баласы білмейді. **Қаһарлы күндердің ызғары** сол замандағы халыққа да оңай тиген жоқ. Соғыс ішінде жүрген әрбір **сарбаздың жүрегінде үреймен қатар сөне қоймаған жарқын болашаққа деген сенім бар**. Соғыстың бейнесін көрсеткен бұл оқиғадан қараңғы күннің артынан жарықтың шығарына сенген үмітті анық көруге болады.

5 Қорытынды

Әр этностың мәдениеті, оның рухани өмірі мен тарихы, таным-түсінігі сол ұлттың этнолингвистикалық арналарында сақталады. Көне дәуірден халықтың бар тәжірибесін

бойына жиып, халық ауыз әдебиеті деңгейіне көтеріліп, ұшан-теңіз мағлұмат беретін мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, ақын-жазушылардың шығармаларында оны тілдік тұрғыда қарастыру когнитивті тіл білімінің міндеті болып табылады. Роман концептілік жүйеге, концептілік өріске, концепт құрайтын тілдік бірліктерге бай. «Соғыс» концептісінің қолданысын анықтауда танымал жазушы – Тахауи Ахтанов романынан мысалдар алынып талданды. Т. Ахтанов шығармаларындағы «соғыс» концептісі туған жерге деген махаббат пен сүйіспеншілік пен елге деген адалдықтың көрінісі бейнеленген. Аталған концепт көп қатпарлы ұғым болғандықтан метофизикалық болып танылады. Сол себепті қазақ тіліндегі бақыт, қуаныш, жеңіс, үстемдік, қайраттылық, шыдамдылық, сағыныш, ажал, қилы кезең, қара аспан, қаһарлы күн, т.б. ұғымдар «Соғыс» концептісін танытатын қырлары халық ауыз әдебиетіндегі, ақын-жазушылар шығармалары мен тұрақты тіркестердегі тілдік деректер арқылы дәлелденіп, нақтыланды. Яғни аталған концептілер «соғыс» концептісін құрайтын концептілік жүйе болып табылады. Жалпы тілдік қолданыста «соғыс» концептісін бейнелеуде күрес, қару-жарак, шабуыл, шайқас, жарақат, жанын қию, жеңіс т.б. тілдік бірліктері жиі қолданылады. Қорыта келе, қазақ тіліндегі «соғыс» концептісінде бүгінде ғылыми тұрғыдан зерттелген, негізделген ұғымдардың халық танымындағы көрінісі таңбаланған. «Соғыс» концептісі – қазақ дүниетанымының қалыптасу жолдарын дәлелдей алатын, өзіндік даму тарихы, күрделі құрылымы бар кең ауқымды концепт.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қасым Б.Қ., Шақаман Ы.Б. Когнитивті лингвистика: Оқу құралы. –/ Б.Қ.Қасым, Ы.Б. Шақаман. –Павлодар: ПМПУ, 2018. –168 б.
- 2 Ислам А. Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті. Фил.ғыл. док. дис. қолжазбасы. – Алматы, 2004. –340.
- 3 Елемесова Ш. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары: Фил. ғыл. канд. дис. автореф. –Алматы, 2003. –32 б.
- 4 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил. ғыл. д-ры дис.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 330 б.
- 5 Тарасова И.А. Категории когнитивной лингвистики в исследовании идиостиля. // Языкознание. – 2004.
- 6 Ахтанов Т. «Қаһарлы күндер» Алматы: Атамұра 2003. – 384 бет.
- 7 Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Кеңесбаев І. К. Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977 ж. 712 б.
- 8 Бизақов С.Синонимдер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 640 бет.

ЕСІРКЕПОВА, К.К., АРТЫҚБАЙ, И.Б., АКРАМОВА, М.Ж.

КОНЦЕПТ «ВОЙНА» В РОМАНЕ ТАХАУИ АХТАНОВА «СУРОВЫЕ ДНИ»

В данной статье анализируется концептуальная система «Войны» в романе Тахауи Ахтанова «Харлы дни». Концептуальный анализ был произведен с использованием теоретических сведений о концепте, а также о структуре и единицах концептуальной системы. В ходе концептуального анализа был систематизирован собственный авторский взгляд на «Войну» с использованием единиц фрейма, мысли, сценария, стереотипа.

Ключевые слова: война, концепция, ассоциация, схема, фрейм, сценарий, геистальт, метафора, национальная картина мира.

YESSIRKEPOVA, K.K., ARTYKBAY, I.B., AKRAMOVA, M.Zh.

THE CONCEPT OF «WAR» IN TAKHAUI AKHTANOV'S NOVEL «KAKHARLY KUNDER»

This article analyzes the conceptual system of "War" in Takhaui Akhtanov's novel "Kakharly kunder" (Dreadful days). The conceptual analysis involved utilizing theoretical knowledge of the concept, as well as understanding its structure and components within the conceptual framework. The author's unique perspective on "War" was organized and clarified by using such units as frames, thoughts, scenarios, and stereotypes.

Key words: war, concept, association, scheme, frame, script, gestalt, metaphor, national picture of the world.

ӘОЖ 811.512.122

Есіркепова, К.Қ.,
филология ғылымдарының кандидаты,
Тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Елепай, А.А., Укенова, Т.М.,
6В01701- Қазақ тілі мен әдебиеті
білім беру бағдарламасының
2 курс студенттері,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан, Қостанай

Ғ. МҮСІРЕПОВ «ҰЛПАН» РОМАНЫНДАҒЫ «ҚАЗАҚ БЕЙНЕСІ» КОНЦЕПТІСІ

Түйін

Бұл мақалада Ғ. Мүсіреповтің “Ұлпан” романындағы “Қазақ бейнесі” концептілік жүйесі талданды. Концепт ұғымы мен концептілік жүйе құрылымы, бірліктері туралы теориялық мәліметтерді пайдалана отырып, жазушының романы тіліндегі концептуалдық талдау жүргізілді. Концептуалдық талдау барысында автордың “Қазақ бейнесі” туралы өзіндік көзқарасы: фрейм, ойсурет, сценарий, стереотип, схема бірліктері арқылы жүйеленді.

Кілт сөздер: концепт, ассоциация, символ, концептуалды бірліктер, таным, дүниетаным.

1 Кіріспе

Қазіргі таңда тіл өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Когнитивті лингвистика антропоцентристік бағыт бойынша, тілді таным тұрғысынан ұлтпен бірге қарастырады.

А.Байтұрсынұлы сөз өнеріне тірек болатын адам санасының үш негізін атап көрсетеді: Ақыл, Қиял, Көңіл. Өрі қарай: ақылдың ісі – аңдау, қиялдың ісі – меңзеу, көңілдің ісі – түю, талғау деп, сана негіздерінің әрқайсысына тән қызметін талдайды. «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау», – дей келе, тілді когнитивті (танымдық) тұрғыдан қарастырған еңбектерде тіл адамға және дүниеге бағытталған екі жақты субстанция ретінде көрсетіледі. Тіл – адам – ғалам арақатынасынан адамның дүние туралы танымының тілде бейнеленуі туралы мәселе келіп шығады. Дүниенің тілде бейнеленуі А.Байтұрсынұлының пайымдауында «даналық» деп аталатын ұғымдық жүйе арқылы түсіндіріледі: «Адамның зейіні бүтін ғаламды тануға жұмсалып, дүниедегі бар нәрсенің барлығын, яки бар деп ұйғарылған нәрсенің бар-жоқтығын танып, белгілі бір қарарға келгенде адамға бір үлкен ұғым пайда болады. Сол ұлы ұғым жүйесі даналық деп аталады. Даналықтың мақсаты бүтін ғаламды танып, бүтін ғалам атанған дүниенің жұмбағын (дүние мәселесін) шешпек» [1, 40-41 бет].

2 Материалдар және әдістер

Тілтанымдық бағыттың дәсүрлі жалғасын құраған Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ш.Сарыбаев, А.Аманжолов, М.Серғалиев сынды ғалымдардың еңбектерін атаған орынды.

Қазақ тіл білімінде тілге тек құрылымдық ерекшелік ретінде емес, адамзат болмысының өзгеше бір бөлшегі деп қарау ХХ ғасырдың басында-ақ негізделе бастап және тілді ұлтпен бірге қарастыру басты нысанаға айналды [2, 30-38 бет].

Когнитивтік лингвистика ғылымы қазіргі тілі біліміндегі антропоцентристік бағыт бойынша тілді қатынас құралы тұрғысынан емес, «білімді жинап, сақтап, жеткізуші, дамытушы» таным құралы ретінде зерттеуге негізделген жаңа парадигмаға танытатын пәнаралық, тың зерттеулер болып саналады. Когнитивтік лингвистиканың негізгі мақсаты тілді танымдық тұрғыда зерттеу болғандықтан, оның мазмұнында логика, философия, психология пәндерінде қолданылатын дүние бейнесі тұлға, когниция, психика, ойлау, таным тәрізді ұғымдар талданады [1,3 бет].

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Қазақ ұлттық мәдениетінің ерекше болмысын сипаттайтын осы белгі қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сәйкес жаңа деңгейде жаңғыруы тиіс. Осы тұрғыдан сөз мәдениетін коммуникативтік прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдениеттік, этикалық, лингвоэкологиялық тұрғыдан қарастырудың концептуалдық негіздерін айқындау, сөздің коммуникативтік сапаларын анықтау – сөзбен өрілген қазақ мәдениетін жаңғырту ісіндегі өзекті мәселе [3,189 бет].

Тілдік ғылыми теория мен сипаттасақ, концепт – адамның өмірлік әрекет, дағдысы нәтижесінде тұтас әлем-тіршіліктің ділде, санада мазмұндалып, игеріліп, көшіріліп бейнеленуінен ұғымға, мағынаға, мағына өрісіне айналуы. Ұлттық мәдени философиялық сипат тұрғысынан алғанда, өмір сүру әрекетінде, дағдылы тіршілік пен санада әлем мазмұны мен бейнесінің ділдік негізде сақталуы таным (концепт)деп аталады. Тіл жарыққа шыққанға дейін ол санада, ділде мазмұндық ұғым шоғыры болып тұрады. Өмірлік мазмұн адам тіршілігімен, тәжірибесімен жинақталады.

Концепт санадағы, әлем бейнесінің көшірмесі болғандықтан, оның жарыққа шығуына тіл көмектеседі, тіл сөзбен таңбаланады, сөз – концептінің тілдік айналымда айқындалуы болып табылады. Концепт құрайтын ұғым, мағына, ассоциация, схема, фрейм, сценарий, гештальт, метафора ұғымдық бірліктері жеке-жеке қызмет етпейді, олар сыртқы әлемнің санада түрлі психикалық әрекет (есту, көру, айту, сезіну, т.б.) арқылы мазмұндалып қабылдауында білінбей, ми, ойлау жүйесінің ерекше жүйріктігімен түрде жүзеге асып отырады. Концепт – шексіздік, сананың дерегі; сана әрекетін, үдерісін сипаттайтын, түсіндіретін, жеткізетін болмыстық бірлік. Ол өзінен өзі таныла салмайды, оның танылуы ұғым, мағына, мазмұн, түрлі қимыл-әрекет арқылы жүзеге асады. Бірақ концепт ешқашан тұтас көрінбейді, ұғым, мағына, мазмұн, фрейм, елес, сызба, метафора, гештальт, аялық білім, т.б. ұғымдық бірліктер арқылы оның белгілі бір бөліктері, белгілері ғана танылады [4,109 бет].

Ғ.Мүсіреповтың “Ұлпан” романындағы «Қазақ бейнесі» концептісіне ерекше көңіл аударған. «Қазақ бейнесі» концептісі ұлттық – мәдени концептіге жатады. Себебі, ұлттық-мәдени концептісі – ұлттық танымда ғана жан-жақты ақпаратымен жүйеленіп, сол ұлттың мәдени құндылығын көрсетеді. Концептілердің санада танылу деңгейіне қарай бөлінуі: ұлттық-мәдени концептілер, эмоционалды концептілер, метафизикалық концептілер.

“Қазақ бейнесі” концептісінің мәнін ашатын мынадай фреймдер қолданылды: «жылқы», «киіз үй», «қымыз», «ру», «ақ дастархан», «көркем өнер», т.б.

Фреймде дүние туралы қабылданған жалпы білім көрініс береді. Мысалы:

Аранға киік жүгіріп,

Қызыл ала қан қылды

Қырғын тапқан кемедей.

Көп адамның өлімі – қырғын табуы «аранға жүгіріп, қызыл ала қан болған киік» фреймі арқылы бейнеленген. Екі образға да қазақ халқының тұрмысы, тәжірибесі негізінде қалыптасқан таным, түсінігі, қабылдауы негіз болғаны сөзсіз [1,68 бет].

Ғалым Н.Уәлидің пайымдауынша: **«Фреймдік құрылым а) стереотиптік ситуацияны сақтаудың, құрылымға салудың құралы; ә) адам санасындағы тілдік және тілдік емес білімдерді біріктірудің, олардың бір-біріне иек арта өмір сүруінің құралы»** [5, 47 бет].

1-фрейм. Қазақ байлығы – жылқы. Қазақ байлығы жылқысында. Қысқа қарай жылқы малын ықтасыны бар қара отты шұбарға жақын ұстамасаң – «Байлық – бір жұттық, батыр – бір оқтық» – кейде тақыр-таза жаяу да қаласың. Жаяу қалған адам несімен адам?... **Несімен қазақ?...** (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 5 бет)

Әйел сұлулығы мен **ат сұлулығында** қазақ халқы үшін толып жатқан ұқсастық бар. Дене сұлулығы, мінез сұлулығы, сезімталдық, еркелік, әйтеуір, **қазақ әдемі атты әйелге, әдемі әйелді атқа теңей** береді. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 196 бет)

Қазақ халқы сонау заманнан жылқыны қадірлеген. Қазақта жылқы жеті қазынаның бірі саналады. Қазақ дүниетанымында жылқы адамның сенімді серігі ретінде бағаланған. Себебі, жылқы қашанда жолдасын жолда қалдырмай, үнемі алдыға жетелеп отырған. Мәселен, халық ауыз әдебиетінен белгілі “Қобыланды батыр”, “Алпамыс батыр”, “Ер Тарғын” сияқты батырлар жырларынан сенімді серіктері сәйгүліктері болғанын білеміз. Жылқы қазақтың ұлттық сана-сезім, рухани болмыс, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, мәдениет пен өнерінің тұтас бір айырылмас бөлігіне айналып кеткен.

“Қазақ бейнесі” концептісінің мәнін ашатын ассоциацияларға тоқталсақ. Оларға: «салт-дәстүр», «ұят», «тәрбие», «сыйластық» т.б.

Ассоциация – сөз арқылы әлем-дүниені тануда жекелеген оқиға-дерек, құбылыстардың санада ұқсастырылып, теңестірілуінен, салыстыруынан санада бірден пайда болатын түйсіктік, білімдік байланыс. Ассоциация–дерексіз, психологиялық әрекет нәтижесі, яғни түйсік арқылы әлемді тануда адам санасына келетін алғашқы түсінік, белгілер мен елестер. Ол аялық білімге қозғау береді, түпкі түсініктер жарыққа шыға бастайды. Тіл ғылымында сөз арқылы әлем-дүниені тануда жекелеген оқиға-дерек, құбылыстардың ұқсастырылып, теңестірілуінен санада бірден пайда болатын түйсіктік, білімдік байланыс болып танылады [4, 6 бет].

1 – Ассоциация. Қазақ – салт-дәстүрге бай халық.

Сәдір баяғы **тұтқын дәстүрінің** бәрін істегісі келіп, **қыз алып қашуға** келген жігіттердің қолдарын артына байлап, Есенейдің қосына жаяу айдап әкеле жатыр. Бәрі де жалаң бас, бас киімдерін қойындарына тығып берген. Сәдір өзі **ат үстінде**, найзасы қолында, қасында Есеней жіберген Кенжетай бар, ол да салт. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 44 бет)

- Көңілі көтеріле ме деген үміт қой... **қалың малы** түгел төленіп қойған соң жесір біздікі деп ойлағандық қой. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 45 бет)

- Атыңыз да, арбаңыз да әдемі екен.

- **Көрімдік, ендеше!**

- Құдай қолыма молырақ түсіргей ақты! – Ұлпан қуана күлімсіреп Мүсірепке екі қағаз ақша суырып берді. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 84 бет)

Шашу шашқанда да:

- Келіннің аяғынан,

Қойшының таяғынан.

Жақсылық, жамандық,

Келіннің қабағынан, – деп тағы бірдемесін ескертіп қалды. Шашуға таласқан жас балалар бәрі де қарны қампизған, ши борбай, ірің көз, қотыр-шотыр екен. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 86 бет)

Ұрпақсыз өтетін болса ол өз алдына бір қасірет, мен олай-бұлай болып кетсем, Ақнардың күні не болар деп қайғырады. Әсіресе, **жесір қалған әйел «аға өлсе – іні мұрасы, інісі өлсе – аға мұрасы»**. Мұны әлі орыс заңы да өзгерте алған жоқ (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 164 бет). **Қалың мал деген қызды сату емес, екі жақтың қуаныш-тойларына әрең жететін шығын**. Күйеу жағы қанша мал берсе, қалыңдық жағы соның есесін толтыра жасау керек. **қалың мал дегенің небары осы ғана...** (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 188 бет)

Рулық дәстүрімен отыратын елде аға да көп, іні де көп. Бірі болмаса, бірі бар. «Қатын ерден кетсе де елден кетпейді».... Қазақ халқының ұйытқысы өзінің әдет-ғұрпы, салты емес пе? Сонысымен шетінен жырымдап шонтайта берсең, бір күні түгел жұтып жібермесіңе кім кепіл? Сенің өз заңың қайбір оңып тұр? (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 189 бет)

Қазақта **«қыз көру»** деген жөн-жосық бар еді ғой. Соны әдет-ғұрпымызға айналдырайық. Екінші, **әмеңгерліктің** қай түрі болса да жойылғаны дұрыс болар еді. Сіздер әмеңгерлікке ұшыраған әйелдің бақытты болған біреуін атай аласыздар ма? Жоқ, атай алмайсыздар! Мен ондайдың отпен кіріп, күлмен шығатын күң болған жүзін атай аламын. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 189 бет)

«Ойсурет» – бейнелі форма. Концепт құрайтын элементтерді санада метафоралау, яғни суреттеу тәсілі [1,69 бет]. Мысалы: «Жүрек» концептісінің ойсурет арқылы берілуі: жүрегі жұлқыну, жүрегі жек көру, жүрегі елжіреу, жүректегі ойы.

1-Ойсурет.Бірлігі жарасқан – қазақ ауылы. Еснейдің өз қонсылары да тақыр-таза, тыр жалаңаш емес екен, қоңыр ала, боз ала ауыл болып қонып жатыр. Кәдуілгідей желі тартып, бие байлаған. Ауылда да түйе бақырады, айғыр оқыранады, қой маңырайды. Қай ауылдан болса да қуаныш дауыстары естіледі. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 134 бет)

2-Ойсурет.Қазақ – өнерлі халық. Жайлауда әлденеше елдің іргесі жақындасады, әндері араласады. Жаңа әндер, жаңа әншілер келеді, ат шабыс бәйгелері тоғысады, қыз-бозбала танысады. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 134 бет)

Көшпелі елде ақын-әншілердің ойдан-тойға, шілдеханадан-шілдеханаға көшіп жүреді. Жұртқа айтар сөздері көп. Бұл көркем сөз бен көркем өнердің сүйегіне біткен өлмес, өшпес қасиет. Ешбір ақын бойындағы байлығын өзі ғана иемденіп бауырына басып отырған емес, ел-жұртына тезірек таратып беруге асығады. Бұл көркем өнер қауымының айнымас заңы. Ақын-әншінің ел кезіп жүре беруге ұялмайтындары да осыдан. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 174 бет)

3 – Ойсурет.Қазақ – “Үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсеткен” ұлт. Көші-қон кезінде жастар әуелі үлкендердің үйін тігісіп береді. Одан соң жесір-жетім қалған үйлерді тігіседі. Ең соңына отау үйлерді қалдырып аяғын ойын-сауыққа айналдырып әкетеді. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 137 бет)

“Ұлпан” романында ойсуреттің берілуі арқылы жазушы «бірлік», «тәрбие», «өнер» концептілерін беру арқылы қазақ бейнесін суреттейді. Яғни, қашанда үлкенді сыйлаған ұлт. **“Бірлік болмай тірлік болмас”,** – деген мақалды ұран етіп, бірлігі жарасқан ел. Қазақта үлкенге құрмет көрсетіп, «ұят», ұғымын биік ұстанған.

Стереотип. Көне грек тіліндегі «қатты, кеңістік» және «қолтаңба» мағынасындағы екі сөздің бірігуінен жасалынған термин. Бастапқыда стереотип «баспа әріптерінің қалыпқа құйылған формасы» мағынасында баспахана ісіне байланысты қолданылған. Қазіргі таңда әлеуметтік теория мен психологияның әдістемелік ғылыми бағыттарына байланысты стереотиптің бірнеше мағыналары бар. Соның ең негізгісі: стереотип дегеніміз – қоршаған ортаны тану негізінде қалыптасқан қабылдаудың түсінілімнің тұрақты үлгісі. Құбылыс, оқиғаны қалыптасқан таным негізінде қабылдаудың тұрақты формасы. Стереотип әлеуметтік және мәдени нысандар туралы таптаурын ұғымдарды сақтай отырып, белгілі бір мәдени-тілдік ұжымның менталитетіне қатысты әлем бейнесін сипаттайды. Осы тұрғыдан ол концептінің құрамына кіреді. Стереотиптер жүйесі арқылы дүниетаным қалыптасады [1,304 бет].

1 – Стереотип. «Қара шаңырақ иесі» стереотипі –

Әйел баласы үй иесіне саналмайды. Бесікте жатқан ұлы болса, әне, мал-мүліктің иесі сол. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 188 бет)

Шаңырақ – қазақ танымында киелі ұғым. Қара шаңырақ – үлкен үй, ата-ананың үйі. Қазақ отбасында кенже ұл – қара шаңырақ иесі. Оған бала күнінен «шаңырақтың иесі» деген ұғымды құлағына құйып өсіреді. Атадан қалған ұяның жылылығын ұстау шаңырақ иесі –

кенже балаға жүктелер міндет. Жаңадан отбасын құрып, өмірге қол ұстасып бірге аттанған жастарға «Шаңырағың биік болсын!» деп бата береді. Бұл – құрған отбасыңның тұғыры берік, мәртебесі жоғары болсын деген сөз. Қара шаңырақты қадірлеу – қазақ менталитетінде сақталған құндылық.

Схема (үлгілік сызба)–санада ішкі, сыртқыәсерлік сезімдерден жинақталған мәліметтің бір құрылымға түсірілуі [4, 8 бет]. Схема – сызбалы форма. Концептінің кеңістіктегі белгілі бір нысанға, сызбанұсқаға теліну, ұқсатылу арқылы танылу формасы [1, 69 бет].

1 – Схема. Қазақ танымындағы әдебиеттің алатын орны. Кешке қарай Ұлпанның қасына күнде келіп отыратын ауыл әйелдеріне: “Мұңлық – Зарлық”, “Бәдігұл – Жамал”, “Шәһімаран” хиссаларын, “Еңлік – Кебек”, “Қыз Жібек”, “Қалқаман – Мамыр”, “Сұлушап” жырларын оқып береді. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 200 бет)

2 – Схема. Қазақтың ат қою ерекшелігі.

– Қазақ әйелінің үш аты бола ма?

– Жоқ, Ұлпан – шын аты. Ақнар – ақ ару ана дегеннен азғана өзгертіп алынған, ақ ана деген мағына береді. Есеней – ерінің аты зой. Ендігі басшыларын осы болады деп Есеней өз атын әйеліне беріпті. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан», 179-180 бет)

5 Қорытынды

“Когнитивті лингвистика” саласы соңғы жылдарда толық зерттеле бастаған ғылым саласы. Когнитивті лингвистика тілді танымдық, теориялық тұрғыдан қарастырып, антропоэлектік бағыт бойынша, адамды орталық етіп, ұлтпен бірге тілді зерттейді. Себебі тілді ұлттан бөліп қарастыруға болмайды. Аталмыш бағыт білім арқылы жүзеге асып, концепт әлеміне жетелейді.

Концепт – ұғым, яки ұғымнан үлкен дүние. Қазақ қаламгерлері, солардың ішінде белгілі қазақ жазушысы Ғабит Мүсірепов шығармалары қазақ танымын көрсететін ұлттық дүние болып табылады.

Ғабит Мүсіреповтің “Ұлпан” романында «Қазақ бейнесі» концептісі ерекше бейнеленіп, қазақ ұлтының болмыс-бітімін, ұлттық дүниетанымын, ерекшелігін, ұлттың рухын толықтай ашылған. Ұлт санасындағы түсінігін, пайымын салт-дәстүрін, өнерін, ұстанымын, мәдениет пен әдебиетін, тарихын романда бейнелеу арқылы «Қазақ бейнесі» концептісінің моделін байқауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Нұрдәулетова Б.И. “Когнитивтік лингвистика” – Алматы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы оқу орындарының қауымдастығы, 2011. – 312бет.

2. Оразалиева Э.Н. “Танымдық қазақ тілі” – Оқу құралы. – Алматы: Мұрагер, 2005. – 174 бет.

3. Манкеева Ж.А. “Қазақ тіл білімінің мәселелері” – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет.

4. Қасым Б.Қ, Шақаман Ы.Б. “Когнитивті лингвистика”: Оқу құралы. –Павлодар: ПМПУ, 2018. – 168бет.

5. Рысбергенов Қ.Қ. «Концептуалдық зерттеудің метааспектологиясы жөнінде Қазақ тілінің лексикология, лексикография, фольклортану мен көркем аударма мәселелері: қалыптасуы, дамуы мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: Арыс, 2007. – 54-58 бет.

6. Мүсірепов Ғ. « Ұлпан ». – Алматы «Атамұра» баспасы, 2003. – 264 бет.

ЕСІРКЕПОВА, К.К., ЕЛЕПАЙ, А.А., УКЕНОВА, Т.М.

КОНЦЕПЦИЯ «ОБРАЗА КАЗАХА» В РОМАНЕ Г. МУСИРЕПОВА «УЛПАН»

В этой статье проанализирована концептуальная система «образ казахский наций» в романе Г.Мусырепова «Улпан». Концептуальный анализ романа писателя был проведен с использованием теоретических сведений о концепте, структуре и единицах понятийной системы. В ходе концептуального анализа был систематизирован собственный авторский взгляд на «образ казахский наций» с использованием единиц фрейма, мысли, сценария, стереотипа, схемы.

Ключевые слова: концепт, ассоциация, символ, концептуальные единицы, познание, мировоззрение.

YESSIRKEPOVA, K.K., YELEPAY, A.A., UKENOVA, T.M.

THE CONCEPT OF «KAZAKH IMAGE» IN MUSIREPOV'S NOVEL «ULPAN»

This article analyzes the conceptual system "Kazakh nations' image" in G. Musyrepov's novel "Ulpán". The writer's novel underwent conceptual analysis, drawing on theoretical knowledge of the concept, its structure, and conceptual system units. Throughout this analysis, the author's own perspective on the "Kazakh nations' image" was organized systematically, utilizing units like frames, thoughts, scenarios, stereotypes, and schemas.

Key words: concept, association, symbol, conceptual units, cognition, worldview.

ӘОК 81'373; 808

Қожанұлы, М.

филология ғылымдарының кандидаты,
профессор, Қазақстан Республикасының
Ұлттық қорғаныс университеті,
Астана қ., Қазақстан

ҚАЗАҚТЫҢ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАР ХАҚЫНДА

Түйін

Мақалада халық ауыз әдебиетінің бір саласы – шешендік сөздерді отандық ғалымдар көзқарастарына сүйеніп, қазақ ономастикасы аясында сөз етеді.

Шешендік сөздерді о баста айтушы жеке адамдар болса, ал оны сақтаушы, келер ұрпаққа жеткізуші халық екенін және халық санасында мәңгі сақталған образдар: Сырым шешен, Төле би, Әйтеке би, Қазыбек би т.б. би-шешендер айтты деген сөздерге тоқталып, ономастикалық кеңістіктегі атаулардың қыр-сырын танып-білуге де болатынын алға тартады.

Автор ономастикалық атаулар шешендік арнау, толғауларға қарағанда, шешендік дауда жиі кездесетінін назарға алып, ең алдымен, шешендік дау аясында, сондай-ақ шешендік сөздің кейбір түрлеріне де тоқталады.

Халық ауыз әдебиетінің күрделі де көркем дүниесі шешендік сөздерінде кездесетін ономастикалық атауларды жинақтап, қазақ ономастикасы аясында кешенді түрде зерттеудің маңызы зор екенін және шешендік сөзді ономастикалық термин идеонимнің бір түрі деп, оны ритороним термині ретінде қарастыруды ұсынады.

Кілт сөздер: шешендік сөздер (риторика), ритороним, шешендік сөз түрлері: шешендік арнау, толғау және дау, шешендік дау түрлері, қазақтың ру аттары.

1 Кіріспе

Халық ауыз әдебиетінің бір саласы – шешендік сөздер.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі шешендік сөздердің жасалуы, қалыптасуы мен даму жолдары туралы алғаш зерттеген отандық ғалымдар: Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Е.Ысмайыловтың т.б. еңбектерінде оның мазмұны мен түрлері, тармақтары туралы айтқан құнды пікірлері күні бүгінге дейін өз мәнін жойған емес. Алайда, қазақтың шешендік сөздерін сөз еткенімізде, ең алдымен, Ә. Мәметованың «Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны» атты кандидаттық диссертациясы мен шешендік

сөздерді жинап, зерттеген ғалым Б. Адамбаевтың (Адамбаев,1969) және С. Негимовтің (Негимов,1997) зерттеулері ойға оралады.

Әлемдік риторика ғылымының тәжірибелеріне сүйеніп, Ғаламторда: «Шешендік сөз (риторика – ағылш. *rhetoric*; шешенсөз немесе шешендік өнер) ертеде келе жатқан халықтардың мәдени, рухани, өмір тіршілігіндегі сөйлеу өнерінің жалпы атауы» (Ғаламтор,2023),- делінсе, ал шетелдік ғалымдардың зерттеулері негізінде отандық ғалым С. Негимов: «Риторика» терминдік атауының әуелгі, әрі негізгі мағынасы шешендік өнердің теориясы дегенді білдіреді... Филология ғылымында риторика мәнерлі сөйлеудің теориясы деп те табылады. ...Асылы, шешендік өнер және оның теориясы – ұлттық мәдениеттің бөлінбес бөлшегі» (Негимов,1997,5-б.),- деп жазғандай, шешендік сөзді фольклорлық жанрдың бірі ретінде қарайды.

Жалпы, шешендік сөздер – өмірлік тәжірибенің қорытындысы, айтайын деген ойдың, тоқсан ауыз сөздің түйіні. Сол қорытындыны жасаушы о баста жеке адамдар болғанымен, кейін бізге жеткізуші, сақтаушы да халық. Сондықтан қазақтың шешендік сөз нұсқалары ертегі, аңыз-әңгіме, ескі өлең-жырлардан, дастандардан басталып, тарихи және белгілі жеке адамдардың атымен байланысты қалыптасып (мысалы, Майқы би мен Аяз би, Жиренше шешен, Асан қайғы, Қарашаш, қазақтың билері: Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би және Сырым батыр, Шернияз шешен, Бөлтірік шешен, т.б.), айтылған шешендік сөздерді кездестіреміз. Бұдан біз олардың айтқан сөздерінен өзі өмір сүрген ортасына деген көзқарасын, бір сөзбен айтқанда, шешендік сөздерінің өн бойынан бата-тілектен бастап, өсиет-қария сөздер, өмірде кездесетін түрлі мәселелері (жер дауы, жесір дауы, ру, ағайын арасындағы дау, т.б.) қамтылған сөздерді көреміз.

Ұлт әдебиетіндегі әдеби термин шешендік сөздер қазақ ономастикасында әлі де болса зерттелмегенін ескеріп, ономастикалық термин идеонимнің бір түрі «риторионим» (қазақ тілінде «шешенсөз» ағылш. тілінде – « *rhetoric*» – риторика, гр. тілінде – «*onoма*» – есім» мәнін білдіреді) деп қарастырдық. Өйткені, отандық және шетелдік ономастикалық мектептің өкілдері: «Идеоним – оним түрі; адам қызметінің ойлау, идеологиялық, көркем аясындағы түрлі денотаттары бар жалқы есімдерді аталмыш терминге шартты біріктірілген, соның ішінде артионим, библионим, гемероним, поэтоним, документоним, т.б.» (Мәдиева,2005,180-б.; Подольская,1988,61-б.),- деп жазғандай, жоғарыдағы идеонимге берілген анықтамаға сүйеніп, біздіңше, шешендік сөзді (риторионим) идеонимнің қатарына жатқызуға болады. Сонымен, *риторионим (шешендік сөз) деп, ертегі, аңыз-әңгіме, ескі өлең-жырлардағы, дастандардағы, өмірде болған тарихи және жеке адамдардың ойлауы, қарым-қатысы, іс-әрекеті барысында, оларды шындыққа негіздеп, даралап атаған ономастикалық кеңістіктегі атауларды айтамыз.*

Академик-жазушы М.О. Әуезов: «Шешендік күші-шындық» (Адамбаев,1969,85-б.),- деп жазғандай, шешендік сөздердің басты ерекшелігі – алға қойған мақсат-мұратына жетуде, тіпті, тұспалдап айтса да нақты фактіге, шынайы шындыққа құрылуында.

Зерттеушілер шешендік сөздерді шартты түрде үшке: шешендік толғау, шешендік арнау және шешендік дау деп бөліп, оларды іштей мазмұнына қарай бірнеше топқа бөліп қарастырса, құрылысы жағынан үш бөлімнен: кіріспе, баяндау, қорытындыдан тұрады. Осы орайда, шешендік сөзді айтушылардың ой-тұжырымдарынан тіл құдіреті арқылы тыңдаушыларға Абайша «Жүрекке жылы тиіп, теп-тегіс жұмыр келсін айналасы» немесе Ахмет Байтұрсыновша айтқанда: «Сөйлемдерді бір-бірімен дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру шарт» (Негимов,1997,147-б.),- дегендей, оның құрылысын қатаң сақтап отырғанын аңғару қиын емес.

Ғалым Б. Адамбаев өз зерттеуінде шешендік өнер түрлеріне жан-жақты талдау жасай келіп, «... шешендік дау – қазақ қауымының заттық және рухани даулы мәселелерді реттейтін ежелгі әдет заңы сияқты.

Шешендік дауларды мазмұнына қарай жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал дауы және ар дауы деп беске бөлуге болады» (Адамбаев, 1969, 34-б), - деп жазғандай, қазақтың шешендік сөздері аясында кездесетін ономастикалық атаулар хақында ой-пікірімізді ортаға салуды мақсат еттік.

2 Материалдар мен әдістер

Материалдарды зерделеу барысында шешендік сөздер туралы отандық зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, ономастикалық атаулар шешендік арнау, толғауларға қарағанда, шешендік дауда жиі кездесетінін назарға алып, ең алдымен, шешендік дау аясындағы кейбір түрлері негізге алынды. Зерттеу барысында шешендік сөздердегі ономастикалық атаулар (ру-тайпа аттары) туралы Сөздіктер мен ғылыми-ақпараттық база деректерін пайдаланып, салыстырмалы-талдау әдістері қолданылды.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Мақалада қазақтың шешендік сөздерінде кездесетін жер, құн, мал және жесір дауымен байланысты айтылған ономастикалық атаулардың өн бойында адам аттарымен бірге ру, жер-су аттары, сондай-ақ төрт түлік малдың қадір-қасиетіне де қатысты ғалымдар пікірлерін қайтадан ой елегінен өткізіп, танымдық-тілдік тұрғыдан қарастыруды жөн көрдік.

Жер дауына қатысты

Ұлы жүз Төле би, Кіші жүз Әйтеке би және Орта жүз Орманбет үшеуі Қасқакөл деген жерге таласып, ортақ шешімге келісу барысында айтылған шешендік сөздеріне мән берелік. Сонымен:

«Ұлы жүз үйсін Төле би, Кіші жүз Алшын Әйтеке би және Орта жүз Орманбет үшеуі Қасқакөл деген жерге талас болып сөйлесуге жиырма үй тіктіріп ел жиналғанда, Төле бірінші сөз бастайды:

- Ей, Орманбет! Мен әлі тірімін, өлген жоқпын; бұдан бұрын әлде неше сәлем айтсам да сен келген жоқсың, ер кетер, жер жетер, ешкімге опа қылмас дүние – боқ. Сен бізден кіші баласың, біз барып қайттық, сен ілгері барасың, біз енді көп жүрмеспіз, көмілерміз. Сен жассың, көңілдегіңді аларсың!- дейді. Сонда Әйтеке Төлені қостап:

- Бай болсаң халыққа пайдаң тиссін, батыр болсаң дұшпанға найзаң тисін; бай болып елге пайдаң тимесе, батыр болып жауға найзаң тимесе, жұрттан ала бөтен үйің күйсін деуші еді, бізге кейінгілер соны айта ма деп қауіптенемін,- дейді. Сонда Орманбет:

Екі би айтқан сөзің жарасады,

Еншіге әркімдер-ақ таласады.

Бұл Қасқакөл орта жүздің көлі еді,

Айтқандарың қиянатқа жанасады.

Қанағатсыз билерді қабан деген,

Қамшылатқан жүйрікті шабан деген,

Біреудің ақысына зорлық қылса,

Мұндай іс ақыретте жаман деген,- дейді.

Оған Төле былай дейді:

Ей, Орманбет! Сіз бізге Қасқакөлді беріңіз,

Қасқакөл рас сізге жақынырақ жеріңіз.

Бардан пайда, жоқтан залал деген,

Не берсе қайырын тілеп көріңіз,

Үш жүздің ортасында Қасқакөл бар,

Әр жерде су ішетін басқа көл бар,

Үш бөліп, енші қылып алысайық,

Жер жетер, көңіліңді ұстама тар» (Адамбаев, 1969, 34-35-б.), - дейді. Бұл дау жолдарынан жақсылығыңмен еліңе пайданды, жамандығыңды жауыңа көрсет. Пейілің жетсе, жер де жетер, көл үшін араз болмайық,- деген қалың бұқараның, халықтың арман-тілегі болса, соңында бітпей қалған дауды анасының ақылымен Орманбет Қасқакөлді

ынтымақпен, ортақ бітімге келіп, бір-бірімен татуласып тарқайды. Сонда Төле бидің айтқаны:

- Билер жақсы болса білім иесі батырдағы,
Жаман болса сал бөкселі қатындағы.
Әйел жақсы болса, елдің басшысы емес пе?!
Бұрынғылар осылай демес пе?
Қасқакөлді алам деп келіп едім,
Орманбет бермеген соң өліп едім.
Жетпіс жасқа келгенде, сөзім жерде қалып,
Мәңгіде тірілмейтін өлік едім, жеңгей!
Мені тірілттіңіз, енді балаңызға бата берейін,- дейді (Есхожин, 1993,49-б.).

Жоғарыдағы дауға негіз болған Қасқакөл көлі қай жерде орналасқаны туралы нақты деректерді таппасақ та, дерек көздерінен Ақмола облысында төмендегі атаулардың барын анықтадық. Мысалы, Энциклопедияда: «Қасқакөл – қоныс. Балуанкөл ауылының оңт.-шығысында, Жарқайың ауд.-нда.» (Энциклопедия, 2006, 45-б.),- деп берілсе, соңғы шыққан Сөздікте Қасқакөл түрінде емес: «Қасқа – жер аты (Ақм. обл. Сандықтау ауд.)» (Абдрахманов,1998, 174-б.),- деп берілген. Сондай-ақ, Ғаламтордан іздеуде Қасқакөл атауы табылмады, тек Павлодар облысы аумағында Қарақасқа көлі атауы бары анықталып, «Қарақасқа көлі Павлодар облысы Ақтоғай ауданындағы Андриановка ауылынан оңтүстікке қарай 6 км жерде орналасқан. Көл теңіз деңгейінен 93,2 м биіктікте жатыр» Ғаламтор,2023),- деген мәліметті кездестірдік. Сондай-ақ, осы атау Сөздікте: «Қарақасқа – көл, мекен аттары» (Қойшыбаев, 1985,154-б.),- делінсе, Энциклопедияда: «Қарақасқа – ащы тұзды көл, Жамантұз к-нің оңт.-батысында, Ақтоғай ауд.-нда» (Энциклопедия,2006,664-б.),- деп берілген. Біздіңше, Қасқакөл мен Қарақасқа көлі екеуі екі атау деп қараған орынды.

Сонымен:

«...Қасқакөл рас сізге жақынырақ жеріңіз
...Үш жүздің ортасында Қасқакөл бар,

Әр жерде су ішетін басқа көл бар,»,- деген жолдарға назар аударсақ, Қасқакөл атауы Ақмола облысының жерінде болуы мүмкін, оны Энциклопедиялық анықтамалық та нақтылай түседі. Акын С. Сейфуллин «Көкшетау сексен көлдің саясында»,- деп жырлағандай, сол 80 көлдің бірі, бір кездері дауға негізі болған Қасқакөл, бүгінде Ақмола облысында қоныс аты түрінде сақталып қалған-ау деген ойға жетелейді.

Жер бетінде қаншама атаулар жоғалып немесе жаңа атауға ие болғанын ескерсек, Энциклопедияда (Энциклопедия,2006) кездесетін Қасқакөл атауы жарық көрген Сөздіктерде (Қойшыбаев, 1985.; Жанұзақ, 2009) кездеспеуі, мұндай үрдістер Сөздікті қайта құрастыруда немесе толықтыруда болатын кемшіліктер деп қараған жөн.

Әсіресе, Жер дауы Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары даулы мәселеге айналғаны ешкімге жасырын емес. Бұрын «Жер халықтікі, оны пайдалану ортақ» деп, ортақ шешіммен келісіп жатса, бүгінде мемлекет меншігіндегі жерлер ат төбеліндей билігі бар адамдардың, «ұстағанның қолында, тістегеннің аузында» кетіп, онымен ортақ шешімге келе алмағанымыз тағы да белгілі. Еліміз осы бір қателікті болдырмау мақсатында жерді мемлекетке қайтаруда іс-шаралар жүргізіліп, оң нәтижелерін беруде.

Ғалым С.Негимов: «...Тұран-Түріктердің Ұлы Отаны, Б.з.д. Мөде қаған Құрылтайда сөйлеген сөзінде: «Отан – біздің ғана дүние-мүліктеріміз емес, қабірде жатқан ата-бабаларымыздың сүйектері мен қияметке дейін туатын ұрпақтарымыздың да қасиетті жерде үлесі бар» деген екен. Ендеше, Қасиетті Қазығұрт мен «Мәңгілік Ел» саябағы – Ұлы даланың баға жетпес інжу-маржаны» (Негимов, 2022,13-б.),- деп жазғандай, ғалымның, Мөде қаған сөзі арқылы жерге бүгінде біз ғана емес, кешегі ата-бабамыздың және болашақ ұрпақтың да үлесі бар екенін, жер халықтың, мемлекеттің меншігіндегі асыл мұрасы екенін, көзді қарақты, қолында билігі бар азаматтарға, ел ағаларына «тоқсан ауыз сөздің түйінімен» асқан

шеберлікпен жеткізе білгенін біз де құптаймыз.

Құн дауына қатысты

Кіші жүз Жарасбай елі Қыпшақ Хангелді батырды өлтіріп, құн төлемейді. Ысмайыл деген қарт тіл мен жағына сүйеніп, қыпшақтарға теңдік бермейді. Бір жолы қыпшақтардың талапкерлеріне ілесіп жас Балаби (шын аты Ыбырай) барады. Сонда Ысмайыл: «Бұл – келіннің тойы, кемпірдің өлімі емес, ердің құнын, нардың пұлын даулайтын, ердің арысын, елдің намысын қорғайтын үлгілі би, үнемді жүйрік түсетін жер емес пе! Түйенің тайлағы, баланың ойнағындай мыналарың кім?» – дейді. Сонда Балаби: «Ердің құнын жастың жайсаңы даулайды, не кәрінің сайтаны даулайды» деуші еді. Сен кәрінің сайтаны болсаң, мен жастың жайсаңымын...» – дейді. Қарт би сөзден тосылып, құн төлеп құтылыпты» (Адамбаев, 1969, 38-39-б.), - деген жолдардан рудың күші емес, қарт бидің жүйелі сөзге тоқтай білгенін көреміз.

«Ертеде Бәсентиін руы жағынан біреулер Керейдің жылқысын алады. Оған Керей жағы барымтаға барғанда екі арада жанжал болып Бәсентиін жағынан бір кісі өледі. Керейлер ұзақ уақыт теңдік бермейді. Осыған байланысты болған бір жиында Бәсентиін жағының даугері Қазанғап Керейдің жауапкеріне;

- Ей, Тоқсан би! Менің сөзім пұлсыз, ерім құнсыз болатын не жазығым бар? - дейді. Сонда Тоқсан:

- Сөзің пұлды, ерің құнды болсын! Әуелі ыза кімнен, жаза кімнен? – депті. Осы бір ауыз сөзден Қазанғап жеңіліп, кінәсін мойындап, құн алудан бас тартады» (Адамбаев, 1969, 39-б.), - дегеннен, о баста осы дауды бастаған кім болса, оның себептерін сол жақтан іздеген орынды деген түйін бар.

Жесір дауына қатысты

Ертеде Ұлы жүздің жесірін Кіші жүздің бір жігіті алып қашып, содан ел арасында барымталасқан егес біраз уақытқа жалғасса керек. Осы дауды шешу үшін үш жүздің өкілдері бас қосады. Оқиғаны қысқаша баяндасақ: Ұлы жүз Төле би өз жағына икемдесе, Кіші жүз өкілі Мәлсе би өз жағына бейімдейді. Сонда Орта жүздің биі Қаздауысты Қазыбек оларға күле отырып:

- Аталарың Ұлы жүзді таяқ беріп малға қой, Кіші жүзді найза беріп жауға қой, Орта жүзді қамшы беріп, дауға қой дегені қайда? Сүрінсем сүйер алдымда ағам бар, артымда інім бар, билік менікі еді ғой!

Бұл сөзге екі жағы да тоқтап, билікті Қазыбекке береді. Сонда Қаздауысты Қазыбек былай деп төрелік айтады:

- Уа, Үйсін Төле!

Сен атадан үлкен туасың.

Ініңнің бір еркелігін көтермей,

Жылқысын неге қуасың?

- Уа, жарқыным Мәлсе!

Сен қара шаңырақтағы еркесің,

Ағаңның көзі тірісінде жеңгенді неге ертесің!

Сен – Мәлсе би, жесірді қайыр!

Сен – Төле би, жылқыны қайыр! (Адамбаев, 1969, 36-37-б.), - дейді.

Бұл даудан екі ел руы арасындағы ұзаққа созылған дау-жанжалы осы төрелікке тоқтап, бітімге келгенін көреміз.

Мал дауына қатысты

Шешендік сөздердің бір тобы әлділердің малына шаруа баққан әлсіздердің малы қосылып кетсе, не сойып алса, артынан іздеп келсе де малдарын бермеу ниеттеріне қатысты мысалдар да бар. Соның бір-екеуіне назар аударалық:

1-мысал: «Нау дейтін біреудің бір ешкісі жоғалады. Ақырында оны сойған ұрысы табылып, төлеуіне екі ешкі берсе, алмай дауласып, ханға жүгінеді. Хан «ешкің қандай еді?» дегенде Нау:

Ешкімнің іші толған лақ еді,
Саусам сүті бұлақ еді.
Қап-қара құрты бар еді,
Қарын-қарын майы бар еді.
Сойсам терісі етіме қап еді,
Мүйізі пышағыма сап еді.
Қатыным қандай көретін еді,
Айыр емес, нардай көретін еді,- деп шұбырта жөнеледі.
- Ешкіңнің мақтауын келістірдің, енді төлеуін айт,- дейді хан.
Төлеуіне төрт ешкі,
Айыбына алты ешкі,
Басына қосақ,
Артына жетек,
Өзімен он үш ешкі,
Би ақысы бір ат,- дейді Нау.

Сонда хан шімірікпестен: – бір ат, он үш ешкі бер де құтыл! – деп билік қылады» (Адамбаев, 1969, 40-б.).

2-мысал: «Бір бай Тарақты Таубай шешеннің ауысқан бір тоқтысын жыл бойы қайырмай жүріп, келер жылы тоқтысына тоқты беріп құтылмақ болады. Бірақ Таубай «тоқтымды өсімімен бересің» деп даулайды. Екеуі би алдына барғанда:

- Тоқтыңа тоқты берсе алмайды,- дейді, енді не аласың бар? – дейді би.

- Тоқтылы қой, тоқымдай киіз, тоқты қарын май, тоқсан құрт аласым бар, өйткені жыл асқан тоқты тұсақ болады, бір рет қоздайды, екі рет қырқылады, тоқсан күн сауылады,- дейді, сонда Таубай.

- Айтқанын беріп тезірек құтыла көр, келесі жылға қалса қоралы қой даулар мынау,- дейді би» (Адамбаев, 1969, 89-б.).

Жоғарыдағы мысалдардан жоқтап келген мал иесі малының қадір-қасиетін сипаттай (мұны *төрт түлік малдарға тән сипаттаудың бірі деп қараған орынды*) отырып, дәлелді сөзбен дауда ұтып, жүйелі сөзге тоқтай білген хан мен бидің әділ шешімін аңғарамыз.

Шешендік даулар екі адамның арасындағы түрлі дау-жанжалдан басталып, екі ру (ел) арасындағы бітімге дейін сөздерді ұзақ сөзбен емес, қарсы жақтың ұрымтал жерін байқап, бір ауыз сөзбен тоқтатып, жеңіп отырған. Олай болса, шешендік дау тобына жататын жер, құн, жесір және мал дауы да ономастикалық атаулардың қыр-сырын танып-білуге де ықпал ететіні сөзсіз.

Шешендік сөздерді о баста айтушы жеке адамдар болса, ал оны сақтаушы, келер ұрпаққа жеткізуші халық десек те, зерттеу нысанамызға орай, аты аңызға айналған халық санасында мәңгі сақталған образдар: Сырым шешен, Төле би, Әйтеке би, Қазыбек би т.б. би-шешендер айтты деген сөздерді айтуға болады. Соның бірі – шешендік сөздердің тағы бір қыры – қазақтың руларына қатысты айтылған би-шешендер сөздері.

Руларға қатысты

Соның бірі – Сырым батыр айтқан Тана руы туралы. «Ертеде Сырым кішкене бала күнінде асық ойнап жүрсе, төрт-бес аттылы адам қастарынан өтіп бара жатады.

- Ағалар, жол болсын, қай русыздар? – дейді бала. Жолаушылар «Танамыз» дейді.

- Қай танасыз? – дейді бала. Жолаушылар жауап бере қоймайды. Сырым жолаушылардың соңынан қалмай, бір ақсақалмен қатарласа жүріп:

- Ата, алты ата Асанбысыз, жеті ауыл Жиенбетпісіз, бес ауыл Бессарымысыз, шәлкеш Қараманбысыз, ат бәйгесінен келген, дұға тимеген Қаракұнанбысыз, дұға дарыған, тәңірім қалаған Қалқаманбысыз? – дейді. Қарт тоқтап:

- Балам, кім баласысың? – дейді.

- Даттың баласымын,- деп, Сырым жолаушыларды үйіне ертіп келеді. Бұл Қараман Малайсары екен. Даттың үйіне түсіп, қонақ болып, Малайсары аттанарда Сырымның шешесіне:

- Осы баланы жақсылып өсіріңіз,- деп тапсырады (Адамбаев,1969,48-б.).

Бұдан шығатын қорытынды: Сырым ойын баласы болса да, жастайынан-ақ ауылы аралас, қойы қоралас жүрген рулас ағайындардың мінез-құлықтарын жіті аңғарып, ой түйе білген зерек бала болғанын байқаймыз.

«Бірде Төле би өзінің Тұрсынай, Құттыбай дейтін батыр жігіттеріне қарап былай депті:

Асыл тусаң Керей бол,
Үш қазаққа мерей бол.
Уақ болсаң Шоға бол,
Даулы істе жорға бол.
Арғын-Қыпшақ болсаң, Алтай бол,
Найман-Қоңырат болсаң, Матай бол.
Байұлы болсаң, Адай бол,
Үйсін болсаң, Ботпай бол.
Бұл атаулы болмасаң,

Қалай болсаң, солай бол?» (Есхожин, 1993,54-б.),- деген жолдардан, біз Төле бидің шешендік сөзінен Алтай мен Атырау арасындағы қазақтың қандай рулары барын білдірсе және олардың арғы-тегін, іс-әрекеттерін жақсы біліп, батыр жігіттерінің бойынан осы рулардағы асыл қасиеттерді, қарым-қатынасты көргісі келетінін байқаймыз. Біздіңше, бұл жолдарды шешендік арнау түріне жатқызуға болады.

Жоғарыда екі мысалдан байқағанымыздай, қазақ руларының өзіне тән ерекшеліктері, өмірлік ұстанымдары мен қағидаларын, мінез-құлқын, бет-бейнесін («имиджін», «стереотипін») немесе мінез-құлық прагматизмінің қайнар көзі шешендік сөздерде де жатқанын көреміз.

Шешендік сөздердің бір тобы – елдің қамы, қонысы мен күн-көрісіне, мал шаруашылығы үшін айтылған жер-су атауға қатысты берілген сын мен бағалар. Соның бірі – Асан қайғының жерге айтқан сындарымен қатар (Есхожин, 1993,19-21-б.), Сырым атымен айтылған сын мен берілген бағаға назар аударарлық. Мысалы, Асан қайғы желмаясымен Сарыарқаны аралап жүріп, әр жерге айтқан сындарының бір-екеуіне тоқталсақ, мынадай: «Есіл өзенін көргенде: «Жары мен суы тең, жарлысы мен байы тең болатын жер екен»,- десе, «Нұраның бойын көргенде: «Алты күнде ат семіртіп мінетін жер екен» (Есхожин, 1993,20-б.),- деген жолдардан Асанқайғы Сарыарқадағы Есіл мен Нұра өзендері бойындағы жерлерінің құнарлығы мен табиғи байлығын байқап, малға, адамдарға жайлы қоныс екенін ұлы көрегендікпен айтқанын көреміз. Ал Сырым батыр Жайықтың ішкі бетіндегі торғауыттар (қалмақтар) 1770 жылы көшіп кеткеннен кейін, бос қаңырап қалған қалған жерлерге ел көшуді көздейді. Сол жаққа барып, жер аралап жүріп, Еділ бойынан, Нарын құмынан және бергі қыраттан бірнеше жерден құдық қаздырып, қайта көмдіреді. Еділ бойынан қаздырып қайта көмген топырақ қазған орнының бетімен бірдей болады. Нарыннан қаздырып көмген топырақ орнына сыймайды, Жайықтан бергі қырдан қаздырып алған топыраққа қазған орны толмай қалады. Сонда Сырым былай сын айтқан екен: «Мынау Еділ жағасын жайлаған елдің шаруасы шарасынан орта түспес, Нарынды жайлаған елдің дәулеті тасыр, ал енді мына қыратты қоныс еткен елдің шаруасы кері кететін екен» (Адамбаев,1969,81-82-б.).

Кезінде Атырау және Маңғыстау облыстарында жүргізілген зерттеу жұмысымызда, бізге информаторлар, жоғарыдағы Сырым батыр айтқан сол жерлерге берген сыны мен бағасы туралы өңірдегі көнекөз қарттардың аузынан талай естігенін айтқан болатын. Біздіңше, Сырым батыр ертедегі адамдардың іс-тәжірибесіне сүйеніп, жердің шұрайлығын, қонысқа, малға жайлы екенін құдық қазып, оны өз топырағымен қайта көму арқылы анықтау тәсілін біліп, айтса керек,- деп ойлаймыз. Оны Маңғыстау өңірінде кездесетін құдық атаулары сол кезде де, бүгінде де елге, қонысқа, малға жайлы екенін дәлелдеп жатудың өзі артық болар.

Атам қазақ өзін қоршаған ортаға, табиғат құбылыстарына о бастан-ақ назар аударып, «бұл не? ол не? нешеу? немене?» деп сұрақ қойып, жауап іздеген. Сұрақ-жауап түрінде келген шешендік сөзге жауап беруші адам өз тәжірибесіне, көрген-білген, ой түйген нәрселеріне сүйеніп, сол сұраққа жауап беруге тырысқан. Осы тұрғыдан келгенде, зерттеуші Б.Адамбаев шешендік сөздер аясында жер-суға қатысты ақыл-нақыл сөздерге де халық ерекше мән берген,- дей келе, одан әрі зерттеуші төмендегі аңызды тілге тиек етеді. Сонымен, бір аңызда әз-Жәнібек халыққа:

- Үш арсыз, үш ғайып, үш жетім болады.- дейді, ол не? деп сұрақ қояды. Жиналған көпшілік: «Үш арсыз – ұйқы арсыз, күлкі арсыз, тамақ арсыз; үш ғайып – қонақ ғайып, несібе ғайып, ажал ғайып», - деп шешеді. Бірақ үш жетімді ешкім таба алмайды. Сонда жиынға кешігіп келген Қарабай шешен тұрып:

Жетім үшеу емес, бесеу еді ғой!

Оты жоқ жер жетім,

Басшысыз ел жетім,

Елінен ауған ер жетім,

Тыңдаушысыз сөз жетім,

Жоқтаушысыз қыз жетім,- деп жауап береді. Бұл бір кісінің сөзі емес, қаңыраған жерді, қысыраған малды, еңіреген ерді сан рет көзімен көріп, басынан кешірген халықтың қорытындысы» (Адамбаев,1969,32-33-б.),- деп, түйіндеуінен елдің, жердің қадір-қасиетіне тірек болған «жетім» сөзі (концепт) арқылы халықтың ұшқыр ойын, бір нәрсені екінші нәрсемен салыстыра отырып, олардың ортақ және оқшау белгілерін ескеріп, жауап беруші шешеннің көрген-білгенінен қорытқан ақыл-ой дәрежесін көреміз.

Зерттеу барысында тіліміздегі «құлазу» сөзінің ауыспалы мағынасын анықтауда, мына шешендік сөзге назар аударалық. Мысалы, Бір қарт Қарауыл Қанай шешеннен:

- Ер басында бақыт нешеу, кемдік нешеу және құлазу нешеу? – деп сұрайды. Сонда Қанай шешен былай деп жауап берген:

- Ер басында бақыт – бесеу, кемдік – үшеу, құлазу – төртеу.

... Қалың ел көшсе – көл құлазиды,

Қаптаған мал кетсе – бел құлазиды.

Нарқын танымаған сөз құлазиды,

Қатарынан айырылған шал құлазиды.

Міне, төрт құлазу деген осы,- дейді (Адамбаев, 1969, 31-32 б).

Біздіңше, жоғарыдағы «құлазу» сөзі «2. Иесіз, қаңырап бос тұру» (Жанұзақов, 2008,536-б.) мағынасынан гөрі, ауыспалы мәндегі «уайым», «мұң», «жалғыздық» сөздері өлең жолдарындағы контекстіне қарай, «жетім» сөзі мағынасында да қолданылғанын байқаймыз.

Осы ретте, «жетім» деп әке-шешесінен айырылған, асыраушысы жоқ баланы айтамыз. Тілімізде «жетім» сөзі араб тілінде «жалғыздық» дегенді білдіреді. Дана халқымыз: «Жетім көрсен, жебей жүр» дегендей, «жетім» концептісі қазақтың дүниетанымында өзіндік айтылатын уәждері бар, өз алдына жеке қарастыруды қажет ететін мәселе деп қараған орынды.

5 Қорытынды

Мақала көлеміне орай, қазақтың шешендік сөздеріндегі ономастикалық атаулардың кейбір түрлеріне тоқталып, хал-қадірімізше оқырман назарына ұсындық.

Қорыта келгенде, шешендік сөздер – қиялдан тумайды, ол – күнделікті өмірден алынып, сан рет қайталанып, ой елегінен өткен әрбір жеке немесе тарихи адамдардың сөз саптауы, сол дәуірдің үні. Қазақта «Шебердің қолы – ортақ, шешеннің тілі – ортақ», – дегендей, ұлттың мәдени, саяси, рухани дәстүрлерімен сабақтасып жатқан, халық ауыз әдебиетінің күрделі де көркем дүниесі шешендік сөздеріндегі ономастикалық атауларды жинақтап, қазақ ономастикасы аясында кешенді түрде зерттеудің маңызы зор.

Әдебиеттер тізімі

1. Адамбаев Б. «Шешендік өнер» («Сырым сөздері» негізінде). – А.: «Жазушы», 1969. – 140 б.
2. Жерінің аты, Елінің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. – А.: «Аруана Ltd» ЖШС, 2006. – 808 б.
3. Жер-су атауларының анықтамалығы/Жалпы ред. басқ. проф. Т.Жанұзақ. – А.: Арыс, 2009. – 744 б.
4. Қазақстанның географиялық атаулары. Ақмола облысы. Автор.: А.Әбдірахманов, Т.Жанұзақ, А.Мектепов, Ш.Рахметов, т.б. – А.: Рауан, 1998. – 328 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/Жалпы ред. басқ. Т. Жанұзақов. – А.: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Қарақасқа көл/[https://kk.wikipedia.org/wiki/Қарақасқа_\(көл\)#](https://kk.wikipedia.org/wiki/Қарақасқа_(көл)#) – қараған күні – 12.11.23.
7. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – А.: Мектеп, 1985. – 256 б.
8. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері – А., 2005. – 240 б.
9. Негимов С. Шешендік өнер. – А.: Ана тілі, 1997. – 210 б (электронды каталог). – қараған күні – 05.09.23.
10. Негимов С. Қасиетті Қазығұрт басындағы «Мәңгілік Ел» саябағы//«Qazaq adebieti» газ., №37. 23.09.2022. – 12-13-б.
11. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. 2-е изд. перераб. и дополн. Отв. ред. д.ф.н., А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
12. Шешендік шиырлары: (Шешендік сөздер, нақылдар мен толғаулар жинағы)/Құраст.: І.Есхожин. – А.: Қайнар, 1993. – 240-б.
13. Шешендік сөз// https://kk.wikipedia.org/wiki/Шешендік_сөз – қараған күні – 05.09.23.

ҚОЖАНҰЛЫ, М.

ОБ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ИМЕНАХ В КАЗАХСКИХ ОРАТОРСКИХ СЛОВАХ

В статье рассматривается об одной из сфер устной народной литературы – ораторском искусстве, опираясь основанное на взглядах отечественных ученых, в рамках казахской ономастики.

Вначале именно народ произносят ораторские слова, и именно народ сохранил, носитель их и передал следующим поколениям, и что в сознании народа звучат образы, навсегда сохраненные: оратор Сырым, Толе би, Айтеке би, Казыбек би и др. ориентируясь на слова, би-ораторами можно распознать тонкости имен в ономастическом пространстве.

Автор акцентирует внимание на том, что ономастические имена чаще встречаются в ораторском споре, чем в ораторском посвящении (арнау), размышлении (толғау), прежде всего в контексте ораторского спора, а также некоторых видов ораторского слова.

Сложный и художественный мир народной устной литературы предлагает обобщить ономастические названия, встречающиеся в казахских ораторских словах, и комплексно изучить их в рамках казахской ономастики, а ораторское слово является разновидностью ономастического термина-идеонима, как ономастический термин как форму идеонима, рассматривая его как термин ритороним.

Ключевые слова: ораторские слова (риторика), ритороним, виды ораторских слов: ораторское посвящение (арнау), размышление (толғау) и спор, виды ораторского спора, казахские родовые имена.

KOZHANULY, M.

ABOUT ONOMASTIC NAMES IN KAZAKH ORATORICAL WORDS

The article deals with one of the spheres of oral folk literature – oratory, based on the views of domestic scientists, within the framework of Kazakh onomastics.

Initially, it is the populace themselves who speak the oratorical words, and it is they who have upheld and transmitted them to future generations as their bearers. Embedded within the collective consciousness are the enduring images forever preserved: orator Syrym, Tole bi, Aiteke bi, Kazybek bi, etc. By focusing on words, bi-orators can recognize the subtleties of names in the onomastic space.

The author focuses on the fact that onomastic names are more common in an oratorical dispute than in an oratorical dedication (arnau), reflection (tolgau), primarily in the context of an oratorical dispute, as well as some types of oratorical words.

The intricate and artistic world of folk oral literature suggests a comprehensive examination of onomastic names found in Kazakh oratorical expressions. These names can be thoroughly studied within the framework of Kazakh onomastics. Oratorical speech is considered a type of onomastic term, specifically an ideonym, viewing it as a rhetorical name.

Key words: *oratorical words (rhetoric), rhetorical name, types of oratorical words: oratorical dedication (arnau), reflections (tolgau) and dispute, types of oratorical dispute, Kazakh generic names.*

ӘОЖ 82.0 (574)

Оспанұлы С.,

Ақын, Халықаралық «Алаш»

әдеби сыйлығының лауреаты,

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай

өңірлік университетінің профессоры,

Мырзағалиева К.,

филология ғылымдарының кандидаты,

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай

өңірлік университетінің профессоры,

Қазақстан, Қостанай

КӨРІКТІ ЖАННЫҢ КӨРКЕМ ЖЫРЛАРЫ

Түйін

Кім-кімнің де туған жерінің табиғатына тартып туатыны қазір ақиқатқа айналып келеді. «Арқаның кербез сұлу Көкшетауы» деп жырлаған Арқаның арқалы ақыны Сәкен Сейфуллин, Кеңес Одағының батыры, ғалым Мәлік Ғабдуллин, ақын, Мемлекет қайраткері Кәкімбек Салықов, Қазақстанның Халық жазушысы Сәкен Жүнісов қандай келбетті, бет-пішіндері де, жандары да сұлу адамдар еді ғой. Сол сияқты «О, Көкшем, сері Көкшем», деп тебіренген Марфуға Бектемірова да көрікті болатын.

Кілт сөздер: *өмір, өлең, туған жер, поэзия, ақын, руханият.*

1 Кіріспе

Кім-кімнің де туған жерінің табиғатына тартып туатыны қазір ақиқатқа айналып келеді. «Арқаның кербез сұлу Көкшетауы» деп жырлаған Арқаның арқалы ақыны Сәкен Сейфуллин, Кеңес Одағының батыры, ғалым Мәлік Ғабдуллин, ақын, Мемлекет қайраткері Кәкімбек Салықов, Қазақстанның Халық жазушысы Сәкен Жүнісов қандай келбетті, бет-пішіндері де, жандары да сұлу адамдар еді ғой. Сол сияқты «О, Көкшем, сері Көкшем», деп тебіренген Марфуға Бектемірова да көрікті болатын.

М. Бектемірова алғашқы өлеңдерімен-ақ оқушыларын баурап, сері Көкшесіндей жүректеріне жол таба білді. Бұл – жырларының сыршылдығы, інжу-маржандай кіршіксіз тазалығы, шынайылығы. Көрікті қыздың жырларының да көрікті болуы заңды да сияқты.

Өйткені «поэзия- көрікті қыз жүзінің ұялшақ, албырт қызғылты, теңіздей көгілдір, аспандай тұңғық көзінің ынтықтық сәулесі, әйтпесе оның қара көзіндегі өткір от, мәрмәр иығына төгілген бұйра шашының толқыны, торғын кеудесінің демігіп тыныстауы, күміс үнінің гармониясы, сиқырлы сөзінің музыкасы, тал бойы, сұңғақ сымбатының мінсіз мүшелері, сұлу қозғалысының ғажайып сиқыры...[1; 251.].

Мөлдір бота көзі жаудыраған,
Құшағын қуанышпен жайды маған.
Айналдым, Айнакөлім, кербез көлім,
Сері аға Сәкен сынды айнымаған,-
десе, Айнакөлінде отырған сері Сәкен көз алдына келеді.
Сұлудың сұлуы ең Көксеңгір,
Мәңгілік көгерген көһктем бұл.
Кеудеде бұлақ боп ағылсын,
Төсінде Марфуға төккен жыр.

Тамызда тамылжыр өлкеміз,
Сағымы шайқалған көл- теңіз.
Ғашық боп қаларың күмәнсіз,
Көксеңгір даласын көрсеңіз.

Көзінде жататын терең мұң,
О, менің Зерендім, Зерендім.
Өзінде біраз жыл қонақ боп,
Інжуін терген ем өлеңнің,-

дейді. Кедір-бұдырсыз Көкшенің тастан-тасқа секіріп аққан ақ бұлағындай өлең жолдарынан ақын қыздың туған жеріне деген махаббатын аңғару қиын емес. Зеренді – жер жанаты, ер қанаты, батыр, ғалым ағамыз Мәлік Ғабдуллин туған аяулы мекен. Зерендіге де, Мәлік ағамызға да көрген жанның ғашық боп қалары күмәнсіз. Тіпті Көкшеде туған жанның көңілі – көктем, жаны- жаз, ақын болмауы да мүмкін емес сияқты.

2 Материалдар және әдістер

Мақаланы жазу барысында керекті деректер жинақталып, ақынның өлеңдеріне әдеби талдау жұмыстары жүргізілді.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Оның әр тасы інжу, өзен- көлі – айна, өлең- жыр. Марфуғаның туып-өскен жері Көкшенің Шортандысы, Көрнекті деп аталады. Көрнекті десе, көрінекті, көрген кісінің көңілін аспандатып, шабытын шақыратын сұлу мекен.

Туған жерім,
Жаныма төксе бір нұр,
Талпынады төсіне өскелі гүл.
Ұшып өткен қанатты жылдарыммен
Жыр сыйлаймын өзіңе, Көкшеғұмыр.

Көкшеғұмырдың нәзік гүлі Марфуға, Көкшеғұмырда «ұшып өткен қанатты жылдары» қанатты жырларына айналды. Туған жері жанына нұр шуағын ұялатқан ол сұлу- Көкшеғұмыр кешті.

Бұлтсыз шақта жаздың күні
Көз тартады сұңғақ тау.
Ақын қыздың аз ғұмыры
Талайларға жұмбақтау.

Жұмбақтары – өлеңдерінде. Өзі бұл өмірден ертерек өтетінін сезгендей, «Ақын қыздың аз ғұмыры» дейді. Сол аз ғұмыры мәнді де, сәнді болды. «Жырларын оқырмандары жүректеріне басты», «Көктемі- ғажап, көктемі- жақұт» болды. Өлеңге айналған қысқа

көктеміне «Көктем-ау, көктем, рақмет саған, рақмет саған, рақмет!», - деп алғысын жаудырып кетті. Марфуға ғұмыры – шуақты көктем- ғұмыр десе де болады.

Көктемгі жауған жауындай,

Өтті де кетті-ау жас шағым.

Мен үшін қымбат қас-қағым,-

дейді ғұмырдың қысқалығын түсініп, қас-қағым сәтін бағалаған ақын қыз.

«Адамзаттың ғұмыры ғарыштық өлшеммен 2,5 минут қана екен. Қазақ халқы «Көзді ашып -жұмғанша», «Қас пен көздің арасында» деп уақытқа дәл баға берген»[2].

Сол бір қас-қағымдарда алғашқы өлеңдері «Жыр тәңірі», «Тың тынысы», «Көңіл әуендері», «Арман қанатында», «Қарлығаш» ұжымдық жыр жинақтарына енсе, кейін «Жанары жәудір дүние», «Айдыным менің», «Ғашық жүрек», «Еңлік гүл», «Тобылғы түн», «Қызғалдақ-ғұмыр», «Озера души» кітаптары жарық көріп үлгірді, «Мойныңды бұршы асқағым» (Қас-қағым) өлеңіне композитор Қалибек Деріпсалдин әдемі ән шығарды, ол ән бұл күнде халық аузында.

Іздеушісі жоқтықтан әлі жарыққа шықпай жатқан тұлғаларымыз жетерлік, олардың көбі кешегі Алаш қайраткерлері. Артында іздеуші болғанға не жетсін?!

Астанадағы Марфуға тұрған үйдің қабырғасына ескерткіш тақта орнатылуы, Еркеғали Рахмадиев атындағы Мемлекеттік академиялық филормония залында ақын қызды еске алуға арналған «Аққуым, менің қайдасың?» атты шығармашылық кеш, туғанына 65 жыл толуына байланысты «Қазақ лирикасы және Марфуға Бектемірова поэзиясы» тақырыбында халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтуі, кітаптарының жарық көруі – бірінші, Марфуғаның талантына байланысты болса, екінші қозғаушы күш – жары Есенгелді.

Есенгелді Сүйінов – Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, Қазақстан Журналистер одағының лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген журналисі, бірнеше жинақтары жарық көрген, Ресей Жазушылар одағы «Василий Шукшин» алтын медалінің иегері, облыстық, республикалық конкурстардың жүлдегері. Бұл күнде проза саласында жемісті еңбек етіп жүр. «Жалын» әдеби- көркем журналы жариялаған конкурста «Түсімде көрген қыз» әңгімесі академик жазушы Ғабит Мүсірепов атындағы сыйлыққа ие болды.

Жоғарыда айтылған конференцияда Лев Гумелев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Жанат Аймұхамбет «Марфуға Бектемірованың поэзиясы» атты баяндамасында: «Марфуға Бектемірова қазақ поэзиясына нәзіктік пен биязылық әкелді.

Тазалық, шынайылық пен адалдық – оның өлеңдерінің басты арқауы. Ол көгілдір аспанмен, жымындаған жұлдыздармен сырласып, жаны биіктерге қалықтап жүретін. Бірақ арманшыл қыз күнделікті тіршіліктің сан қырлы жақтарына үңіліп, өмірдің терең мән-мағынасын суреттеді. Жаңа ғана бүр жарған гүлдердің жайнаған әдемілігі, құстардың сайрауы, жапырақтардың сыбдыры ақын назарынан тыс қалған емес. Ол өмірді сүйді», - деген еді.

Марфуғаның махаббаты – Өмір, Өлең, өзі туып- өскен Көкше табиғаты, Көкшенің ақын ұлы. «Арқа жақта елеусіздеу жыр жазып, Аспан жақты аңсап жүрген бір қыз бар», - деп өзі айтқандай, аспан әлемі, жұлдыздар! Сол «аспан жақты аңсаған» арманшыл қыз жұлдызға айналған ақын қыздардың шоқ жұлдызына қосылды.

Қаниша сүйіп, қаниша рет көрем сені,

Көкше, Көкше – төгілген өлең селі.

Ақында не арман бар «Кербез сұлу»...

Арқаның Көкшетауы» деген сені.

Ғашық қып қойдың жаным туғанымнан,

Толқындай көліңдегі тулады да ән.

Сұлу боп кетеді екен көріктеніп,

Мойынын киіктер де мұнда бұрған.

М. Бектемірованың ақындығы жайында талантты ақын, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, «Құрмет» орденінің иегері Баян Бекетова құрбысының жанының да, тәнінің де сұлулығын суреттеп, туған жері Көкшесіне тартып туғанын айтып: «Ақындық жолы – ауыр жол», «Ақындықтың басы – бейнет, аяғы – азап» екені ежелден белгілі,-дейді.- Ал мұндай азабы мен «ғажабын» қатар тосқан ақындық жолға жүрек жұтқандар ғана баратын шығар. Марфуға ақын осы жолға қатарластары сияқты өз еркімен барды. Бірақ ешкім мен атым шыққан ақын бола қояйын деп бармайтыны да белгілі ғой.

Өлең деген – кейде асау өзендей алабұртқан, кейде көз жасындай мөлтендеген пәк әлем. Осы әлемге жан дүниеңмен ғашық болып, өлеңді өлердей сүйгендер, өмірім деп түйгендер ғана бұл сұлу да пәк әлемге бет түзейді деп ойлаймын. Марфуғаның ең біріншіден өлеңге, сұлулыққа өлердей ғашық болуы да бәлкім содан шығар?![3].

Ақынның бақыты – өлеңі, өлеңінің өмірлі болуы:

Толассыз ой ағылсын миымдағы,
Жан емен болар деген бұйырғаны.
Кеудемде өзенім бар «Өлең» деген,
Керек маған теңізге құйылғаны.

Халқы ардақтап, өлеңдерін оқып, жақсы пікірлер айтып жатқаны –
Марфуғаның өзен-өлеңдерінің теңізге құйып жатқаны!

Ақындық – ой азабы, ақындық – бақыт. Ақынның бақыты да, соры да сезімталдығы.

Ол бар адамзатқа бақыт тілеп, жанын-тәнін бөліп беруге бар.

Өзгелердің қайғы-мұңын көтеріп, өз отына өзі өртеніп кететіні де содан.

Мен бақытты көрем күнде жанымнан,
Адамдардың құшағынан сағынған.
Жолықтырам ойда жоқта кештерде,
Махаббаттың гүл жазира бағынан.
Төгілетін күндей бөбек тілінен,
Қалықтаған аққу құстың үнінен.
Мен бақытты көрем жұлдыз жүзінен,
Туған жердің маужыраған түнінен.

* * *

Көзін ашты көкжиегім көгілдір,
Кәне, жаным, тәтті әуенді төгілдір.
Жан дүнием қанат қомдап желпінді,
О, дариға, қандай тәтті өмір бұл?!

Ақындықтың не екенін бірер сөзбен айтып жеткізу қиын. Ақындық – сезімталдық, байқағыштық. «Біреудің кісісі өлсе қаралы ол», - деп Абай айтқандай, ақындық өзгенің қуанышы мен қайғысына ортақтасып, өз қуанышы мен қайғысындай сезіне білу, жан біткенге жанашырлық:

Ата, жаным, айрылмашы қуаттан,
Су әкеліп сусындатам бұлақтан,
Мен болайын қолыңдағы таяғың,
Күй болайын көкірегіңді жұбатқан.

Ақынға қойылар талап көп. Сыншы Сағат Әшімбаев: «Ақын – ол да ең алдымен жұмыр басты адам», - дей келіп, азаматтықтың шын мәніндегі озық үлгісін көрсете білген ақынның бағы жанатынын айтып: «Сондай азамат ақын әмәнда алмас сөзді алдаспан қару ретінде пайдаланып, өмірдегі, адам мінезіндегі, күнделікті тіршіліктегі жамандық атаулымен жағаласып өтеді» [4;92]-дейді.

5 Қорытынды

Қазір адамгершіліктен гөрі ақшагершілік өршіп, ұлттық құндылықтарымызды ардақтаудан алшақтап бара жатқанымыз жасырын емес. Тәуелсіздігімізді алғанымызға отыз жылдан асып бара жатса да Ана тілін білмейтіндер, онысын өзіне ұят санамайтындар аз емес. Рухани дүниемізден қарын қамы көбірек ойландыратын заман туып келеді. Ішкен-жегеніне, қымбат тонға оранғанына мәз тоғышарлар көбейді. Бұл көлеңкелі жақтарымыз бұрын да болған, бола беретін шығар?! Осындай кісілігінен кісімсуі басым әйел жайында:

Кімге керек жасырып құлпырғаның?

Тон ішінде білемін кім тұрғанын.

Сезбейсің-ау, сезбейсің ел басына

Туған тілді қорғайтын күн туғанын,-

дейді Марфуға.

Сыртың жылтырағанымен, ішің тазармайды! Ұлы Абай: «Біздің екі тамағымыз бар-бірі көзге көрінетін, бірі – көзге көрінбейтін», -дейді. Көзге көрінбейтіні-рухани байлығымыз. Руханяттан алшақтау- адамгершіліктен алшақтау, адамгершіліктен алшақтау – арсыздыққа апарары анық.

Сондықтан Марфуға:

Адалдық қыл көпірдің ұшында тұр,

Қарғалар қарқ-қарқ етіп ұшып жатыр.

Шортандар шортан болып туламай-ақ,

Торына қу мансаптың түсіп жатыр,-

дейді. Бұл төрттағандар сыршыл ақынның шеберлігін, сыншылдығын да аңғартады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қабдолов З. Тандамалы шығармалар. – Алматы: «Жазушы», 1983.
2. Жаппасұлы Е. «Мен айға ғашық ақынмын...» // Қазақ әдебиеті, 22 желтоқсан, 2023.
3. Бекетова Б. «Мен деген өлең жазған періштемін...» // Қазақ әдебиеті, 29 желтоқсан, 2023.
4. Әшімбаев С. Ақын жайын жабырқатқан жайлар. Абай тағылымы. – Алматы: «Жазушы», 1986.

ОСПАНУЛЫ, С., МЫРЗАГАЛИЕВА, К.

ПРЕКРАСНЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ КРАСИВОЙ ДУШИ

В настоящее время каждый рождается с тягой к природе родного края, и это становится реальностью. Сакен Сейфуллин, поэт Арки, исполнивший «Прекрасная Арка Кокшетау», герой Советского Союза, учёный Малик Габдуллин, поэт, государственный деятель Какимбек Салыков, народный писатель Казахстана Сакен Жунисов были прекрасными людьми с прекрасными лицами и душой. Точно так же была красива Бектемирова Марфу, которая говорила «Ой, Кокшем, настоящий Кокшем».

Ключевые слова: жизнь, песнь, родная земля, поэзия, поэт, духовность.

OSPANULY, S., MYRZAGALIYEVA, K.

FINE PIECES OF WORK OF A BEAUTIFUL SOUL

In today's world, there is an innate desire in everyone towards the nature of their homeland, and this desire is becoming increasingly evident. Figures like Saken Seifullin, an admirer of Arka (steppe), renowned for his poetic work "The beauty of Kokshetau Arka", Malik Gabdullin, a distinguished scientist and poet, Kakimbek Salykov, a state figure, and Saken Zhunisov, a national poet, were all remarkable individuals with both outward beauty and depth of soul. Likewise, Marfa Bektemirova's beauty, who once said: "Oi, Kokshem, a Kokshem".

Key words: life, song, homeland, poetry, poet, spirituality.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 378.147.41

Абдулин, Ж.К.,
магистрант 2 курса специальности
7М05401-Математика,
Костанайский региональный университет
имени Ахмет Байтұрсынұлы
Тастанов, М.Г.,
кандидат физико-математических наук,
доцент, и.о профессора кафедры
математики и физики,
Костанайский региональный университет
имени Ахмет Байтұрсынұлы,
Костанай, Казахстан

РОЛЬ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию роли самостоятельной работы студента в процессе обучения в высшем учебном заведении. Авторы обсуждают значение самостоятельной работы в формировании компетенций студентов и рассматривают различные подходы к ее организации.

Ключевые слова: *самостоятельная работа, студент, обучение, высшее образование, компетенции, организация, активное обучение, эффективность, методика, педагогический процесс.*

1 Введение

Обучение в вузе – это сложный процесс, который включает в себя не только передачу теоретических знаний, но и развитие практических навыков и компетенций, необходимых для успешной профессиональной деятельности. Основные элементы процесса обучения в вузе включают в себя лекции, семинары, практические занятия, лабораторные работы, самостоятельную работу студентов, а также аттестационные формы контроля знаний, такие как экзамены, зачеты, курсовые и дипломные работы. В целом, процесс обучения в вузе – это сложный и многогранный процесс, который требует сочетания различных методов обучения и контроля знаний, а также активного участия студентов в учебном процессе. Он направлен на формирование у студентов профессиональных компетенций, необходимых для успешной профессиональной деятельности [1]-[3].

2 Материалы и методы

Самостоятельная работа является неотъемлемой частью процесса обучения в высшем учебном заведении. Это означает, что студент должен проявлять активность и инициативу в процессе учебы, а также принимать на себя ответственность за свое обучение. Навыки самостоятельной работы по освоению любых знаний начинаются с самого раннего детства и получают дальнейшее развитие в его жизни. У каждого начинающего студента имеется личный опыт и навыки действий, которые он получил, обучаясь в школе. Но в ВУЗе к самостоятельной работе предъявляются высокие требования, поскольку они будут связаны с освоением общих и профессиональных компетенций. По решению реализации задач самостоятельной работы, обучающиеся делятся на тех, кто уже ориентирован на выполнение

заданий самостоятельной работы и имеют для этого соответствующие компетенции и других, у которых нет устойчивой ориентации на выполнение самостоятельной работы при процессе обучения и владеющие низким уровнем учебных компетенций и навыков, позволяющих само организовываться в дальнейшем [4].

3-4 Результаты исследования и их обсуждение

В данной статье мы рассмотрим роль самостоятельной работы студента в процессе обучения в ВУЗе.

Первое, что нужно отметить, это то, что самостоятельная работа студента играет важную роль в формировании компетенций. Профессиональные компетенции – это знания, умения и навыки, необходимые для выполнения определенных задач в профессиональной деятельности. Они помогают работнику эффективно выполнять свои обязанности и достигать поставленных целей в работе. Компетенции могут быть разделены на несколько категорий в зависимости от их характеристик и функций. Ниже приведена классификация основных групп профессиональных компетенций (Таблица 1).

Таблица 1. Компетенции и их характеристики

№	Группа компетенций	Характеристика
1	Руководящие компетенции	Стратегическое предвидение, умение вести переговоры и принимать решения; навыки разрешения конфликтов; формирование трудового процесса; способность к делегированию полномочий в соответствии с уровнем развития персонала, обеспечивающего решение конкретной задачи
2	Интеркультурные компетенции	Способность к адаптации к чужой культуре, гибкость, интеркультурное мышление
3	Коммуникационные компетенции	Знание особенностей переговорного процесса на различных уровнях, умение вести переговоры, владение иностранным языком, коммуникационные способности, способность к разрешению конфликтов, навыки невербального общения, способность к риторике, выступлениям с докладами, сообщениями, презентациями
4	Социальные компетенции	Способность приспосабливаться к чужим и новым условиям, процедурам и культурам, способность к кооперации, умение работать в команде и группе, умение слушать и понимать собеседника, умение выстраивать коммуникационные отношения, адекватно реагировать на конфликтные ситуации и т.д.
5	Компетенции «самоменеджмента»	Характерологическая компетентность, компетенции в построении карьеры, конфликтоустойчивость и способность к разрешению конфликтов, навыки саморефлексии, владение менеджментом времени
6	Технические компетенции	Знания и навыки, связанные с конкретной профессиональной деятельностью, умение работать с программным обеспечением, знание технологий производства
7	Академические компетенции	Умение проводить исследования, составлять учебные планы или публиковать научные статьи

Самостоятельная работа студента является одним из важных элементов процесса обучения в высшей школе. Это форма активной учебной деятельности, которая позволяет студентам не только закрепить теоретические знания, но и развивать практические навыки, аналитическое мышление, самостоятельность, ответственность, а также способствует

формированию профессиональных компетенций [5]. Самостоятельная работа может иметь различные формы, например, выполнение домашних заданий, подготовка к экзаменам и зачетам, написание рефератов, курсовых и дипломных работ, участие в проектах и т.д. Важно отметить, что эффективность самостоятельной работы зависит от того, насколько она организована и структурирована. Организация самостоятельной работы студентов может осуществляться различными способами, например, через использование электронных образовательных ресурсов, проведение консультаций и семинаров, создание условий для обмена опытом и знаниями между студентами, а также обратной связи со студентами по результатам выполнения заданий.

Самостоятельная работа студента помогает формировать такие компетенции, как аналитическое мышление, критическое мышление, коммуникативные навыки и т.д. Таким образом, самостоятельная работа студента влияет на качество его образования. Кроме того, самостоятельная работа студента важна для развития его личности. Студент, который проявляет активность и инициативу в процессе обучения, приобретает навыки самоорганизации, самодисциплины и самоконтроля. Такие навыки пригодятся студенту не только в профессиональной деятельности, но и в повседневной жизни [6]-[8].

Организация самостоятельной работы студента является важным аспектом педагогического процесса. Педагог должен помогать студентам развивать навыки самостоятельной работы, а также создавать условия для ее проведения. Важно, чтобы студенты имели доступ к необходимой литературе и информации, а также к компьютерам и другому оборудованию. Кроме того, педагог должен организовывать консультации и семинары, где студенты могут обсуждать свои идеи и задавать вопросы.

Одним из эффективных методов организации самостоятельной работы студента является активное обучение. Активное обучение подразумевает использование различных методов и техник, которые позволяют студентам активно участвовать в процессе обучения. Он позволяет студенту глубже усваивать изучаемый материал, укреплять свои знания и навыки, развивать критическое мышление, умение анализировать и синтезировать информацию. Кроме того, самостоятельная работа позволяет студенту выработать навыки самоорганизации и самодисциплины, которые в дальнейшем пригодятся ему не только в учебе, но и в жизни. Однако, не все студенты понимают важность самостоятельной работы и готовы к ней. Многие считают, что учеба в вузе заключается только в прослушивании лекций и выполнении заданий на семинарах. Они не понимают, что без самостоятельной работы невозможно получить полноценное образование [9].

Для того чтобы максимально использовать потенциал самостоятельной работы студента, необходимо правильно ее организовать. Вузы должны создавать условия, которые максимально способствуют самостоятельной работе студентов. К таким условиям можно отнести создание современных библиотек и компьютерных классов, проведение различных научно-исследовательских работ и конференций, поддержка научно-исследовательских кружков и творческих объединений. Также важно, чтобы преподаватели вузов не только давали лекции и задания на семинары, но и оказывали методическую помощь студентам в организации самостоятельной работы. Они должны указывать на литературу и интернет-ресурсы, которые могут помочь студентам в их исследовательской работе, а также следить за качеством выполнения студентами заданий.

5 Выводы

В заключение, можно сказать, что самостоятельная работа студента играет важную роль в процессе обучения в ВУЗе. Она способствует формированию профессиональных компетенций, развитию критического мышления и творческого потенциала, а также помогает студентам осознать свои сильные и слабые стороны в учебном процессе. Важно, чтобы учебные заведения уделяли должное внимание организации самостоятельной работы студентов, предоставляли им необходимые ресурсы и поддержку, а также оценивали их

достижения в этой сфере [10]. Надеемся, что данная статья будет полезна как преподавателям, так и студентам, и поможет им более осознанно подходить к организации учебного процесса.

Список литературы:

1. Беккер Ю. В. Самостоятельная работа студентов как фактор повышения качества образования. – М.: Издательство МГУ, 2015. – 200 с.
2. Москвичев Л. Н. Организация самостоятельной работы студентов: учеб. пособие для вузов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во МГУ, 2019. – 224 с.
3. Зимняя И. А. Ключевые компетенции: новая парадигма результативного образования. – СПб.: Питер, 2017. – 288 с.
4. Шевченко И. Ю. Методы организации самостоятельной работы студентов в процессе обучения в вузе // Молодой ученый. – 2018. – № 5. – С. 512-514.
5. Лаврова И. Б. Роль самостоятельной работы студентов в формировании и развитии профессиональных компетенций // Известия ОрелГТУ. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2019. – № 3 (81). – С. 44-48.
6. Айдарова А.С., Болатова Ш.Ш., Кошанова Г.Т. Развитие навыков самостоятельной работы студентов как основа образовательного процесса // Вестник КазНУ. Серия: Педагогические науки. – 2019. – № 4 (55). – С. 49-55.
7. Курманбекова Г.О. Организация самостоятельной работы студентов в процессе обучения в вузе // Педагогическое образование и наука. – 2018. – № 4 (14). – С. 22-28.
8. Абенова А.А., Азаматова А.А., Сагатова Л.Ш. Организация самостоятельной работы студентов как способ повышения качества образования // Инновационные технологии в науке и образовании. – 2017. – № 3 (23). – С. 38-41.
9. Сейткасимова А.А., Рахметуллаева А.А. Применение технологии самостоятельной работы студентов на занятиях по английскому языку // Актуальные проблемы современной науки и образования. – 2016. – Т. 2, № 3. – С. 62-65.
10. Муканова А.Ж., Абилова А.С. Развитие навыков самостоятельной работы студентов в условиях вуза // Сборник научных трудов молодых ученых Казахстана "Молодежь и наука". – 2019. – № 4 (40). – С. 188-190.

АБДУЛИН, Ж.К., ТАСТАНОВ, М.Г.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНЫНДА ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫНЫҢ РӨЛІ

Бұл мақала жоғары оқу орнында оқу процесінде студенттің өзіндік жұмысының рөлін зерттеуге арналған. Авторлар студенттердің құзыреттілігін қалыптастырудағы өзіндік жұмыстың маңыздылығын талқылайды және оны ұйымдастырудың әртүрлі тәсілдерін қарастырады.

Кілт сөздер: *өзіндік жұмыс, студент, оқыту, жоғары білім, құзыреттілік, ұйымдастыру, белсенді оқыту, тиімділік, әдістеме, педагогикалық процесс.*

ABDULIN, J.K., TASTANOV, M.G.

THE ROLE OF THE STUDENT'S INDEPENDENT WORK IN THE PROCESS OF STUDYING AT THE UNIVERSITY

This article is devoted to the study of the role of independent work of a student in the process of studying at a higher educational institution. The authors discuss the importance of independent work in the formation of students' competencies and consider various approaches to its organization.

Key words: *independent work, student, training, higher education, competencies, organization, active learning, effectiveness, methodology, pedagogical process.*

МРНТИ 31.01.45

*Жақып А.А., Қабден Қ.Ж.,
Нурмуханбетова Н.Н.,
Сергазина С.М., Острецова И.Б.
Шоқан Уәлиханов университеті,
Көкшетау, Қазақстан*

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДА «CASE-STUDY» ӘДІСІН ҚОЛДАНУ АЯСЫНДА КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ

Аннотация

Мақалада қазіргі заманғы оқытудың ең танымал әдістерінің бірі «case-study» әдісін қолдану ерекшеліктері қарастырылған. Мұндай қызметті ұйымдастыруда оқытудың перспективалы технологияларының бірі «Case-study» әдісі сипатталады. Кейс-технологияны енгізу оқушылармен жұмыс істеуде жоғары тиімділікті көрсетеді, олардың химияны оқуға қызығушылығын арттырды, пән бойынша үлгерімін арттырады, кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырып, аналитикалық қабілеттерін дамыту және ең бастысы: әлемді, қоршаған шындықты және практикалық қолдануды білудің ажырамас бөлігі тұрғысынан химия сияқты ғылымды зерттеу қажеттілігін түсіну мен оны шешуді қамтитын әдіс ұсынылған.

***Түйінді сөздер:** «Case-study» әдісі, Кәсіби құзыреттілік, «Case-study» әдісінің алгоритмі, жаңартылған білім беру, кейс-технология ситуациялық мәселелер.*

1 Кіріспе

Жаңартылған білім беру бойынша білім алушылардың кәсіби құзыреттілігін арттыру, адамның стандарттарға сәйкес әрекет ету қабілеті. Оқуда нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін жеке қасиеттер болып табылады. Бірінші тәсілді шартты түрде "функционалды" деп атауға болады, өйткені ол міндеттер мен күтілетін нәтижелерді сипаттауға негізделген, ал екіншісі – "жеке", өйткені ол жұмыста сәттілікті қамтамасыз ететін адамның қасиеттеріне негізделген [1].

Кәсіби құзыреттіліктер бірқатар сипаттамаларға ие:

- көп функционалды (әр түрлі мәселелерді бір өрістен шешуге мүмкіндік береді);
- күрделі есептерді шешуге мүмкіндік береді (алгоритмдік емес);
- күрделі психикалық ұйымдастыруды қажет етеді (интеллектуалды, эмоционалды қасиеттерді қосу);
- әр түрлі әлеуметтік өрістерге (әр түрлі қызмет салаларына) ауысады;
- бұл күрделі және іске асыру үшін көптеген дағдыларды қажет етеді (ынтымақтастық, түсіну, дәлелдеу, жоспарлау және т. б.);
- олар әртүрлі деңгейлерде жүзеге асырылады (бастауыштан тереңге дейін) [2].

Білім алушылардың кәсіби құзыреттіліктері жаңартылған білім беру бойынша теориялық және практикалық дайындық барысында қалыптасады.

Білім алушылардың кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру деп білім алушының белгілі бір нәтижеге қол жеткізуі үшін нысандар мен жағдайлар жасауды, яғни жұмыс берушілердің сұраныстарына және білім беруді одан әрі жалғастыру мүмкіндіктеріне сәйкес бітірушінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін қажетті білім алушының қалыптасқан құзыреттерін құруды көздейтін процесс деп түсіндіріледі.

Білім алушылардың кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру және дамыту құралдары:

- жобалау қызметі;

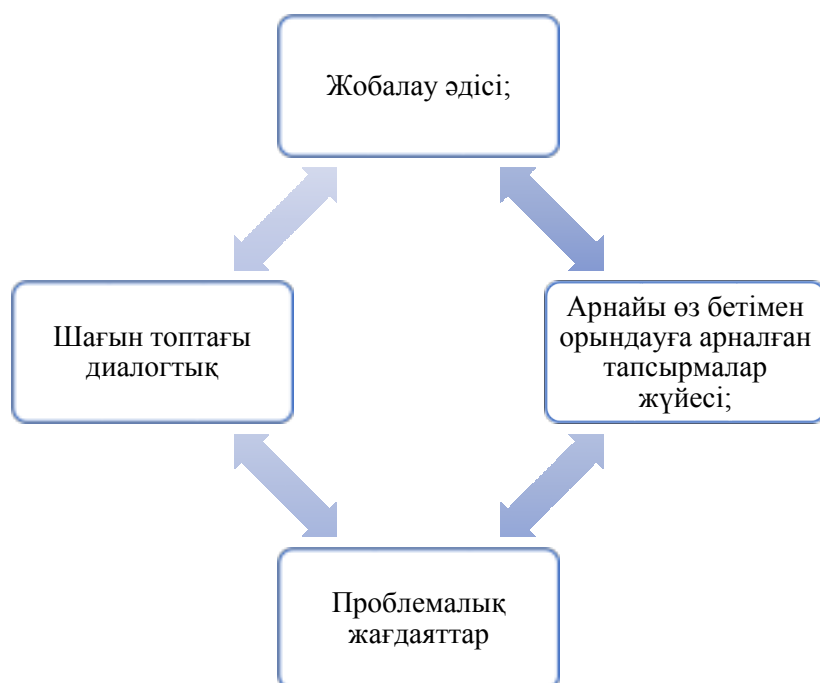
- іскерлік ойындар;
- Акт технологиясы;
- оқытудың белсенді әдістері;
- дәстүрлі емес сабақтар және т. б.

Білім алушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың мүмкін болатын тиімді бағыттарының бірі оқу-өндірістік процесте оқытудың белсенді әдістерін қолдану болып табылады[3].

Оқытудың белсенді әдістері-бұл білім алушыларға қысқа мерзімде және аз күш жұмсап, білім алушылардың қабілеттерін саналы түрде тәрбиелеу және оларда қажетті қызмет түрлерін қалыптастыру арқылы қажетті білім мен дағдыларды игеруге мүмкіндік беретін әдістер.

Білім алушылардың кәсіби құзыреттілігін арттыру мектептегі барлық еңбек қызметі барысында оның әлеуетті мүмкіндіктерін барынша пайдалануға бағытталған мақсатты және жүйелі әсер етуді көздейді[4].

Оқушыларының кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруды мынадай әдістер көмегімен айқындауға болады:

Соңғы жылдары оқытудың заманауи технологиялары мен әдістерінің ішінде case-study әдісін қолдану білім беру процесінде ерекше орын алады. Бұл қысқа уақыт ішінде оқушыларға жаңа материалды, ғылыми терминдерді, ұғымдарды, теорияларды игеруге мүмкіндік береді. Ол процесінде өте маңызды рөл атқарады, ең алдымен оқу процесінің мотивациясын, оқу үлгерімін арттыру үшін қажет білім алушылар мен оқу уақытын үнемдеу. Оған бірнеше әдістер жиынтығын кіргізуге болады: жоба әдісі, рөлдік ойын, ситуациялық талдау және тағы басқалар. Химия сабақтарындағы жалпы мәселені шешуде барлық білім алушыларға оқу материалын, қосымша ақпаратты толық түсінуге және игеруге, ең бастысы топта және өз бетінше жұмыс істеуге үйренуге мүмкіндік беретін бірлескен іс-әрекет орынды [5].

Кейс-технология – бұл мұғалімнің артынан қайталау, абзацты немесе мақаланы қайталау емес, мұғалімнің сұрағына жауап емес, бұл алынған білімнің қабатын көтеруге және оны іс жүзінде қолдануға мәжбүр ететін нақты жағдайды талдау. Бұл технология оқушылардың зерттелетін пәнге деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі,

оқушылардың бойында әлеуметтік белсенділік, қарым-қатынас, тыңдау және өз ойларын сауатты жеткізе білу сияқты қасиеттерді дамытады. «Case-study» әдісінде іске асырылатын мақсаттар:

- білім алушылардың зияткерлік дамуы;
- кәсіби проблемалар мен өмірлік жағдайлардың көп мағыналылығын түсіну;
- коммуникативтік дағдыларды дамыту;
- балама шешімдерді іздеу және әзірлеу тәжірибесін алу.

Бұл әдіс дағдыларды дамытуға ықпал етеді:

- жағдайды талдау;
- шешудің оңтайлы жолын таңдау;
- тапсырмаларды балама шешуді бағалау.

Бұл әдістің міндеті-әр оқушыны қойылған мәселені немесе мәселені шешу үшін өз бетінше жұмыс істеуге барынша тарту. Кейс-технологиялар-практикалық есептерді шешуге теориялық білімді қолдануға мүмкіндік беретін құрал. Бұл технология студенттердің өзіндік ойлауын, тыңдау және балама көзқарасты ескеру қабілетін дамытуға, өз пікірін дәлелді түрде айтуға ықпал етеді. Бұл әдіс арқылы оқушылар аналитикалық және бағалау дағдыларын көрсетуге және жетілдіруге, топта жұмыс істеуді үйренуге, қойылған мәселенің ең ұтымды шешімін табуға мүмкіндік алады[6].

«Case-study» әдісі (ағылшынша "case" – жағдай) – бұл жағдайды топтық талдауға және оны нақты жағдайларда шешуді ұсынуға негізделген оқытудың белсенді әдісі. Химия пәніндегі "case study" практикалық мысалдармен оқыту, нақты жағдайлар әдісі, ситуациялық оқытумен тығыз байланысты. Іс әдісі келесі дидактикалық қасиеттерге ие. Материал ретінде оқушыларға шешілмеген проблемасы бар іс (жағдай) ұсынылады. Істің нақты құрылымы бар, ол проблемалық жағдайдан, талқылауға арналған сұрақтар мен тапсырмалардан, сондай-ақ қосымша ақпараты бар қосымшалардан тұрады. Жағдайды талқылауға бір уақытта бірнеше оқушы қатыса алады [7].

Мектеп қабырғасынан тыс өмір адамның жетістігі білім көлемімен емес, оның ұтқырлығымен, мүлдем қажет емес жаңа ақпаратты өз бетінше алу қабілетімен, қазіргі уақытта қайта даярлау қабілетімен анықтала бастайтынын көрсетеді.

Осыған байланысты қазіргі дидактикада белсенді құзыреттілік тәсіл барған сайын бекітілуде, оның мәні баланы оқу процесіне белсенді қатысушы ету болып табылады. Білімді меңгеру, оны іс жүзінде қолдану, түсіндіру, оларға деген көзқарасыңызды білдіру – бұл мұғалімнің оқушылармен жұмыс жасаудағы басты мақсаты, ол балалардың дамуын анықтайды.

Осы мақсатқа жету үшін мұғалімдер өз тәжірибелерінде әртүрлі технологияларды қолданады, олардың ішінде кейс-технологияны ерекше атап өтуге болады [8].

Бұл нақты мәселелерді – жағдайларды шешу арқылы оқытуға негізделген белсенді проблемалық-ситуациялық талдау әдісі. Бұл технологияның негізгі мақсаты-проблемаларды әзірлеу және олардың шешімін табу, ақпаратпен жұмыс істеуді үйрену қабілетін дамыту. Бұл жағдайда дайын білім алуға емес, оларды дамытуға, мұғалім мен оқушының бірлескен жұмысына баса назар аударылады.

«Case-study» әдісінің дидактикалық принциптеріне мыналар жатады:

- ✓ әр оқушыға жеке көзқарас;
- ✓ оқушыларды көрнекі материалдардың жеткілікті мөлшерімен қамтамасыз ету;
- ✓ оқу еркіндігін барынша арттыру;
- ✓ оқушының күшті жақтарын дамытуға баса назар аудару;
- ✓ оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру;
- ✓ кез-келген уақытта оған жүгіне алатын оқушы үшін мұғалімнің қол жетімділігін қамтамасыз ету.

«Case-study» әдісін химия сабақтарында қолдану сабақтың тиімділігін арттырып қана қоймай, алған білімдерін басқа пәндермен бірге оқуда қолдануға мүмкіндік береді. Білім алушылардың танымдық қызығушылығы дамиды. Бұндай әдістер қоршаған шындықты белсенді білуге итермелейді, сондықтан мектеп оқушыларында мета-пәндік дағдыларды қалыптастыру өте маңызды. Кейс – технологиялар оқу мақсаттары мен міндеттерін, білім алушылар тобының ерекшеліктерін, олардың қызығушылықтары мен қажеттіліктерін, құзыреттілік деңгейін және басқа да көптеген факторларды ескере отырып енгізілуі тиіс екенін атап өткен жөн. Білім беру қызметіндегі ең үлкен әсерге инновациялық технологиялардың ақылға қонымды үйлесімі арқылы қол жеткізуге болады. мысалы: Атқаратын іс + ойын, бір-бірін толықтырады және оқу процесін нәтижелі етеді. Әмбебап оқу әрекеттері оқу қабілетінің негізін құрайтын негізгі құзыреттіліктерді игеруді қамтамасыз етеді [9].

Кейс-технология оқушының жеке қасиеттерін дамытуға, шешім шығара білуге, өз көзқарасын дәлелдеуге және қорғауға, коммуникативтік қасиеттерді дамытуға, оқушының бастамашылығын дамытуға ықпал етеді.

2 Материалдар мен әдістер

Химия сабақтарында біз кейс-технологияны, әдетте, тақырыпты оқудың соңында, мектеп оқушыларында ол туралы жеткілікті білім болған кезде қолданамыз. Мектептегі жоғарғы сыныптарында игерілген химия кейстерінің тақырыбы: "металлдар", "біздің өміріміздегі қышқыл тақырыбы", "Су-жердегі тіршіліктің негізі", "сіріңке құпиялары", "ағзадағы химиялық элементтер", "кальций қосылыстары", "Таза заттар және қоспалар", "Химиялық элементтердің табиғи топтары" және т. б.

Мысал ретінде, бірнеше тапсырманы қарастыруға болады:

"Адам өміріндегі Хлор" жағдаяты.

Жапонияда Ұлттық денсаулық институты мен Шизуоки префектуралық университетінің біріккен күштері зерттеу жүргізді. Ғалымдар табиғи органикалық заттардың хлорланған ағын сумен әрекеттесіп, қатерлі ісік тудыруы мүмкін қауіпті қосылыстар түзетінін анықтады. Мұндай қосылыстар "Мутаген Х" немесе "белгісіз мутаген" деп аталады.

Тапсырмалар:

1. Ауыз судағы хлордың адам ағзасына улы әсерін азайту жолдарын ұсыныңыз.
2. Өмірлік тәжірибеңізге сүйене отырып, күні бойы қанша хлорланған суды пайдаланатыныңызды және қандай мақсаттар үшін пайдаланатыныңызды шамамен есептеңіз?
3. Хлордың әсерінен адамның қандай мүшелері көбірек зардап шегеді?
4. Шомылу кезінде хлорланған су адамға қалай әсер етеді?
5. Суды залалсыздандыру кезінде хлорды ауыстыру туралы қосымша ақпаратты табыңыз.
6. Үйіңіздегі әртүрлі тұрмыстық химия өнімдерін зерттеңіз. Құрамында хлор бар қосылыстардың тізімін жасаңыз, олармен жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік шараларын көрсетіңіз.

Орындалған жұмыс туралы есепті еркін түрде беруге болады [10].

"Сутегі машиналары-болашаққа қадам" кейсі.

Honda FCX Clarity сутегі отынымен 2009 жылдан бері Еуропа жолдарымен жүреді. 2011 жылы Honda еуропалық жасыл энергетикалық серіктестікке (Clean Energy Partnership) қосылды, содан кейін экологиялық таза автомобильдер өндірісін бірінші орынға шығарды. Ал Мәскеудің Бесінші халықаралық автосалонында ВАЗ өзінің сутегі мен оттегі баллондары бар "Лада-Антель" жаңалығын ұсынды.

Тапсырмалар:

1. Неліктен көптеген автомобиль компаниялары сутегі отынымен жұмыс істейтін көліктерді дамытады?

2. Көмірсутекті отынмен жұмыс істейтін көліктердің пайдаланылған газдары адам денсаулығына қалай әсер етеді?

3. Сіз сутегі көліктерінде қандай "+" және "-" көресіз?

4. Олардың құрылғысы туралы қосымша ақпаратты табыңыз.

5. Егер сіздің отбасыңызда немесе таныстарыңызда көліктер болса, күніне қанша литр бензин, газ және қандай бренд қолданатынын есептеңіз.

6. Көліктеріңіздің пайдаланылған газында қандай заттар және қандай мөлшерде болуы мүмкін?

Орындалған жұмыс туралы есепті еркін түрде беруге болады [11].

Педагогикалық эксперимент жүргізу үшін 9 "А" және 9 "Б" сыныбы таңдалды, бірінші сыныпта case-study әдісі қолдана отырып жүргізілді, ал екінші сыныпта сабақ дәстүрлі түрде өтті.

Білім беру процесі тақырыптық жоспарлауға сәйкес өтті, "Бейметалдар" және "Металдар" тақырыптарын зерттеу барысында тақырыптық жоспарлауға сәйкес сабақтар өткізілді, олардың бесеуі кейс-әдісті қолдана отырып. Кейс тапсырмалары келесі сабақтарда қолданылды: «Хлор», «Күкірт және оның қосылыстары», «Азот», «Фосфор», «Кальций», «Алюминий».

"Бейметалдар" және "Металдар" тақырыптарын зерделеудің бірінші күнінде осы тақырыптар бойынша білім алушылардың бастапқы білім деңгейін анықтау үшін кіріспе бақылау жүргізілді. "Бейметалдар" және "Металдар" тақырыптарын зерделеу аяқталғаннан кейін білім алушыларда зерделенген материалдың сіңімділігін анықтау үшін тестілік форматта бақылау жұмысы жүргізілді.

Енді фосфор мен оның қосылыстарын зерттеуге арналған 9 "А" сыныптағы сабақтың нақты мысалын қарастырайық. Білім алушыларға кейс-тапсырмалары ұсынылды:

«Фосфор Чернобыль»

Президент Виктор Ющенко, Львов облысында фосфор пойызының апаты локализацияланғаны деп хабарлайды Президенттің баспасөз қызметі. 16.07.2007 ж. Авария ауылының маңында Ожидив Львов обл. аударылуы салдарынан 15 цистернаны фосформен өрт шықты (қалдықтары фосфор болды самовоспламенение 6 цистерна), қамтыған аумағы 600 ш. м. өрт кезінде бұлт пайда болған бірі уытты жану өнімдері – фосфор және фосфорлы ангидрид, көміртек тотығы және т. б. (зақымдану аймағы 90-ға жуық шаршы шақырым). Жану өнімдерімен уланып, ауруханаға 20 адам, оның 15-і ауруханаға жатқызылды. Жану өнімдерінің зақымдану аймағында 11 мыңнан астам жергілікті тұрғын болды. Gorenje. "Ыстық бастар" тіпті бұл оқиғаны "Фосфор Чернобыль" деп атады.

"Көлік бизнесі" ақпараттық порталы. 27 шілдеде фосфор эшелонмен Өрт сөндіру пойыздарының сүйемелдеуімен Қазақстанға жіберілді. Жалпы, 193 шаршы км аумақ апаттың әсеріне ұшырады, онда 43 мыңнан астам халық тұратын Львов облысының 97 елді мекені орналасқан.

Негізгі санитарлық-гигиеналық іс-шаралар салдарын жою кезінде ластану жерлерде жану өнімдерімен фосфор алдын алуға бағытталуға тиіс ингаляциялық улану пайдалану арқылы жеке қорғау құралдарын (оқшаулаушы немесе сүзуші газқағарлар отырып, фильтрующе-поглощающими қорабы, противохимическая киім және т. б.). Қажет санитарлық бақылау (мониторинг) бақылау объектілері-қоршаған ортаның (ауа, топырақ, су) ластануы мүмкін жану өнімдерімен фосфор.

Сұрақ өткір ингаляциялық улану жану өнімдерімен фосфор адамдардың сипатталған әдебиетте жеткіліксіз: кездеседі, оны толық емес сипаттама клиникалық көріністерінің жекелеген жағдайлардың нәтижесінде туындаған жазатайым оқиғалар (Д. А. Әділбекова, 2009). Алайда, апаттарды жою жағдайында бұл төмен қарқынды факторлардың әсері біртіндеп және жасырын түрде дамидыны белгілі.

Сабақ барысында оқушылар келесі сұрақтарға жауап берді:

1. Фосфордың аллотропиялық түр өзгерістері қандай болады деп ойлайсыз? Негіздеңіз.

2. Өрттен кейін бұлт түзген фосфор бар өнімдердің реакция теңдеулерін жазыңыз, оларды атаңыз.

3. Неліктен улану ингаляциялық жолмен жүреді және неге инфекция аймағында топырақты тазарту керек? Жауапты реакциялар теңдеуімен (теңдеулерімен) толықтырыңыз.

4. Егер фосфорды тасымалдау экологиялық апаттар қаупін тудырса, неге оны алыс қашықтыққа тасымалдау қажет? Негіздеңіз.

3-4 Нәтижелер мен талқылау

"Бейметалдар" және "Металдар" тақырыптарын зерделеу аяқталғаннан кейін маған статистикалық зерттеу жүргізу қажет болды, бірінші кезеңде бақылау жұмысының нәтижелері бойынша 9 "А" және 9 "Б" сыныптарының әрбір білім алушысы үшін мазмұн элементтерін игеру коэффициентін есептедім. Эксперименттік 9 "А" және бақылау 9 "Б" сыныптарындағы мазмұнды игеру коэффициенттерін салыстыру 9 "А" "класындағы" Бейметалдар мен "металдар" тақырыптары бойынша материалды игеру сәтті болғанын көрсетті, өйткені 9 "А" сыныбындағы игеру коэффициенті 9 "Б" – ға қарағанда 10% жоғары сынып (1-Диафрагма).

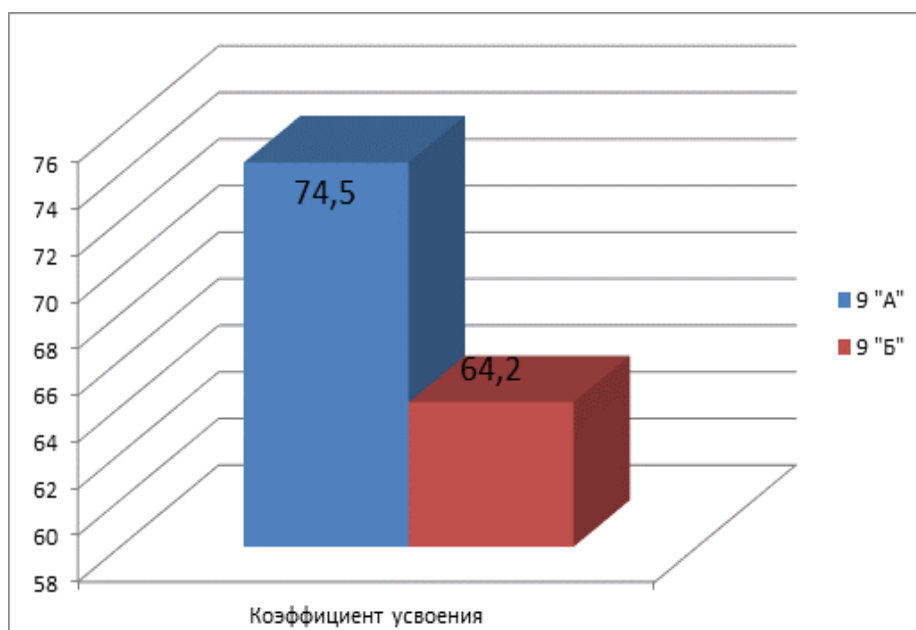

Диаграмма 1. 9 "А" және 9 "Б" сыныбындағы мазмұнды игеру коэффициенті

Әрі қарай кіріспе және қорытынды бақылау нәтижелері бойынша мазмұнды игеруге мониторинг жүргізу қажет болды. Эксперименттік 9 "А" сыныбындағы ассимиляция коэффициентін талдау ассимиляция коэффициентінің іс жүзінде 25% – ға өскенін көрсетті (2-диаграмманы қараңыз).

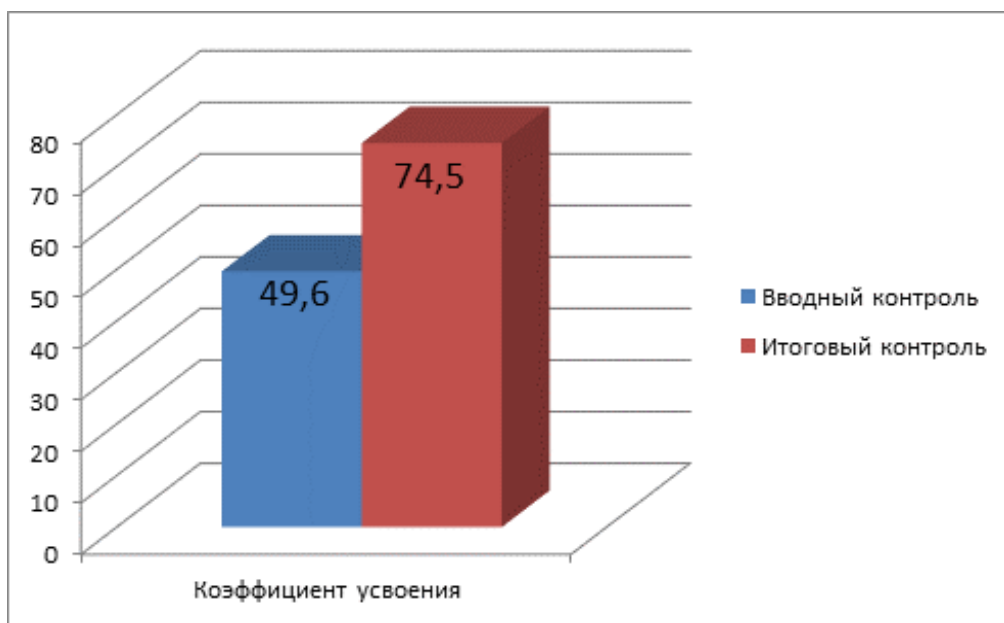

Диаграмма 2. Кіріспе және қорытынды бақылау нәтижелері бойынша 9 А сыныбының мазмұнын игеру коэффициенттері

Табыс коэффициентін есептеу:

$$K_{\text{усп}} = \frac{74,5}{49,6} = 1,5$$

Эксперименттік 9 "А" сыныбындағы кіріспе және қорытынды бақылау нәтижелері бойынша табыстылық коэффициенті 1,5 құрайды, алынған мәліметтер химия бойынша "Бейметалдар" және "Металдар" тақырыптарын зерттеуде кейс – әдісті қолдану осы тақырыптарды зерттеудің дәстүрлі әдісін қолданумен салыстырғанда тиімді болғандығын айтуға мүмкіндік береді.

5 Қорытындылар

Қазіргі қазақстандық қоғам жаңғыртумен және білім беру жетекші орын алатын әлемдік интеграциялық процестерге енгізумен сипатталады. Бүгінгі таңда, мұғалім білім алушы үшін жалғыз ақпарат көзі болуды тоқтатты. Көбінесе білім алушылар ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен интернет-ресурстарды қолдана білуде мұғалімдерден асып түседі. Сондықтан ойлау, түсіну, талдау, яғни практикалық дағдыларды қалыптастыру қабілетін оқыту және дамыту үшін жаңа құралдар мен тәсілдер қажет.

Біздің заманымызда мұғалімдерден білім беру саласындағы серпінді өзгерістер, негізінен, білім алушылардың өз бетінше оқу қабілетін қалыптастыру талап етіледі, ең жақсы нұсқалардың бірі проблемалық оқытуды қолдану болып табылады. Кейс-есептерді қолдануда туындаған қиындықтарға қарамастан, негізінен оқушылардың кейстерді шешу тәжірибесінің болмауына байланысты, кейс-әдіс ФГОС талаптарын іске асырудың ең тиімді құралы ғана емес, сонымен қатар балалардың химияны оқуға деген қызығушылығын дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Александрова Е.А., Алёшина М.В. Элементы индивидуализации обучения // Школьные технологии. 2003. № 2.
2. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студ. вузов / Полат Е.С. ; Бухаркина М.Ю. – 2-е изд., стер. – М : Академия, 2008.
3. Пожитнева В.В. Кейс-технологии для развития одаренности//Химия в школе. – 2008. – №4.

4. Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе активизации, интенсификации и эффективного управления УВП. М.: НИИ школьных технологий, 2005.
5. Некрасова, С. В. Формирование профессиональной компетентности обучающихся / С. В. Некрасова. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2016. – № 17 (121). – С. 140-142.
6. Барнс Л.Б., Кристенсен Р.К., Хансен Э.Дж. Преподавание и метод конкретных ситуаций: учебник, ситуации и дополнительная литература. – М.: Гардарики, 2000. – 502 стр.
7. Бринкенкохофф Р.О. Метод успешного случая. Быстрый способ узнать, что работает, а что нет. М.: Нипро, 2005. – 224 стр.
8. Михайлова Е.А. Кейс и кейс – метод: процесс написания кейса// Маркетинг. 1999. №5.С.113-120; №6.С.117-123.
9. Акмаева Р.И., Жуков В.М. Возможности и проблемы реализации компетентностного подхода в высшем профессиональном образовании //Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия: Экономика. – 2010. – № 1. – С. 123-130.
10. Бородин Ю.И. Компетентностно-ориентированный подход к подготовке конкурентоспособных специалистов для легкой промышленности: Дис... канд. пед. наук. Москва, 2006 г. – 206 с.
11. Варковецкая Г.Н. Методика осуществления межпредметных связей в профтехучилищах: Метод. Пособие. – М.:Высш. шк. 1989. – 128 с.: ил.
12. Двulichанская Н.Н. Компетентностно-ориентированное естественно-научное образование как основа нового качества подготовки профессиональных кадров // Наука и образование: электронное научно-техническое издание. –2010. – № 11. – С. 8-8.
13. Применение кейс-метода на занятиях / Т.В. Савостина // статья в журнале «Специалист» № 4, 2009.

**ЖАҚЫП, А.А., КАБДЕН, Қ.Ж., НУРМУХАНБЕТОВА, Н.Н.,
СЕРГАЗИНА, С.М., ОСТРЕЦОВА, И.Б.**

**ПОВЫШЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В РАМКАХ ПРИМЕНЕНИЯ
МЕТОДА «CASE-STUDY» НА УРОКАХ ХИМИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ**

В статье рассмотрены особенности применения одного из самых популярных методов современного обучения-метода «case-study». Для организации такой деятельности характерна одна из перспективных технологий обучения-метод «Case-study». Внедрение Кейс-технологий показывает высокую эффективность в работе с учащимися, повышает их интерес к изучению химии, повышает успеваемость по предмету, формируют профессиональные компетенции, развивают аналитические способности и, самое главное: предложен метод, включающий понимание необходимости изучения такой науки, как химия, и ее решение с точки зрения неотъемлемой части познания мира, окружающей действительности и практического применения.

Ключевые слова: метод "Case-study", профессиональная компетентность, алгоритм метода «Case-study», обновленное образование, кейс-технология ситуационные проблемы.

**ZHAKYP, A.A., KABDEN, K.ZH., NURMUKHANBETOVA, N.N.,
SERGAZINA, S.M., OSTRETSOVA, I.B.**

**IMPROVING PROFESSIONAL COMPETENCE WITHIN THE FRAMEWORK OF THE USE OF
THE "CASE-STUDY" METHOD IN CHEMISTRY LESSONS IN SECONDARY SCHOOLS**

The article discusses the features of the application of one of the most popular methods of modern education -the "case-study" method. For the organization of such activities, one of the promising learning technologies is characterized – the "Case-study" method.. The introduction of Case technologies shows high efficiency in working with students, increases their interest in studying chemistry, improves academic performance in the subject, forms professional competencies, develops analytical abilities and, most importantly: a method is proposed that includes understanding the need to study such a science as chemistry and its solution from the point of view of an integral part of cognition of the world, the surrounding reality and practical application.

Key words: the "Case-study" method, professional competence, the algorithm of the "Case-study" method, updated education, case technology situational problems.

ӘОЖ 372.853

Жаппасова, К.А.,*Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
7М01508 – Физика мамандығының
2 курс магистранты***Тастанов, М.Г.,***Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
математика және физика кафедрасының
профессорының м.а., ф-м.ғ.к., доцент*

ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Түйін

Сандық технологиялардың ғылым саласына енуі оқытудың әртүрлі әдістері мен тәсілдерін қолдануды талап етеді. Оқу материалдарының тұтас кешенін қамтитын электрондық білім беру ресурстары (ЭББР) оқыту формаларын түрлендіруге мүмкіндік береді және білім сапасын арттыруға көмектеседі. Бұл зерттеу электронды білім беру ресурстарын әзірлеу және енгізу бойынша тәжірибеге талдау жасайды және бакалавриат бағдарламалары бойынша оқытушыларға электрондық білім беруді ұйымдастырудың практикалық сипаттамасын ұсынады. Біз ғылымдар, атап айтқанда физика саласында электронды оқытуды қолданудың ерекшеліктерін ескеруге тырыстық. Зерттеуде студенттермен жұмыс істеу кезінде тиімділігі дәлелденген электрондық білім беру ресурстарының түпнұсқа әзірлемелері сипатталған: «Эврика» форумы, деректер қоры жобасын құру, ғылыми мақалаларды мәтіндік талдау және мәселе бойынша ғылыми зерттеулер дайдыжестін құру. Зерттеу цифрлық ортада дәстүрлі оқыту үлгісін – лекциялық кітап үлгісін сақтауға мүмкіндік беретін электрондық оқыту әдістерін ұсынады. Электрондық оқытудың әсерін анықтау үшін біз 50 студент арасында электронды оқыту үдерісіне қатысу деңгейін бағалау және оны педагогикалық тәжірибеде пайдалану бағасын алу мақсатында сауалнама жүргіздік. Зерттеу нәтижелерін қашықтықтан білім беруге бағытталған жаңа электрондық білім беру ресурстарын құруда іс жүзінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: белсенді оқыту, электрондық оқыту ресурстары, оқу үдерісін жобалау, оқу сауаттылығы.

1 Кіріспе

Электрондық оқытудың ең өзекті мәселелері Интернет желісінде өте көп ресурстарға қол жеткізе отырып, әрбір білім алушының жеке оқыту стратегияларына сәйкес оқу материалдарын іріктеу, саралау және байланыстыру жүйелерін әзірлеу болып табылады. Белгілі бір курс үшін ақпаратты таңдаудың бастапқы үлгілері де, оқу үдерісі барысында және студенттің білімі мен қажеттіліктерінің өзгеруіне сәйкес материалды икемді бейімдеу үлгілері де. Электрондық оқытудың тиімділігі тұрақты цифрлық орта дәуірінде туылған адамдардың ұрпақтары үшін бұл әдістің үлкен бейімделуімен анықталады. Бә және Шиннің пікірінше, электронды оқыту технологиялары үлкен қанағаттануды қамтамасыз етеді, үлкен мотивацияны дамытады және көптеген студенттерге жоғары білім алуға кейбіреулер басқаша қол жеткізе алмайтын жолмен көмектеседі. Қазақстандағы электрондық білім беру саласын зерттеушілердің көпшілігі электронды оқытуға жаңа теориялық көзқарас қажет деп санайды, өйткені ол жеке қарым-қатынасты қамтитын дәстүрлі оқытумен жақсы салысты-

рылады. Электрондық білім беру ресурстарын оқыту құралы ретінде қарастыра отырып, қазіргі уақытта оның негізінен негізгі курсқа қосымша ретінде, көмекші материал ретінде немесе студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру формасы ретінде қолданылатыны атап өтіледі.

Яковлева дәстүрлі және электронды білім беру элементтерін біріктіретін аралас оқыту жүйесін дәстүрлі үлгіден жаңа үлгіге көшу құралы ретінде қолдануды ұсынады, онда мұғалім мен оқушының ұстанымы өзгереді.

2 Материалдар мен әдістер

Зерттеушілер электрондық білім беру ресурстарының классификациялық ерекшеліктеріне және оларды оқу процесінде пайдалану мақсаттарына назар аударады. Электрондық білім беру ресурстарын оқу үдерісіне белсенді түрде енгізу мұғалімдерді ғылыми басылым беттерінде өз тәжірибесін таратуға ынталандырды, бұл әдістемелік тәжірибені жалпылауға ғана емес, сонымен қатар зерттеу шеңберінен тыс қалған мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді. Студенттер мен оқытушылар арасындағы қарым-қатынас мәселесі көп талқыланатын мәселе. Бастауыш сыныптарға қашықтан оқыту технологиясын енгізу бойынша жүргізілген тәжірибелер мұғалім мен оқушылар арасындағы тікелей қарым-қатынастың қажеттілігін көрсетті.

3-4 Нәтижелер мен талқылаулар

Жаңалықтар форумында коммуникация студенттерді ағымдағы оқу жылында электрондық білім беру ресурстарымен жұмыс істеу ережелерімен, мысалы, курс бөлімдеріндегі жаңалықтармен және өзгерістермен таныстыруды қамтиды. тапсырмаларды орындау мерзімдерінің өзгеруі, дереккөздер мен әдебиеттер тізімінде жаңа басылымдардың пайда болуы. Студенттер студенттер мен оқытушыларға курс мәселелерін талқылау және сөйлесу үшін форумдарға қол жеткізе алады. Мұнда проблемалық оқыту қолданылады. Проблемалық оқыту оқушының ойлау әрекетін белсендіруге, ағымдағы тарихи материалды талдауға және одан өз бетінше жаңа ақпарат алу және өз бетінше қорытынды жасауға әрекет жасауға көмектеседі. Студентке бұрыннан белгілі білімді жаңа қолдану қажет, дайын қорытындыларды қабылдаудың маңызды мәселесін шешетін шығармашылық ойлауды көрсетеді. Студенттер бір-бірінің жауаптарын көріп, пікір білдіру және сындарлы пікірталас жүргізу мүмкіндігіне ие болу үшін форумда талқылау ашық.

Әртүрлі когнитивтік типтегі сұрақтарды құрастыра білуге арналған тапсырмалар ұсынылады: нақтылау сұрақ; практикалық сұрақ; бағалау сұрағы; түсіндіру сұрағы, шығармашылық сұрақ. Студенттердің курс бойынша өз бетінше форум құру және жұмыс әдістерін әзірлеу мүмкіндігі форуммен жұмыс істеу нұсқаларының бірі болып табылады. Осылайша, форумның сұрағына жауап: «Неге франктердің королі Чарльз тарихта Ұлы болып қалды?» Бес аргумент келтір» студенттердің сыни ойлауын дамытып қана қоймайды, сонымен қатар өз көзқарастарын дәлелдеу үшін дереккөздерді, оқу және ғылыми әдебиеттерді белсенді түрде ғылыми талдауға шақырады. Талқылаудың ашықтығы форумның сөзсіз артықшылығы болып табылады. Студенттер курстастарының жауаптарын көре отырып, біріншіден, бұрын айтылғандарды қайталамауға тырысады, екіншіден, айтылған көзқарасты толықтырып немесе теріске шығара отырып, оларға түсініктеме бере алады. Сол форум белгілі бір дағдыларды алуға көмектеседі, мысалы, белгілі бір тақырыпқа арналған сұрақтардың әртүрлі түрлерін қалай дұрыс әзірлеу керек. Жақсы құрастырылған сұрақ балама жауаптардың мүмкіндігін береді. Бұл жағдайда студент ақпаратты логикалық тұрғыдан талдап, алынған нәтижелерді стандартты емес жағдайларда қолдануы керек. Мысалы, ЭББРкөмегімен «13 ғасырдағы Англияны» зерттегенде, студенттер осы тарихи құжатты талдау негізінде бес түрлі сұрақ қоя алатын «Магна Карта» форумын құра аласыз. Жобалық оқыту технологиясын «Деректер қоры» модулі арқылы жүзеге асыруға болады. Бұл модуль ЭББРпайдаланушыларына жазбалар жинағын жасауға, жүргізуге және іздеуге мүмкіндік береді. Қостанай педагогикалық университетінің авторлық электрондық білім беру ресурстары Moodle жүйесінде орналасты-

рылған. Студенттер өздерінің жеке кабинетінде тіркеліп, электронды дәрістер мен практикалық оқу материалдарына, онлайн немесе офлайн кеңестерге қол жеткізе отырып, нақты электрондық білім беру курсына жазылу мүмкіндігіне және оқуды аяқтағаны үшін қосымша балл алу мүмкіндігіне ие. сынақтар, тапсырмалар және ғылыми жобалар.

Электрондық білім беру ресурстарын дайындау және жинақтау процесі федералды және университет стандарттарымен реттеледі. Электрондық білім беру ресурстары құрылымы, пәндік мазмұны және олар туралы метадеректерді қамтитын электрондық цифрлық нысандағы білім беру ресурсы болып табылады. Метадеректердің, соның ішінде автор туралы ақпаратты, білім беру ресурсының толық сипаттамасын (реферат, түйінді сөздер, мақсатты аудитория және т.б.) міндетті түрде болуы автордың білім ресурсында ұсынылған ақпараттың сенімділігіне жауапкершілігін айтарлықтай арттырады. Мұндай ЭББР-дің сөзсіз оң сапасы оның нақты білім беру бағдарламасымен және тіпті жүзеге асырылатын пәнмен «байланысы» болып табылады. Бұл білім алушының білім беру бағдарламасы аясында ғылыми білімді саналы түрде өз бетінше ойдағыдай меңгеруіне, іскерліктер мен дағдыларды, оның ішінде ассимиляцияны, яғни «үйрену қабілетін» дамытуға мүмкіндік ашады. Сонымен бірге алған білім мен дағдыны сабақта қолдануға мүмкіндік туады.

Кешенді электрондық білім беру ресурстары электрондық ресурста ұсынылған материалдың сипаты, түрлері мен форматтары бойынша ең құнды болып табылады. Одан басқа, оқу жоспарына, лекциялар мен практикалық жаттығулардың электронды курсына, білімді бақылау мен дағдыларды тексеруге арналған материалдарға қосымша, ЭББР кешені оқытушы мен студенттің ынтымақтастығына арналған тапсырмалар кешенін қамтиды (байланыс үшін форумдар, студенттердің сұрақтарын талқылау және курстағы немесе жаңалықтар форумындағы мұғалімдер).

Сауалнамаға педагогикалық университеттің 50 студенті қатысты. Зерттеуді дайындау барысында әрбір іске асырылған ЭББР үшін «Тапсырма» білім беру элементі жасалды. Ол коммуникациялық тапсырмаларды қосуға, студенттік жобаларды жинауға, талдауға және олар бойынша кері байланыс беруге мүмкіндік береді. Бұл студенттерге берілген «Оқу процесінде электрондық білім беру ресурстарын пайдаланудың оң және теріс жақтары» атты сауалнама түрінде ұсынылды. Жауаптарды талдау электрондық білім беру ресурстарын оқу үдерісінде практикалық қолдану және оны жетілдіру мүмкіндіктері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Сауалнама бес сұрақтан тұрады:

1. «Сіз оқу процесінде ЭББР пайдаланасыз ба?» және жауап нұсқалары (жауаптың астын сызу): «сабақтарға дайындалуда»; «сыныпта»; «Өзін-өзі тәрбиелеу үшін»; «Басқа» (көрсетіңіз).

2. «Сіздің жағдайда ЭББР қолдану жиілігі қандай («күнделікті», «аптасына бір рет», «айына 1-2 рет»)?»

3. «Электрондық білім беру ресурстарының қандай элементтері сізге ең «қызықты» болып көрінеді (дерек топтамалары (антологиялар, шеберлік сабақтары); глоссарийлер; форумдар; тапсырмалар (тесттер, зертханалық жұмыс); бейне ресурстармен жұмыс; ғылыми талдау мақалалар)?»

4. «Электрондық білім беру ресурстарының қай элементтері сізге көбірек «пайдалы» болып көрінеді (дерек топтамалары (антологиялар, шеберлік сабақтары); глоссарийлер; форумдар; тапсырмалар (тесттер, зертханалық жұмыс); бейне ресурстармен жұмыс; талдау ғылыми мақалалар)?»

5. «10 балдық жүйе бойынша аудиторияда оқытуды қашықтан оқытумен алмастыру мүмкіндігін бағалаңыз. (Оқу процесінде тек қашықтан оқытуды қолдану керек деп ойласаңыз, 10 ұпай беріңіз; егер сабақтың жартысы аудиторияда өтуі керек деп ойласаңыз, 5 ұпай беріңіз, т.б.).

Сауалнама электронды оқытуды анықтайтын барлық маңызды аспектілерді толығымен қамту үшін әзірленген.

Бірінші сұрақ бойынша респонденттердің жүз пайызы «Сабақтарға дайындалу» опциясын таңдады. Бір жағынан, бұл ЭББР студенттердің оқу процесінде белсенді түрде пайдаланатынын білдіреді. Екінші жағынан, бұл студенттердің өзін-өзі тәрбиелеуіне бағытталған қосымша курстық материалдарды қамтитын ресурстармен жұмыс істеуге деген құлшынысының жоқтығын көрсетеді. Электрондық білім беру ресурстарын пайдалану жиілігі бойынша респонденттердің 73%-ы электрондық курстық материалдарды аптасына бір рет пайдаланатынын көрсетті, бұл семинарлар жиілігіне сәйкес келеді (аптасына бір сабақ). Респонденттердің 5%-ы ЭББР-ге айына 1-2 рет, ал 26%-ы күн сайын кіретінін көрсетті. Үшінші сұрақта ұсынылған ең қызықты құралдардың тізімі келесідей таратылды:

- Бейне ресурспен жұмыс.
- Тапсырмалар (тесттер, зертханалық жұмыс).
- Ғылыми мақалаларды талдау.
- Дереккөздер жинағы (антологиялар, шеберлік сабақтары).
- Дәріс мәтіндері.
- Формулалар.

Төртінші сұрақтың жауабы суретті өзгертті. Ең жиі қолданылатын үш ресурс: лекция мәтіндері (58%); тапсырмалар (тесттер, зертханалық жұмыстар) (62%); бейне ресурстармен жұмыс (71%). Екінші орында дереккөздер жинағы (антологиялар, шеберлік сабақтары) (32%) және ғылыми мақалаларды талдау (29%). «Форум», «кестелер», «Формулалар» сияқты курс элементтері алдыңғы сұрақтағыдай тізімнің соңында болды. Бұл элементтер студенттердің өзін-өзі тәрбиелеуіне бағытталған, бұл оған қызығушылықтың жоқтығын дәлелдейді. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, студенттер материалды көрсету үшін олардың қызығушылығын тудыратын және акпараттың пайдалылығы туралы хабардар болуын оятатын бейне форматтарды қалайды. Сонымен қатар студенттер дәріс мәтіндерімен және тапсырмалармен жұмыс істеудің артықшылықтарын түсінеді. Бесінші сұраққа жауап берген респонденттердің 57%-ы 5 балл берді, ал олар 50% ден 50%-ға дейінгі арақатынаста оқу үдерісінде аудиториялық және қашықтықтан оқытуды қолдану керек деп есептеді. Студенттердің 26%-ы сыныптағы жұмыс басым болуы керек деп санайды. Қалған 17% қашықтан оқытуды жөн көрді. Сауалнаманың талдауы тұтастай алғанда электрондық білім беру ресурстарын студенттердің сабаққа дайындық кезінде белсенді түрде пайдаланатынын, оларға оқудың практикалық және мотивациялық аспектілерін біріктіруге мүмкіндік беретінін, сондай-ақ болашақ кәсіби педагогикалық қызметінде АКТ технологияларын пайдалану қабілетін қалыптастыратынын көрсетті.

Электрондық білім беру ресурстарының түрлері және оларды оқу процесіне енгізу әдістері туралы жинақталған білімге карамастан, бірқатар сұрақтар әлі де ашық күйінде қалып отыр, атап айтқанда: «Осы немесе басқа адам қалай, қандай әдістермен оқиды?», «Қандай категориялар». студенттердің электрондық оқытуды қалайды?», «Білім беруді цифрландыру үшін дәстүрлі лекциялық кітап үлгісін қалай сақтауға болады?»

5 Қорытынды

Білім беру процесінде интеграцияланған электрондық білім беру ресурстарын пайдаланудың көп жылдық тәжірибесі ЭББР университет оқытушысына семантикалық оқуды сақтай отырып, гуманитарлық пәндерді оқытуда инновациялық оқыту әдістерін қолдануға, жеке курстарды құруға және білім беруді компьютерлендіруді арттыруға мүмкіндік береді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. құзыреттіліктері, оқу дағдылары және мәтіндік материалды талдай білу.ЭББР әрбір студент үшін жеке білім беру траекториясын құруға, оқу процесіне жүйелік белсенділік тәсілінің принциптерін енгізуге, студенттердің білім беру процесінің дербес құрамдас бөлігін арттыруға мүмкіндік береді. Оқыту тәжірибесін талдау, университетте кез келген пәндерді оқытудың тиімді ЭББР

тәжірибесін енгізу кезінде, тіпті микродеңгейде де (бір немесе екі оқу курсы) оқыту курстарының дамуын одан әрі жақсартуға мүмкіндік беретін мәліметтер алуға мүмкіндік береді, демек, сапасы. оқушының оқуы. Зерттеу электрондық оқыту бағдарламаларын әзірлеуде бірқатар проблемаларды көрсетеді, негізінен өз бетінше білім алуға және қажетті және жеткілікті материалдан тыс материалды өз бетінше өңдеуге жеткілікті мотивацияның жоқтығында. Студенттер медиа контентке көбірек тартылады, мәтінге негізделген мазмұн ең пайдалы болып саналады. Осылайша, студенттер арасында когнитивті диссонанс пайда болады. Осылайша, одан әрі зерттеу пәні тәуелсіздік үшін жеткілікті мотивацияны тудыратын және сапалы оқыту үшін ең қолайлы формада оқу мазмұнын қамтамасыз ететін электрондық оқытудың оқу бағдарламаларын құру әдістерін анықтау болуы керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Нұрғалиева Г.К. Электронды оқулықтар мұғалім мен оқушылар қызметін ізгілендіру құралы. // Компьютер әлемі. Республикалық журнал. N2, – 2002. 20-21-беттер.
2. Использование электронных образовательных ресурсов нового поколения в учебном процессе: Научно-методические материалы / Бордовский Г. А., Готская И. Б., Ильина С. П., Снегурова В. И. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2007. – 31 с.
3. Использование электронного обучения в образовательном процессе: проблемы и перспективы/ Н. В. Дворянчиков [и др.] // Психологическая наука и образование. – 2016. – № 2. – С. 76-83.
4. Жантелі Х. Оқытудың компьютерлік программаларын құру технологиясын жетілдіру // Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференцияның еңбектері. Шымкент, 2004. – Б. 446-449.
5. Халыкова Г. Және т.б. Электронды оқулықты дайындаудың талаптары. // Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференциясының еңбектері. Шымкент, 2004. 469 б.

ЖАППАСОВА, К.А., ТАСТАНОВ, М.Г.

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

Проникновение цифровых технологий в область науки требует применения различных методов и приемов обучения. Электронные образовательные ресурсы (ЭББР), включающие в себя целый комплекс учебных материалов, позволяют преобразовывать формы обучения и способствуют повышению качества образования. В этом исследовании анализируется опыт разработки и внедрения электронных образовательных ресурсов и дается практическое описание организации электронного образования для преподавателей программ бакалавриата. Мы постарались учесть особенности применения электронного обучения в области наук, в частности физики. В исследовании описаны оригинальные разработки электронных образовательных ресурсов, доказавшие свою эффективность при работе со студентами: форум «Эврика», создание проекта базы данных, текстовый анализ научных статей и создание дайджеста научных исследований по проблеме. Исследование предлагает методы электронного обучения, которые позволяют поддерживать традиционную модель обучения – модель лекционной книги-в цифровой среде. Для определения влияния электронного обучения нами был проведен опрос среди 50 студентов с целью оценки уровня участия в процессе электронного обучения и получения оценки его использования в педагогической практике. Результаты исследования могут быть использованы на практике при создании новых электронных образовательных ресурсов, ориентированных на дистанционное образование.

Ключевые слова: активное обучение, ресурсы электронного обучения, проектирование учебного процесса, грамотность чтения.

ZHAPPASOVA, K.A., TASTANOV, M.G.

METHODS OF USING ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES

The penetration of digital technologies into the field of science requires the use of various teaching methods and techniques. Electronic educational resources (EBBR), which include a whole range of educational materials, make it possible to transform forms of education and contribute to improving the quality of education. This study analyzes the experience of developing and implementing electronic educational resources and provides a practical description of the organization of e-education for teachers of bachelor's degree programs. We have tried to take into account the peculiarities of the use of e-learning in

the field of sciences, in particular physics. The study describes the original developments of electronic educational resources that have proven their effectiveness when working with students: the Eureka forum, the creation of a database project, text analysis of scientific articles and the creation of a digest of scientific research on the problem. The study suggests e-learning methods that allow you to maintain a traditional learning model – the lecture book model – in a digital environment. To determine the impact of e-learning, we conducted a survey among 50 students in order to assess the level of participation in the e-learning process and obtain an assessment of its use in pedagogical practice. The results of the study can be used in practice when creating new electronic educational resources focused on distance education.

Key words: active learning, e-learning resources, educational process design, reading literacy.

ӘӨЖ 372.853

Казиева, Г.Н.,

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
7М01508 – Физика мамандығының
2 курс магистранты

Тастанов, М.Г.,

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
математика және физика кафедрасының
профессорының м.а., ф-м.ғ.к., доцент

ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ДАМУ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ФИЗИКА САБАҒЫН ОҚЫТУҒА ТӘЖІРИБЕГЕ БАҒЫТТАЛҒАН ТӘСІЛ

Түйін

«Физика» бағыты бойынша қолданыстағы білім беру құрылымы қарастырылып, оның негізгі сипаттамалары келтірілген; мектепте оқыту әдістері сипатталған; физиканы оқыту әдістері, сондай-ақ мұғалімдердің алдында тұрған мәселелер бағаланады; оқушыларға бағытталған оқытудың заманауи формалары көрсетілген; оқушылардың физика бойынша білімдерін қолдану перспективасы ұсынылған; оқытудағы мұғалімнің рөлі қарастырылған курсқа оқытудың негізгі міндеттері мен салдары (мәні) анықталды. Курсты оқытудың негізгі әдістері зерттелді; ашық міндеттер қарастырылады, олар арқылы жүйелік тәсілдің элементтерін жүзеге асыруға және физиканы оқыту процесінде оқушылардың шешім қабылдау қабілеттерін қалыптастыруға болады.

Кілт сөздер: физика, білім, экономика, психология, оқыту әдістері, оқыту, технология, жобалау әдісі, эвристикалық әдіс, интерактивті әдіс.

1 Кіріспе

Ғылым мен техника халықтар арасындағы жаһандық бәсекелестікте маңызды бола түсуде. Адамдар жақсы білімді болуы керек, тек бұл белсенді инновациялық және ғылыми-техникалық дамуды қамтамасыз ете алады, нәтижесінде жеке адамның және жалпы елдің экономикалық әл-ауқатының қажетті деңгейіне қол жеткізіледі. Қазіргі индустриалды ел экономиканың бәсекелес салаларында жетекші рөл атқару үшін жалпы халықтың физикасы мен басқа ғылымдарына қатысты білімнің жоғары деңгейін қорғауға ұмтылуы керек [1].

Ғылым, атап айтқанда физика саласындағы білім оқушылардың өмір бойы бірге жүретін негізгі білімдерін анықтауда басты рөл атқарады. Бұл білім оларға оқуды жалғастыру мақсатында қажет болады. Қазіргі білім беру жүйесі оқушылардың әртүрлі кәсіптік салаларда бейімделу және өнімді қызмет үшін қажетті дербестігін, ұтқырлығын,

шығармашылық ойлауын дамытуды көздейді. Жалпы қолданыстағы білім беру құрылымы қажетті талаптарды қанағаттандырмайды. Халық арасында ғылыми және технологиялық білімнің құлдырауы байқалады. Бұл бейінді жоғары оқу орындарында ғылым мен техника саласында оқитын адамдардың санымен расталады.

2 Материалдар мен әдістер

Соңғы онжылдықта математика, физика, химия, электротехника және машина жасау бойынша білімге негізделген мамандықтар бойынша оқитын оқушылар саны жылдан жылға үнемі төмендеп келеді. Бұл ғылым мен технологияға негізделген салаларда жас таланттардың күрт төмендеуіне әкелді. Оқушылар арасында физика ең аз танымал сабақтардың бірі болып саналады. Көбінесе мектепті табиғатта және технологияда табиғи қызығушылықпен бастайтындар, әдетте, көңілі қалады немесе тіпті тақырыпқа бейім емес, содан кейін олардың физика сабақтары тікелей мектеп орындығында аяқталады. Қазіргі мұғалімнің негізгі педагогикалық міндеттерінің бірі оқушының пәнге, атап айтқанда физикаға деген сүйіспеншілігінің пайда болуы болуы керек. Бүгінгі таңда мектептерде оқытудың ескі әдістері барлық жерде дерлік сақталады, олар тек практикалық зерттеулерсіз теориялық дәрістерге негізделеді. Бұл, өкінішке орай, оқушыны курсты өз бетінше оқуға да, жалпы пәнге қызығушылық танытуға да ынталандырмайды. Көпшілік үшін жиі кездесетін мәселе – орта мектеп физикасы өте күрделі болып көрінеді. Дәрістер оқу уақытының көп бөлігін алады, ал ғылыми зерттеулер үшін оқу уақыты тым аз [2]. Сонымен қатар, мектеп физикасы ғылыми және технологиялық зерттеулер үшін адамдарды таңдауда шешуші рөл атқарады.

Педагогика және психология саласындағы зерттеулер оқушылардың интерактивті сыныптарда тиімді оқитынын дәлелдеді, онда олар эксперименттік базамен жұмыс істеу кезінде өздері мен оқытушымен белсенді диалогқа түсе алады. Оқушыларға бағытталған негізгі заманауи әдістер – жобаларға негізделген оқыту, проблемалық оқыту, уақытында оқыту, талқылау әдістері. Бұл әдістердің барлығы конструктивистік тәсілге негізделген индуктивті болып табылады. Конструктивистік көзқараста педагогикалық практика зерттеу мәселесін таңдаумен аяқталады, ал алынған білімді қолданумен және шындықты іс жүзінде талап етумен аяқталады [3].

3-4 Нәтижелер мен талқылаулар

Оқыту-бұл белсенді процесс, ол көп өлшемді қарым-қатынаста болуы керек. Мәселе мынада, қазіргі мектептегі физика мұғалімдерінің әртүрлі индуктивті әдістермен жұмыс істеу тәжірибесі жоқ және бұл әдістерді өз сыныптарында қолдану дағдылары жоқ. Ал қазіргі заманғы оқушылар интерактивті оқыту стратегиялары мен эксперименттік зертханаларды қолдануға көбірек қызығушылық танытады. Өкінішке орай, бүгінгі күні физика сабақтарында оқытудың интерактивті әдістерін қолдану өте кең таралған емес. Сонымен қатар, физиканы қолдану кезінде оқытудың тиімділігі даусыз [4]. Өкінішке орай, физика пәні бойынша мектеп әдебиеті іс жүзінде жаңартылмайтындығын айту керек. Физиканың кез-келген саласын көрсететін көрнекі құралдар мен модельдер жасау физикалық заңдардың практикалық өмірде, техникада, өнеркәсіпте, күнделікті өмірде қандай қолданылатынын көрсетуге мүмкіндік береді [5]. Мысалы, жобалық оқыту физиканы оқытудың ең кең таралған интерактивті әдісі болып табылады. Бұл оқушылар нақты жобаларды орындау барысында маңызды дағдыларды Үйренетін оқыту әдісі. Жобалық әдіс арқылы білімді игеру және құрылымдау арқылы жүзеге асырылады деп саналады когнитивті әсерлер сияқты:

1. Мәселені бастапқы талдау және шағын топтық талқылау арқылы алдын ала білімді белсендіру. 2. Алдын ала білімді дамыту және жаңа ақпаратты белсенді өңдеу. 3. Білімді қайта құру, семантикалық желіні құру. 4. Әлеуметтік білімнің құрылысы. 5. Контексте оқыту. Егер жобаның мақсаттарына қол жеткізілсе, онда оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытуда көрсетілген сапалы жаңа нәтижеге қол жеткізуге және заманауи білім беру парадигмасын жүзеге асыруға ықпал етуге болады. Болашақта физика бойынша білімді

қолдана отырып, оқушылар жобаларды, мысалы, осындай типтегі шараларды орындай алады: берілген қасиеттері бар адам үшін іс жүзінде маңызды өнімді құруға байланысты жобалар (техникалық құрылғы, модель, кез-келген нақты объектінің макеті, құрылғы және т. б.); белгілі бір күйдегі объектілердің қасиеттері параметрлерінің мәндерін бағалауға немесе табуға байланысты жобалар және басқалар.

Проблемалық-модульдік технологияның мәні – оқушының өзі зерттеуге сұранысты қалыптастыру арқылы оқуын басқарады. Мысалы, оқушы курс тақырыбын өзіне ыңғайлы әдістермен зерттейді: сұрақ, тапсырма, эксперимент, тест, презентация және т.б. кейбір теориялар оқушылардың маңызды мәселелерді шешуде физика мұғалімімен бірлесіп әрекет етуіне байланысты оқытуды ұсынады. Бұл көріністе білім ойлау құралы ретінде және оқушылардың білім беру қызметіне қатысуына мүмкіндік беру үшін қарастырылады. Екінші буын стандарттарында оқыту нәтижелерінің арасында бірінші орында "оқушылардың танымдық қызығушылықтарын, зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру; ғылым мен техниканы жасаушыларға құрмет көрсету, физикаға жалпы адамзаттық мәдениеттің элементі ретінде қарау; бір – біріне, мұғалімге құндылық қатынастарын қалыптастыру" сияқты жеке нәтижелер тұр ..."[6]. Консенсус-бұл шешім қабылдаудың топтық процесі, ал шешім – бұл жалпы келісім. Физика мұғалімі үшін әр консенсус процесінің қарапайым құрылымын табу маңызды: мәселені талқылау және тақырып бойынша ақпарат алу, ұсынысты дайындау, консенсусқа шақыру, мәселелерді анықтау және шешу, ұсынысты өзгерту. Бұл әдіс тиімді болуы үшін Кейбір нұсқаулықтарды қолдану маңызды: инклюзивтілік, жеңілдету, жалпы бақылау, оқушылардың көпшілігінің оқу міндетін жүзеге асыруға деген міндеттеме. Нәтижеге барлық оқушылар оқуға қатысқан кезде қол жеткізіледі. Миға шабуыл физиканы оқыту әдісі ретінде оқу мәселесін шешуге арналған топтық шығармашылық техникасы болып табылады. Миға шабуылдың ең маңызды нәтижесі-ко-Манданың жұмысын жақсарту. Миға шабуылдың мақсаты: көптеген идеяларды қалыптастыру. Физика мұғалімі сынсыз орта құрып, мәселені ұсынып, пікірталас ұйымдастыруы керек. Сондай-ақ прогресс пен табысты бағалау критерийлерін белгілеу, оқытудың даму бағыттарын анықтау маңызды. Миға шабуылдың шешімі барлығына түсінікті болуы керек, өйткені барлық оқушылар шешімге қатысады тапсырмалар қойылды.

Педагогикада сызықтық ойлаудан аулақ болуға көмектесетін "ақыл картасы" әдісі де қолданылады және проблемалар шығармашылықпен шешіледі. Физика мұғалімі үшін әдісті қолдануға да рұқсат етіледі. Сонымен, сіз орталық идея қағаздың ортасында жазылған қағаз парағын пайдалана аласыз. Әдістің мәні мынада: оқушылар қағаздың шетіне сөздер арқылы жаңа идеяларды қосып, қорытындыларды біріктіріп, идеяларды қосуы керек. Оқытудың эвристикалық әдісі ашылу арқылы оқытуға, конструктивизмге және мұғалімдер мен оқушылардың белсенді өзара әрекеттесуіне негізделген. Бұл әдіс балаларды күнделікті ортада кездесетін ғылыми құбылысты зерттеуге ынталандыру үшін ойын-сауық шараларын қамтиды, қызығушылық пен аналитикалық ақыл-ойды дамытады. Интерактивті оқыту әдістері физика мұғаліміне оқушыларды ғылымды түсінуге үйретуге көмектеседі. Бірақ мұғалімнің өтініштердегі рөлі мен жағдайын өзгерту қажет. Қазіргі физика мұғалімі сыныпта адам болуы керек. Мұғалім тек физикада ғана емес, педагогика ғылымында да сарапшы болуы керек. Физиканы оқыту процесінде ашық міндеттерді пайдалана отырып, жүйелі-белсенділік тәсілінің элементтерін іске асыруға және білім алушыларда шешім қабылдау қабілеттерін қалыптастыруға болады, бұл қазіргі заманғы білім беру жүйесінің талаптарын іске асыруға мүмкіндік береді және білім алушыларға алған білімдері мен дағдыларын одан әрі практикада қолдануға көмектеседі [7].

Осы әдістерді қолдана отырып, оқушыларды пәнмен қызықтырып, сыртқы мотивацияны өзгерту керек (жақсы белгі алу, сынақ немесе емтихан тапсыру, ата – аналардан қорқу және т.б.) ішкі, қосымша оқу іс-әрекетін ынталандырады [8]. Оқушыларды сабақтың әр кезеңінде белсенді түрлендіру іс – әрекетіне қосу үшін олар сабақтың түпкілікті нәтижесін

және оның маңыздылығын нақты түсінуі қажет. Мұғалімнің іс – әрекетіндегі келесі қадам – оқушылардың нәтижелі оқу іс-әрекетін ұйымдастыру. Бұл іс – әрекеттің оқушының жақын даму аймағында болуы маңызды. "Жақын даму аймағы" ұғымын Л. С. Выготский енгізді және баланың өз бетінше шешетін міндеттердің қиындығымен және ересек адамның басшылығымен және құрдастарымен ынтымақтастықта мәселелерді шешу арқылы баланың қол жеткізе алатын әлеуетті даму деңгейімен анықталатын өзекті даму деңгейі арасындағы айырмашылықты сипаттайды [9]. Оқушының ұстанымын және оның оқуға деген көзқарасын өзгерту үшін әр оқушыны бақылау және бағалау процедурасына қосу, яғни өзін – өзі бақылау мен өзін-өзі бағалауды ұйымдастыру маңызды емес. Ойын технологиялары білім беру қызметінде маңызды орын алады, өйткені олар танымдық қызығушылықтарды тәрбиелеуге және оқушылардың белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Ойын формалары оқу нәтижелерін тексеруде, дағдыларды қалыптастыруда, дағдыларды дамытуда тиімді. Оқытудағы жеке тұлғаның белсенділігі мәселесі білім беру практикасындағыдай психологиялық, педагогикалық ғылымда өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Дәстүрлі оқыту әдістері тиімсіз. Әр мұғалімнің мақсаты оқытудың конструктивистік теориясына негізделген жаңа әдістерді қолдануда маңызды. Оқу процесі және оқытудың өзі оқушылар өз білімдерін өз бетінше құра алатын кезде тиімдірек болады [10-16].

Болашақта білім берудегі шенеуніктер физика пәнінен мұғалімдерді даярлаудың осы нұсқасын қарастыруы керек, онда болашақ мамандар заманауи оқытудың жоғары талаптары мен мектептегі стандарттарға назар аударуы керек. Мақсат Педагогикалық университетті бітіргеннен кейін физика пәнінің мұғалімі, біріншіден, жоғары оқу орнында оқудың ең жақсы көрсеткіштеріне ие болуы керек, екіншіден, балалар мен жастарда қажетті білім деңгейіне жету қажеттілігі үшін өз жауапкершілігінің деңгейін түсінуі керек. Сонымен қатар, жаңа білім беру шеңберінде де, оқу процесін ұйымдастыру шеңберінде де ғылым шеңберінде тікелей жұмыс істейтін профессорлар мен физика ғалымдарының және физика оқытушыларының өзара іс – қимылын ұйымдастыру өте маңызды. Мысалы, ғалымдарды оқушыларға физикадағы жаңа білімді көрсету үшін шақыруға болады. Сондай-ақ, физика кафедраларында оқытудың ғылыми бағдарламаларында ғылыми прогреспен үнемі байланыста болу қажеттілігін ескеру қажет.

Мектептерде физиканы оқыту пәнге кең көзқарасты қажет етеді. Өкінішке орай, мұғалімге нақты физикалық ойларды үйретуге бөлінген уақыт оқушыларға қазіргі физиканың барлық аспектілеріне әділ шолу жасау үшін жеткіліксіз, бұл жұмақ олардың білікті мектеп сабақтарының бөлігі болуы керек. Мектеп физикасы курсын тереңірек және сапалы зерттеу мақсатында пәнді оқыту үшін сағаттардың жалпы санын көбейту қажет.

Мектеп физикасы мұғалімдерін даярлау кезінде оқыту мен балалар психологиясының кейбір ерекшеліктерін ескеру қажет. Сонымен, физика факультетіндегі педагогикалық білім бүгінде физиканың ішінара салаларына жоғары фрагменттелген көзқарасқа бағытталған. Балалар физиканы талдау арқылы және синтетикалық немесе пәндік-спецификалық емес белгілермен үйренеді: егжей – тегжейлі білім қызығушылық тудыратын мәселелерден, пайда болған құбылыстарға (теледидар, табиғат пен қоршаған ортаны оқытудағы балалар тәжірибесі, компьютерлік ойындар) сәйкес қайта қарастырылады және керісінше емес. Мұғалімдер мектептерде өздері оқығандай сабақ өткізеді. Осылайша, мектеп оқушыларын барабар оқыта алу үшін олардың мұғалімдерді даярлауы аналитикалық оқытудың арқасында алған тәжірибелеріне негізделуі керек. Олардың оқуы мұғалімдерге кейінірек өз сабақтарын мектеп оқушылары, әсіресе жас топтар үшін түсінікті, ынталандыратын және қызықты деңгейде дамытуға негіз болатын нәрсені сезінуге мүмкіндік беруі керек. Осылайша, білім беру бағдарламалары мұғалімдердің білімін үнемі жетілдіру қажеттілігін ескере отырып, оның ішінде балалар психологиясы және өзін – өзі дамыту бағытында дамуы керек.

Мұғалімдерді даярлау кәсіби болуы керек. Мақсат-көрнекті физиктер мен көрнекті мұғалімдерді алу. Мектептерде физиканы оқытудың заманауи тәсіліне бағытталған

мұғалімдерді даярлау курсы осы талаптарды орындау үшін уақыт пен әдістер тұрғысынан қажетті іс-қимыл еркіндігін қамтамасыз етуі керек. Бұл физика мамандары мұғалім үшін оқыту әдістері мен мазмұнын (оқу жоспарларын) қайта жобалайды және мәлімделген негізгі тезистер желісі бойынша оқытуды ұйымдастырады дегенді білдіреді. Мектептің оқу бағдарламасы тек осы білімді алуға мүдделі оқушыларды оқыту мен қарым – қатынасқа бағытталмауы керек. Физика барлық мектеп оқушыларына ұнауы керек, кейінірек физика дәрежесін алғысы келетіндерге ғана емес, сонымен қатар болашақ банк қызметкерлеріне, ху – дожниктерге, дәрігерлерге, іскер адамдарға, кеңсе қызметкерлеріне және т. б. Олардың барлығы ғылым мен технология үстемдік ететін әлемде жауапты рөл атқарады. Оқу бағдарламасын құрастыру тек тексеру шеңберін (механика, термодинамика, электродинамика және т.б.) көрсетумен шектелмеуі тиіс. Ол жалпы физикаға арналған мазмұны бар егжей-тегжейлі бөлімдерге бөлінуі керек, белгілі бір аспектілерге назар аударып, белгіленген уақыт шегінде қалады. Оқу курсын құрайтын модульдердің мазмұнын шамадан тыс жүктемеу үшін жеке ішкі тақырыптар бойынша оқытуға кететін уақыттың нақты көрсеткіштерін қарастыру қажет.

5 Қорытынды

Мектептегі заманауи физиканы оқытудың жоғары құндылығы және физика мұғалімдерінің тиісті біліктілігі болашақ кәсіби физиктерге, оқытушыларына және оқушыларға әрқашан түсінікті болуы керек. Мұғалімдер мектеп физикасы курсын оқыту кезінде заманауи ақпараттық технологияларды қолдануы керек. Оларды пайдалану арқылы жұмыстың нәтижесі оқушылар компьютерге қымбат ойыншық ретінде қарауды тоқтатады және оны белгілі бір тапсырмаларды шешуге мүмкіндік беретін құрал ретінде қарастырады деп санауға болады, мейлі ол сабақтың жеке тапсырмасымен жұмыс жасау, Интернет желісіндегі ақпаратты таңдау, эссе, жоба жасау. Демек, бұл қазіргі ақпараттық әлемде табысты болатын шығармашылық тұлға дамиды дегенді білдіреді [17]. Физиканы оқытуды ұйымдастырудың тәжірибеге бағытталған тәсілі-бұл оқу ақпаратын жаңа форматқа аударып қана қоймай, сонымен қатар оқушылардың коммуникативті дағдыларын игеруге және болашақ мамандықты таңдауға бағытталған практикалық іс-әрекетте білімді пайдалану дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін перспективалық бағыт.

Әдебиеттер тізімі

1. Бубашнева Н. В. Білім берудің белсенділікке бағытталған тәсілі – мектепті басқару. Газет басылымы үйде «бірінші қыркүйек». – 2011. № 9. Б.14-15.
2. Купаевцев А. В. Білім берудегі белсенді балама. Педагогика – 2011. № 10.Б. 27-33.
3. Хабдиева С. Р., Каргиева З.К. Білім беру процесінде заманауи оқыту құралдары мен электрондық білім беру ресурстарын пайдалану дағдыларын қалыптастыру, Информатика және білім беру. – 2013. № 10. Б. 77-82 .
4. Кудрявцева Н.Г. Жаңа буын мемлекеттік білім беру стандартын іске асыру механизмі ретіндегі жүйелік-белсенді тәсіл. Директор орынбасарының анықтамалығы. – 2011 ж. № 4. Б. 13-27 .
5. Двинских Т.И. Техникалық шығармашылықты мектепте физика мен математиканы оқытудың өзекті мәселелерін қолдану арқылы Физиканы оқытудағы белсенділік бағытын жүзеге асыру: материалдар. ғылыми.- тәжірибе. конф., Қараша. – 2015. Төменгі Тагил. Отв. редактор М. А. Ушакова; «Білім беруді дамыту институты» Свердлов облысының қосымша кәсіптік білім берудің мемлекеттік дербес білім беру мекемесі. – Төменгі Тагил: NTF GAOU DPO "Iro". – 2015. Б. – 288.
6. Игошина Т.А. Білім беруді дамытудың қазіргі кезеңіндегі физиканы оқытуды ізгілендірудің кейбір аспектілері / Мектепте физика мен математиканы оқытудың өзекті мәселелері: материалдар аймақ. ғылыми.- тәжірибе. конф., Қараша. – 2015, Нижний Тагил.; / отв. ре – дактор М.А. Ушакова; «Білім беруді дамыту институты» Свердлов облысының қосымша кәсіптік білім берудің мемлекеттік автономды білім беру мекемесі. – Төменгі Тагил: NTF GAOU DPO "Iro". Б. 2015.Б. – 288.
7. Карякина М. Г. Іскерлік ойын 5 – сынып оқушыларының Математиканы оқыту кезінде шешім қабылдау қабілетін қалыптастыру тәсілі ретінде // НТИ НИЯУ МИФИДІҢ ғылыми сессиясы: ғылымның сенбі тәжр.- практикалық. конф. – Новоуральск: НТИ НИЯУ МИФИ. 2015. VII. Б.141–143.

8. Крестунова Л.В. Физика сабақтарында және сабақтан тыс уақытта зерттеу қызметі / Мектепте физика мен математиканы оқытудың өзекті мәселелері: материалдар аймақ. ғылыми.-тәжірибе. конф., Қараша. – 2015, Нижний Тагил, / Отв. редактор М. А. Ушакова; «Білім беруді дамыту институты» Свердлов облысының қосымша кәсіптік білім берудің мемлекеттік автономды білім беру мекемесі. – Төменгі Тагил: NTF GAOU DPO "Iro". – 2015. Б.– 288.

9. Выготский Л. С. Педагогикалық психология. – М.: Педагогика, 1991. Б. – 480.

10. Андрафанова Н.В., Закира И.А. IGS арқылы оқушылардың зерттеу қызметін қолдау // білім беруді дамыту мәселелері мен болашағы, 2014 ж. № 30. 21-26 бет.

11. Кан В.В., Свистунов Б. Л. Физика курсының эксперименттік бөлімінде зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру тәжірибесі // XXI ғасыр: өткеннің қорытындылары және қазіргі плюс мәселелері. – 2014. № 4. Б.155-161.

12. Шурыгин В. Ю., Шурыгина И. В. Физика мен математиканың пәнаралық байланыстарын мектеп оқушыларының Мета – пәндік құзыреттіліктерін қалыптастыру құралы ретінде жандандыру // Карелия ғылыми журналы. – 2016. Т.5. № 4 (17). Б. 41-44.

13. Тищенко Л.В. Физика сабақтары-практикумдар (терең деңгей) білім алушылардың оқу-зерттеу қызметін ұйымдастыру тәсілі ретінде // Ғылыми зерттеулердің азимуты: педагогика және психология. – 2016. Т.5. № 4 (17). Б.266-271.

14. Абрамов С. М., Пронина И.И. Физиканы оқыту процесінде оқушының интеллектуалды дамуының диагностикасы // Еділ педагогикалық хабаршысы. – 2014. № 1 (2). Б. 50-55.

15. Винокурова Р.П. Мнемотехниканы оқушылардың физикалық жетектері мен формулаларын есте сақтау кезінде қолдану // Самара ғылыми хабаршысы. – 2017. Т.6. № 1 (18). Б. 175-177.

16. Барова Е. А., Кечина О.М., Кучма Л. В. Математика, физика және информатика факультетіндегі сындарлы-есептеу практикумы // Самара ғылыми хабаршысы. – 2013. № 1 (2). Б. 12-14.

17. Бем Н. А. Жаңа мемлекеттік білім беру стандартына көшу жағдайында электрондық білім беру ресурстарын қолдану // Информатика және білім беру. – 2013. № 7. Б.20-23.

КАЗИЕВА, Г.Н., ТАСТАНОВ, М.Г.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ И ПРАКТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ УРОКА ФИЗИКИ

В статье исследуются действующая структура образования по направлению «Физика», приведены ее основные характеристики; описаны методы школьного обучения; оцениваются методы преподавания физики, а также проблемы, стоящие перед учителями; отражены современные формы обучения, ориентированные на учащихся; предложены перспективы применения знаний по физике учащимися; основные задачи и последствия обучения курсу, в котором предусмотрена роль учителя в обучении.

Изучены основные методы обучения курса; рассматриваются открытые задачи, посредством которых можно реализовать элементы системного подхода и сформировать у учащихся способности принимать решения в процессе обучения физике.

Ключевые слова: физика, образование, экономика, психология, методы обучения, обучение, технология, метод проектирования, эвристический метод, интерактивный метод.

KAZIEVA, G.N., TASTANOV, M.G.

DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF TEACHING METHODS AND A PRACTICAL APPROACH TO TEACHING A PHYSICS LESSON

The article examines the current structure of education in the field of "Physics", its main characteristics are given; school teaching methods are described; methods of teaching physics are evaluated, as well as problems facing teachers; modern forms of education aimed at students are reflected; prospects for the application of knowledge in physics by students are proposed; the main tasks and consequences of teaching the course, in particular which provides for the role of the teacher in teaching.

Key words: physics, education, economics, psychology, teaching methods, teaching, technology, design method, heuristic method, interactive method.

ӘОЖ 372.85

Орманова, Г.К.,
педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент
Ораз, А.Д.,
7M01502-физика педагогін
даярлау білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты,
Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік
Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

ОРТА МЕКТЕПТЕ «ЯДРОЛЫҚ ФИЗИКА» БӨЛІМІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ІС-ӘРЕКЕТІНЕ БАУЛУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІҢ РӨЛІ

Түйін

Бұл мақалада орта мектепте «Ядролық физика» бөлімін оқытуда оқушыларды ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне баулу жолдары жан-жақты зерттеліп, әдебиеттерге шолу жасалады. Ядролық физиканы оқытуда қолданылатын инновациялық әдіс-тәсілдер зерттеліп, олар арқылы оқушыларды ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне баулу мүмкіндіктері талданған. Авторлар «Ядролық физика» бөлімін оқытуда STEM – білім беру технологиясына (физика және химия) негізделген жоба ұсынады. Сол жоба аясында оқушыларды ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне баулуды, оның нәтижесін эксперимент арқылы тексеруді жоспарлайды.

Кілт сөздер: Инновациялық тәсілдер, орта мектеп, ядролық физика, ғылыми-зерттеу іс-әрекеті, жоба.

1 Кіріспе

Заманауи мұғалімнің негізгі мақсаты – инновациялық педагогикалық технологияларды меңгеріп қана қоймай оны өз тәжірибесінде тиімді пайдалану. Оқытушылардың инновациялық белсенділігіне олардың осы технологияларды күнделікті іс-тәжірибесінде ұтымды қолдана алуын, цифрлық ресурстарды және ақпараттық технологияларды өзінің кәсіби іс-әрекетінде орынды пайдалана білуін және т.б. жатқызуға болады.

Инновациялық тәсілдер арқылы орта мектепте ядролық физиканы оқыту интерактивті дәрістер, виртуалды эксперименттер, білім беру бағдарламалары мен ресурстарын пайдалану, тәжірибелік жобалар мен зертханалық жұмыстар жүргізуді қамту арқылы жүзеге асырылады. Ойын әдістерін, пікірталастарды, презентацияларды қолдану арқылы да оқушылардың осы ғылым саласына деген қызығушылығын оята аламыз [1].

Орта мектепте оқушыларды ядролық физика саласындағы ғылыми-зерттеу қызметімен таныстыру үшін төмендегідей инновациялық тәсілдер қолданылады:

- Жобалық іс-шаралар: Ядролық физика саласындағы жобаларды құруға бағытталған тапсырмалар зерттеу дағдыларын дамытудың қуатты құралы бола алады.

- Виртуалды лекциялар мен зертханалар: Ядролық физиканы тереңірек түсіну үшін онлайн ресурстарды, модельдеулерді және виртуалды зертханаларды пайдалану.

- STEM (science, technology, engineering, math – жаратылыстану, технология, инженерия және математика сабақтарын біріктіретін білім беру бағдарламасы). Ядролық физика сабақтарын химия пәнімен байланыстыра оқыту оқушыларды ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне баулуда тиімді әдістердің бірі.

- Қонақ дәрістері мен шеберлік сыныптары: шабыттандыратын дәрістер мен тәжірибелік сабақтар үшін ядролық физика саласындағы сарапшыларды шақыру.
- Жарыстар мен олимпиадалар: Қызығушылықты ояту үшін студенттердің ядролық физика бойынша ғылыми жарыстар мен олимпиадаларға қатысуын ынталандыру.
- Зерттеу клубтары: Оқушылар өздерінің ғылыми қызығушылықтарын еркін талқылай алатын және бөлісетін орта жасау.
- Интерактивті оқу материалдары: Оқытуды қызықты ету үшін интерактивті сабақтар мен мультимедиялық материалдар сияқты заманауи технологияларды пайдалану.
- Практикумдар мен тағылымдамалар: Оқушыларға нақты өмірдегі ғылыми жобаларға қатыса алатын зертханаларда немесе жоғарғы білім беретін оқу орындарында уақыт өткізуге жағдай жасау[2].

2 Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында ең алдымен білім беруде және физика пәні сабақтарында қолданылатын инновациялық оқыту технологияларына шолу жасалынып, жүргізілетін әдіс-тәсілдер қарастырылды. Сонымен қатар, әдістемелік еңбектерге шолу жасалынып, талдау жұмыстары жүргізілді. «Ядролық физика» бөлімін оқытуда оқушыларды ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне баулу жұмыстарына байланысты әдіс-тәсілдер анықталды. Қажетті материалдар жинақталып мақала жазуда бір жүйеге келтірілді. Оқушыларды ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне баулу жұмыстарына басты ықпал ететін «Жоба» әдісі негізге алынды.

Осы әдістерді біріктіру арқылы оқушыларды «Ядролық физика» бөлімі бойынша ғылыми-зерттеушілік іс-әрекетіне баулуға ықпал ететін ынталандырушы білім беру жүйесін құра аламыз.

3-4 Нәтижелер мен талқылаулар

Мемлекеттік жалпыға білім беру стандартына сәйкес базалық және мамандандырылған мектептерде 9-шы сыныптар үшін атом ядросы физикасы туралы білімді игерудің ең төменгі деңгейі келесідей бөлінеді: Атом ядросының құрамы. Ядролық өзара әрекеттесу. Массаларақауы. Ядроның байланыс энергиясы. Ядролық күштер. Радиоактивті сәулелену табиғаты. Радиоактивтіліктің ыдырау заңы. Жасанды радиоактивтілік. Ауырыядролардың бөлінуі. Тізбекті реакция. Ядролық реактордың жұмыс принципі. Термоядролық реакциялар [3].

Ал жаратылыстану математика бағытындағы 11-сыныптар үшін атом ядросы физикасы туралы білімді игерудің ең төменгі деңгейі: Атом ядросының физикасы. Ядроның нуклондық моделі. Ядроғағынуклондардың байланыс энергиясы. Табиғи радиоактивтілік. Радиоактивтіліктің ыдырау заңы. Жасанды радиоактивтілік. Ауырыядролардың бөлінуі. Тізбекті ядролық реакциялар. Ядролық реактор. Ядролық энергетика. Термоядролық реакциялар. Элементар бөлшектер. Ғарыштық сәулелер. Ядролық күштер. Элементар бөлшектер. Микродүниедегі сақталу заңдары [4].

Орта мектепте атомдардың құрылымын зерттеу әдетте радиоактивтілікті және иондаушы бөлшектерді қалай байқау керектігін талқылаудан басталады. Бұл арада радиоактивтілік құбылысы ядролардың ыдырауын дәлелдейді. Өйткені, α -, β - және γ -сәулелену электронды қабатта емес, атом ядроларында жүретін процестердің нәтижесінде пайда болады. Сондықтан атомның күрделілігін түсіндірген кезде классикалық тәжірибелерді талдауға жүгіну керек және оларды тек радиоактивтілікті қарастыру арқылы алмастырмау керек. [5]

Атом және ядролық физикадағы кез – келген тәжірибені толық көрсету үшін компьютерлік модельдеуге жүгіну қажет деп есептейміз. Компьютерлік модельдеудің негізгі артықшылығы – әсерлі және есте қалатын көрнекі бейнелерді жасау мүмкіндігі. Мұндай көрнекі бейнелер зерттелетін құбылысты түсінуге және сәйкес математикалық теңдеулерге қарағанда маңызды бөлшектерді есте сақтауға ықпал етеді. Модельдеу абстрактілі заңдар мен түсініктерге түсінік беруге және студенттердің назарын зерттелетін құбылыстың тікелей бақылаудан қашатын нәзік бөлшектеріне аударуға мүмкіндік береді. Зерттелетін құбылыстың немесе процестің анимациясымен бір уақытта компьютер экранында модельдеу нәтиже-

лерін графикалық көрсету студенттерге үлкен көлемдегі мағыналы ақпаратты оңай қабылдауға мүмкіндік береді. [6]

Мектепте орындалатын эксперименттерді ұйымдастыру, зертханалық жұмыстар жасау, оқушының шығармашылық өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруға төмендегідей жұмыстарды қолдануға болады

1. Радиактивті қоспалардың белсенділігін өлшеу: Бұл радиоактивті ыдырау жылдамдығын және ерекше изотоптардың сипаттамаларын анықтау үшін Гейгер-Мюллер есептегіштерін қолдану арқылы жүзеге асырылады.

2. Радиоактивті ыдырау заңын зерттеу: Оқушылар белгілі бір радиоактивті элемент үшін радиоактивті ыдырау заңын тексеру үшін тәжірибелер жасай алады.

3. Сәулеленудің материалдармен әрекеттесуін көрсету: Әртүрлі материалдардың радиоактивті сәулеленуді жұту немесе өткізу қабілетін зерттеуге бағытталған эксперименттер оқушыларға сәулеленуден қорғану туралы түсінік береді.

4. Үлгілердің радиоактивтілігін өлшеу: Оқушылар әртүрлі материалдардың немесе қоршаған ортаның радиоактивтілігін датчиктер немесе арнайы аспаптар арқылы өлшей алады.

5. Ядролық бөліну және синтез эксперименттері: Қауіпсіз демонстрациялар ядролық энергияда қолданылатын ядролық бөліну мен синтез процестерін көрсететін эксперименттерді қамтиды.

6. Радиациядан қорғауды зерттеу: Бұл радиациядан қорғау үшін қолданылатын материалдар мен әдістерді зерттеуді қамтиды.

Бұл зертханалар студенттерге ядролық физика әлеміне виртуалды түрде енгізе және ядролық процестердің негізгі принциптерін түсінуге мүмкіндік береді.

Жоба тақырыбы: Ядролық физика

Жобаның дидактикалық мақсаты: Оқушыларда физикалық құбылыстарды оқытуда ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне баулу, проблеманы көру және тұжырымдау қабілетін, бақылау және талдау қабілеттерін дамыту, мәселені шешудің жолдарын іздеу.

Жобаның әдістемелік міндеттері:

- Ядролық реакциялармен байланысты құбылыстарды түсінуге, сипаттауға және түсіндіруге, мысалдар табуға үйрету.

- Ядролық реакцияларды зерттеу және сипаттау әдістерін, бақылауларда алынған ақпаратты жалпылау әдістерін үйрету.

Проблемалық сұрақтар: Атом энергиясы дегеніміз не? Ол қалай пайда болады? Адам оны қалай пайдаланады? Атом энергиясын пайдаланудың қандай артықшылықтары мен ықтимал салдары бар?

Оқу жобасының шығармашылық атауы:

Атом ядросының жасырын күштері.

Оқу жобасы шеңберінде оқушылардың өзіндік зерттеулері:

Ядролық реактордың жұмыс құрылғысы және атом электр станциясының қауіпсіз жұмыс істеуі үшін не қажет?

Пәндік салалар: Физика, химия.

Оқушылардың жасы: жоғары сынып

5 Қорытынды

Жоба "Ядролық физика" тақырыбы бойынша 11-сыныпқа физиканы оқытуда өзіндік идеяларды іздеуге бағытталған. Жоба балалардың бірқатар оқу тақырыптарын шығармашылықпен игеруін көздейді. Атап айтқанда: ядролық реакциялар, радиациялық сәулелену, атом ядроларының бөлінуі, атом ядросының құрылымы. Жоба аясында сабақтардың бір бөлігі мұғалімнің әдістемелік материалдарын қолдана отырып, оқу тақырыптары шеңберіндегі негізгі теориялық ережелерді сыныпта талқылауға арналған. Зерттеу нәтижелері сабақтарда тыңдалады және талқыланады. Жобалық әдіс бойынша

өзіндік жұмыс балаларды қызықтырады деп күтіледі, нәтижесінде олар оқу тақырыптарының негізгі теориялық ережелерін жақсы меңгеріп, зерттеу дағдыларын дамытады.

Осы жоба аясында оқушыларға интернетте өз беттерінше ізденуге әр түрлі сайттарға сілтемелер беруге болады. Соның бірі «Phet.colorado» (<https://phet.colorado.edu/en/simulations/filter?subjects=physics,quantum&type=html,prototype>). Бұл аталған сайттан физика бойынша «Кванттық құбылыстар» бөлімін және химиядан «Кванттық химия» бөліміндегі виртуалды зертханалық жұмыстар мен симуляторларды қолданып зерттеу жұмыстарын жүргізу оқушыларды ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне баулудатиімді болады деп есептейміз.

Ендігі біздің алдымызда тұрған үлкен міндет жоғарыда келтірілген инновациялық тәсілдерді, жобаларды қолдана отырып «ядролық физика» бөлімін оқытуда оқушыларды ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне баулу әдістемесін жасап, педагогикалықэксперименттен өткізу, оң нәтижелер алып, оқу процесіне ендіру.

Әдебиеттер тізімі

1. Баймаханұлы А., Башарұлы Р., Оспанбеков Е.А. Преподавание физики и нанотехнологии в ВУЗе и школе в условиях предельной насыщенности содержания действующей системы непрерывного образования // Материалы XIX Международной научно-практической конференция: теоретические и методологические проблемы современного образования. – М., 2014. – С. 8-11.
2. Тоқмола Ә., Оспан А., Бәйден Ә. «Физика пәнінен ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындауда жоба әдісін қолдану» әдістемелік құрал, Алматы, 2021.
3. Башарұлы Р., Тоқбергенова У., Қазақбаева Д., Бекбасар Н. Физика және астрономия: 9-сынып оқулығы. Алматы: Мектеп-2005.
4. Физика: Жалпы орта білім беру деңгейінің жаратылыстану-математикалық бағыттағы 10-11-сыныптарына арналған оқу бағдарламасы. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2013. – 16 б.
5. Шоқанов Ә.Қ., Оспанбеков Е.А., Құрманбаева Г. Педагогикалық жоғары оқу орындарында «Атомдық және ядролық физика» курсын оқытудың әдістемелік негіздері // Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы. «Физика-математика ғылымдары» сериясы. – 2016. – №2 (58). – Б. 230-236.
6. Волнистова Т. В. Изучение ядерной физики в классах физико-математического профиля с использованием информационных технологий: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – М., 2005. – 204 с.

ОРМАНОВА, Г.К., ОРАЗ, А.Д.

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПРИВЛЕЧЕНИИ К НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ «ЯДЕРНАЯ ФИЗИКА» В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

В данной статье подробно исследуются пути вовлечения учащихся в научно-исследовательскую деятельность при обучении раздела «Ядерная физика» в средней школе и дается обзор литературы. Были изучены инновационные методы обучения ядерной физике и проанализированы возможности вовлечения учащихся в научно-исследовательскую деятельность. Авторы представляют проект, основанный на STEM – образовательных технологиях (физика и химия) при обучении раздела «Ядерная физика». В рамках этого же проекта планируется приобщение учащихся к научно-исследовательской деятельности, экспериментальная проверка ее результатов.

Ключевые слова: инновационные подходы, средняя школа, ядерная физика, научно-исследовательская деятельность, проект.

ORMANOVA, G.K., ORAZ, A.D.

THE ROLE OF INNOVATIVE METHODS IN ATTRACTING STUDENTS TO RESEARCH ACTIVITIES IN TEACHING "NUCLEAR PHYSICS" IN SECONDARY SCHOOL

This article examines in detail the ways of involving students in research activities in teaching the section "Nuclear Physics" in secondary school and provides a literature review. Innovative methods of teaching nuclear physics were studied and the possibilities of involving students in research activities were analyzed. The authors present a project based on STEM educational technologies (physics and chemistry) in teaching the section "Nuclear Physics". Within the framework of the same project, it is planned to introduce students to scientific research activities, experimental verification of its results.

Key words: innovative approaches, secondary school, nuclear physics, research activities, project.

**ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР
СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ**

УДК 1174

Есионова, А.Н.,
заместитель директора
по учебно-методической работе,
учитель географии КГУ "Школа-лицей
отдела образования города Лисаковска"
Управления образования
акимата Костанайской области,
г. Лисаковск, Казахстан

**ОРГАНИЗАЦИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ
ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ STEM ОБУЧЕНИЯ****Аннотация**

В проекте «Организация исследовательской деятельности школьников через систему STEM-обучения» представлены основные направления работы с учащимися в рамках интеграции предметов естественно-математического цикла наук (география, биология, физика, информатика, математика) в системе STEM-обучения. В статье представлена система практического опыта, включающего поэтапную работу с учащимися в разных форматах учебно-воспитательного процесса (урочная и внеурочная деятельность). Для этого вся работа с учащимися разбита на этапы, где каждый этап – это определенная ступень в обучающем процессе, составленная на основе «спиральной модели». Даны рекомендации по интегрированному обучению при составлении STEM-проекта.

Ключевые слова: STEM обучение, интеграция предметов, проект.

1 Введение

В настоящее время, когда в мире происходит очередная промышленная революция, высокотехнологичные инновации и разработки преобразовывают все сферы нашей жизни, меняются и запросы общества, интересы личности. Робототехника, программирование, 3D-моделирование – эти инновации интересуют современных школьников всего мира. В модернизации системы образования Казахстана основным звеном можно считать систему среднего образования. Именно в этой сфере в данный момент происходит обновление, требующее разработки и реализации новых программ, которые помогут обеспечить постепенный, плавный переход на обучение, ориентированное на развитие личности, культуры мышления, самостоятельности и ответственности за принятие решения. Сегодня в школе требуются такие программы, которые нацелены на формирование высокого уровня технологического развития, что весьма актуально, учитывая требования современного рынка труда [1]. Современным детям предстоит развиваться в таких ключевых академических областях, как естественные науки, математика, технологии и инженерия, которые можно объединить одним словом – STEM (S – science, T – technology, E – engineering, A – art, M – mathematics, или естественные науки, технология, инженерное искусство, творчество, математика).

Во многих развитых странах мира, например, в Великобритании, Канаде, Австралии, США STEM-обучение строится на основе интегрированного подхода, при котором академические научно-технические концепции изучаются в контексте реальной жизни. Например, в США Национальным Советом по исследованиям (National Research Council)

STEM-образование объявлено научно-технической базой государства. Именно STEM является показателем уровня технологического развития страны и основой формирования высокотехнологичной нации. Особенности технологического образования достаточно полно изучены в работах Ю.Л. Хотунцева, В.Е. Шмелева и Ю.В. Крупской на примере опыта Китайской Народной Республики. Реализация технического образования на основе проектной деятельности в Израиле описана в трудах Ю.В. Крупской и Ю.Л. Хотунцева [2]. В статье Г.В. Пичугиной представлена система работы по данному направлению в Финляндии [3].

Изучив результаты предыдущих исследований в разных странах мира, мы пришли к выводу о необходимости внедрения проектно-исследовательской деятельности на основе STEM обучения. Именно этот подход при интеграции предметов естественно-математического цикла будет способствовать развитию творческого мышления у учащихся.

Основной идеей проектной деятельности является самостоятельность учащихся во внеурочной учебной деятельности, на кружках и факультативах. Однако начинать эту работу необходимо именно на уроке. Любая практическая деятельность в разработке учебных проектов основывается на фундаментальных знаниях основ наук. Получив академическую основу, дети смогут выполнять весь комплекс действий, необходимый для исследования, это: определять цели исследования, задачи, составлять план и принимать решения относительно хода работы, находить источники информации, применять фундаментальные знания на практике, обобщать и делать выводы. [4].

STEM-образование направленно на интеграцию разных наук для разработки и получения готового продукта и приобретения в процессе этой деятельности навыков самостоятельного, творческого, экономического мышления.

По результатам проведенной работы запланировано «Исследование в действии» (AR) целями которого являются:

- выделение группы предметов, по которым можно проводить интеграцию;
- выбор методов обучения, которые будут наиболее результативными;
- определение уровней (урочный, внеурочный, прикладные курсы) при работе над проектом.

Проблема AP: как организовать исследовательскую деятельность школьников через систему STEM обучения?

Актуальность исследования: на основе STEM-проектирования при интеграции предметов формировать надпредметное мышление, развивать исследовательские навыки у учащихся, формировать инженерно-экономическое мышление, что достаточно востребовано в современном мире.

Цель исследования: организация проектно-исследовательской деятельности учащихся через систему STEM обучения, интеграция предметов ЕМЦ для развития творческого мышления у учащихся.

Методы исследования:

- теоретический – изучение научной литературы по теме исследования, проведение анализа результативности работы в данном направлении в других странах;
- эмпирический – целенаправленное наблюдение за учебно-воспитательным процессом, проведение анкетирования учащихся, анализ посещенных уроков, изучение уровня исследовательских навыков у учащихся;
- анализ полученных данных.

2 Материалы и методы

В ходе Action Research на сайте школы проведен опрос учащихся с 8 по 11 классы. В анкетировании участвовало 86 учащихся. 61% респондентов хотят заниматься исследовательской деятельностью во внеурочное время (на кружках и факультативах), 39% рассматривают возможность заниматься исследованиями на уроках. На вопрос «Какие предметы вы считаете наиболее приемлемыми для исследовательской деятельности?» 80%

детей назвали предметы естественно-математического цикла (математика, физика, география, биология, информатика). На вопрос «Считаете ли вы, что интеграция предметов при составлении проекта будет способствовать вашей успешности в изучении конкретных предметов?» все ответили утвердительно (100%). На вопрос «Желаете ли вы заниматься проектной деятельностью в системе STEM?» 58% дали положительный ответ, а 60% детей ориентированы на инженерные профессии.

Проанализировав полученные данные пришли к выводу о необходимости использования проектно- исследовательской деятельности как на уроках, так и во внеурочное время для развития творческого мышления и ориентирования на выбор будущей профессии.

Группой Action Research решено было создать программы прикладных курсов, в основе которых будут реализовываться инновационные проекты. При разработке проектов учителям предметникам было рекомендовано основываться на интеграции знаний учащихся из разных областей наук естественно-математического цикла. В рамках урочной системы обратить внимание на практико-ориентированное обучение на основе проектной деятельности. Решено проводить Исследование урока (Lesson study), которое включают рефлексия, опросы и интервьюирование учащихся, а также посещение уроков коллег и проведение видеосъемки уроков с целью определения недостатков и улучшения практик педагогов, коррекции и определения дальнейшей работы для введения STEM-обучения.

Так как многие учащиеся при анкетировании изъявили желание работать в рамках STEM технологий решено было предусмотреть это направление во внеурочной деятельности.

Исходя из этого, группа Action Research решила проводить организационную работу по привлечению к конкурсам и научно-практическим конференциям, в ходе подготовки к которым будут создаваться интеграционные STEM проекты.

3-4 Результаты, обсуждение

Первый этап включает учебную работу по предмету (география, биология, физика и информатика) с определением целей, соответствующих содержанию обучения, т.е. теоретическая подготовка в рамках урока; затем – закрепление теоретических знаний под контролем учителя и самостоятельное выполнение практических работ.

Результатом является интеграция различных методов при формировании функциональной грамотности, когда учащиеся учатся применять знания на практике, создавать самостоятельно задачи исследовательского характера и успешно применять теоретические навыки при решении прикладных задач. Детям интересно, а, значит, увеличивается процент победителей в олимпиадах и конкурсах, повышается качество знаний учащихся школы-лицея.

Второй этап – это экспериментальная и исследовательская деятельность, которая обеспечивает взаимодействие с учащимися на прикладных курсах, курсах по выбору. Например, реализация коммерческих проектов (проекты, которые по окончании исследования получают коммерческое или профессиональное продолжение его создателями), например, проект «Создание временных жилищ» Вихляева Ивана, ученика 11 класса, победителя Республиканских научных соревнований школьников по астрономии и физике космоса им. Тукена Омарова на Байконуре. На таких занятиях учащиеся учатся создавать и самостоятельно применять простое программное обеспечение прикладного и развлекательного характера, успешно применять теоретические навыки при решении прикладных задач. Например, создание географической базы данных, движение циклона с Атлантического океана до города Лисаковска. Это направление работы предполагает следующие этапы: сбор материала по проблеме (теоретическое изучение с использованием дополнительных источников информации); формулировку проблемы; создание итогового продукта. В конечном итоге получаем законченные продукты. Условно их можно разделить на три группы: развлекательные проекты для души (игры, фильмы, мультипликация); практически значимые проекты (учебные пособия, програмные продукты, интернет-сайты); коммерческие продукты.

Создание программных продуктов, видеофильмов, электронных пособий обеспечивает развитие индивидуальных творческих способностей учащихся, работа с которыми осуществляется во внеаудиторное время и строится на «субъект-субъективном» уровне межличностных отношений. Решение небольших практических проблем из повседневных классных занятий вырастают в научные проекты, которые учащиеся с успехом представляют на различных конкурсах.

Третий этап – внеурочная работа с учащимися в рамках кружковой деятельности, где происходит сотворческая работа учителя с его воспитанниками. Спираль этой работы включает рассмотрение темы задания, обсуждение принципов и способов реализации, работу над проблемой в группах, анализ результатов. В рамках реализации системы спиральной модели учитель является менеджером, который организует деятельность детей, задействует их знания из разных областей наук. Учащиеся сами предлагают формы работы, методы решения проблем, учитель увлечен работой вместе с детьми.

5 Выводы

Таким образом, практико-ориентированное обучение, при котором академические научно-технические концепции изучаются в контексте реальной жизни, способствуют более детальному изучению темы на уроке и повышают качество знаний. При анализе успеваемости и качества знаний по предметам естественно-математического цикла в течение 2022-2023 учебного года заметили, что процент качества увеличился на 6%.

Междисциплинарный подход при разработке проекта в рамках прикладных курсов и факультативов способствует развитию творческого мышления у учащихся, формирует навык самостоятельности в обучении, где учитель лишь сопровождает их деятельность.

Результаты такой работы видим в успешности учащихся в конкурсах и олимпиадах. По итогам мониторинга олимпиадного движения в школе-лицее выяснилось, что количество участников конкурсов и олимпиад увеличилось на 50%, а призовых мест – на 70%.

Учащийся школы-лицея Поруков Владислав стал победителем Республиканской олимпиады школьников, заняв 1 место в 2021 году, а в 2022, 2023 годах – вторые места. Учащиеся 7 класса Сафронов Богдан и 8 класса Сивков Иван заняли 2-е места на

Республиканском этапе олимпиады по географии. Уже не первый год учащиеся нашей школы принимают участие в работе Казахстанского астрономического турнира им. А. Абдильдина «Человек. Земля. Вселенная» (в 2022 году – Гран-При, в 2023 году команда учащихся школы-лицея заняла 2 место). С 2021 по 2023 год учащиеся нашей школы становятся участниками и призерами Московской физико-математической олимпиады «Физтех. Internacional»; олимпиады, проводимой Санкт-Петербургским государственным университетом. Команда НОУ «Эрудит» стала победителем городского и участником областного конкурса «Лучшее Научное общество». Уже есть успехи в конкурсах по робототехнике: Ломовцов Игорь занял

2 место на областной олимпиаде по робототехнике; 1,3 места у Сошникова Антона, Ломовцова Игоря на областном этапе олимпиады по робототехнике «STEM – FEST» в 2023 году. Сивков Иван, Зеленков Денис на Республиканском конкурсе по робототехнике «Robotek Grand Tournament» награждены дипломами первой степени, в 2023 году. На Международном конкурсе по инженерному моделированию – 5 призовых мест (2023 год).

С целью обмена опытом в использовании спирального подхода на основе STEM-обучения организовано сотрудничество с Международным центром по STEM-технологиям (Российская федерация, город Москва). На основе договора с АО «ЭЛТИ- КУДИЦ» реализуется работа экспериментальной площадки «Преимственность дошкольного и начального образования при реализации STEM-образования». В рамках эксперимента реализуется Республиканский проект «Болашақ инженерлер» при содействии фонда «Қазақстан халқына», фонда «Арман инженеринг». В этом направлении школа-лицей осуществляет совместную деятельность с городским Межшкольным учебно-производственным комбинатом, который реализуют проект «Инженеры будущего». Разработчики проекта создают условия для практико-ориентированного обучения и профориентации талантливой молодежи на инженерно-технологические специальности.

«Необходимо активнее внедрять STEM-образование. В переводе с английского это сочетание естественных наук, технологий, инженерии и математики. Это дисциплины, которые становятся востребованными в современном мире. Применение такого междисциплинарного и прикладного подхода учит детей критически мыслить. Благодаря этому формируется новое поколение новаторов и изобретателей. Именно они будут способствовать повышению конкурентоспособности страны в будущем. Поэтому необходимо усилить стимул подготовки учащихся и обеспечить интеграцию знаний, практическое применение через выполнение проектных исследовательских работ», – Нурсултан Назарбаев [5].

Список литературы.

1. Абикенова Г. STEAM-образование новая методика обучения школьников. Интернет – ресурс.2023год. Международный образовательный портал. Свидетельство СМИ: Л№ ФС-77-57008. [Электронный ресурс]. <https://www.maam.ru/detskijasad/steam-obrazovanie-novaja-metodika-obuchenija-shkolnikov.html>
2. Хотунцев Ю. Л., Насипов А. Ж. Технологическое образование школьников в Великобритании, Франции, США, Австралии, Швеции и Нидерландах//, Наука и школа. – 1999. – №1. С. 67-71.
3. Пичугина Г.В. Технологическое образование школьников Финляндии: опыт реализации междисциплинарного подхода // Школа и производство. – 2015. – № 3. – С. 9-14.
4. Сидоров С. В. Проектная система обучения (метод проектов)//Сидоров С. В. Сайт педагога-исследователя-URL: [Электронный ресурс]<http://si-sv.com/publ/14-1-0-187>.
5. Н.А. Назарбаев: В Казахстане необходимо внедрять STEAM-образование BNEWS /Новости. https://baigenews.kz/o_kluchevih_napravleniyah_razvitiya_nish_rasskazal_glava_gosudarstva_17463/

ЕСИОНОВА, А.Н.

STEAM ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

"STEM-оқыту жүйесі арқылы оқушылардың зерттеу қызметін ұйымдастыру" жобасында STEM-оқыту жүйесінде ғылымдардың жаратылыстану-математикалық циклі (география, биология, физика, информатика, математика) пәндерін интеграциялау шеңберінде оқушылармен жұмыстың негізгі бағыттары ұсынылған. Мақалада оқу-тәрбие процесінің әртүрлі форматтарындағы оқушылармен кезең-кезеңмен жұмыс жасауды қамтитын практикалық тәжірибе жүйесі (сабақта және сабақтан тыс жұмыстар) ұсынылған. Ол үшін оқушылармен барлық жұмыс кезеңдерге бөлінеді, мұнда әр кезең "спиральды модель" негізінде құрастырылған оқу процесінде белгілі бір кезең болып табылады. STEM-жобаны құрастыру кезінде интеграцияланған оқыту бойынша ұсыныстар берілді.

Кілт сөздер: STEM оқыту, пәндерді біріктіру, жоба.

YESIONOVA, A.N.

ORGANIZATION OF STUDENT RESEARCH ACTIVITIES THROUGH THE STEM EDUCATION SYSTEM

The project "Organization of student research activities through the stem education system" outlines the key approaches to engaging students within the framework of integrating subjects from the natural sciences and mathematics (such as geography, biology, physics, computer science, and mathematics) in the STEM education system. The article presents a practical framework, encompassing step-by-step interactions with students in various educational settings (both within and outside traditional classroom settings). To achieve this, all student engagement is structured into stages, with each stage representing a distinct step in the learning process, following the principles of the "spiral model." Recommendations are also provided for integrated learning when developing a STEM project.

Key words: STEM education, subject integration, project.

УДК 379.8

Жигалова, Н.Г.,

кандидат социологических наук, доцент
кафедры рекламы и связей с
общественностью, Санкт-Петербургский
государственный университет
промышленных технологий и дизайна,
г. Санкт-Петербург, Россия

Цыганова, А.Е.,

магистрант, Санкт-Петербургский
государственный университет
промышленных технологий и дизайна,
г. Алматы, Казахстан

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КВЕСТ-ТЕХНОЛОГИИ
ДЛЯ ОЗНАКОМЛЕНИЯ С ГОРОДСКОЙ СРЕДОЙ****Аннотация**

На сегодняшний день знакомство человека с различными элементами городской среды всё чаще происходит при использовании новых форм интерактива. Одной из таких форм является квест. Статья посвящена применению квест-технологии в сфере туризма. Использование таких технологий привело к появлению нового вида городского досуга – квест-экскурсий. Это сюжетные экскурсии, проводимые в игровой форме, в ходе которых участники находят решение множества нестандартных и интересных задач, разгадывают головоломки и ребусы, связанные с культурой и историей посещаемых мест, проявляют наблюдательность и пользуются навыками логики. Прошло то время, когда квесты были просто развлечением, сейчас это полноценная индустрия, популярная и постоянно развивающаяся.

Ключевые слова: квест-технология, квест-экскурсия, городская среда, квест, туризм, городской досуг.

1 Введение

Сегодня во многих туристских организациях достаточно четко проявляется тенденция к внедрению в свою деятельность новых форм интерактива, которые способствуют созданию оригинальных туристских продуктов, направленных на привлечение внимания. К таким интерактивам можно отнести различные квесты, театрализованные программы, игры и т.д. Развитие технологий и появление достаточно необычных подходов ведет к расширению предложения организаций, что напрямую связано с выявленной тенденцией.

В туристском бизнесе такой элемент организации досуга, как квесты, стал практиковаться не так давно, но среди потребителей быстро нашел отклик. Существуют случаи, когда квесты стали услугой самостоятельного характера, тем самым проложив путь к созданию ряда организаций, спецификой которых стала разработка и организация квест-программ для разнообразной целевой аудитории.

2 Материалы и методы

Для проведения исследования были выбраны такие методы, как теоретический анализ, систематизация, сравнение и обобщение. Проведён анализ научной и методической литературы.

Квесты (от английского слова «quest»- «поиск») – это разновидность игр, требующих от игрока решения умственных задач для продвижения по сюжету. [1] Сюжет может быть предопределённым или же давать множество исходов, выбор которых зависит от действий игрока. Их организуют жители города и сами же в них участвуют.

Основываясь на наиболее часто встречающихся определениях квеста, его возможно рассматривать с 3 позиций:

- как жанр компьютерных игр со сложным сюжетом и различными вариантами его развития, где ход игры и её исход полностью зависит от действий игрока;
- как постановка игровой задачи, одно из ответвлений игрового сюжета;
- как игровая цель для персонажа или команды.

Учитывая данные определения, квест стоит рассмотреть как приключенческую игру. Этот жанр является одним из основных игровых жанров, где продвижение по сюжету требует от игрока решить определенные умственные задачи. Сюжет может быть как строго определенным, так и со всевозможными развилками, на которые оказывают влияние действия игроков.

3-4 Результаты и обсуждения

Под словом «квест» чаще всего подразумевается компьютерная, настольная или иная игра. Для людей, работающих в сфере туризма, это вид игр интеллектуальной и экстремальной направленности, проводимый на улицах города или же за его пределами. Конкурентная борьба и экономический спад всегда оказывают свое влияние на низкокачественные квест-программы, тем самым вытесняя с рынка скучные, однообразные игры. Качественные проекты умело развиваются без франшиз. Людей привлекает новизна и уникальность, иногда это ценится даже больше, чем популярность какого-либо бренда. [2] Прошло то время, когда квесты были просто развлечением, сейчас это полноценная индустрия, популярная и постоянно развивающаяся. Также квесты нередко используются как игровая форма рекламы для товаров и услуг, организации развлечений, продвижения образовательных процессов. Применение квест-технологий влечет за собой прохождение полного цикла мотивации от внимания до удовлетворения для участников процесса. Они знакомятся с предложенным материалом, позволяющим исследовать и анализировать, обсуждать и создавать новые концепции, выстраивать отношения к ним в контексте проблем, происходящих в реальном мире.

Типология квестов может базироваться на таких критериях, как:

- Степень реальности. Это реальные и виртуальные квесты. Реальные проводятся в городском пространстве и требуют непосредственного присутствия игрока, т.е. предполагают живое участие в заранее подготовленном месте. Виртуальные не требуют от игроков каких-либо перемещений, принимать в них участия можно при помощи компьютера или мобильного телефона, разгадывая загадки, отвечая на вопросы и выполняя задания.
- Время проведения. Сюда можно отнести дневные и ночные квесты. Для усиления эффекта или соответствия специфике и задумке, возможно проведение городских игр не только в дневное время, но и в ночные часы (например, хоррор-квесты произведут более сильное впечатление, если будут проводиться в темное время суток).

– Продолжительность. Короткие, квесты средней длительности и длительные. Их продолжительность может варьироваться от часа до недели.

– Уровень сложности. Это элементарные, продвинутое и гиперсложные квесты. Все участники обладают разным опытом, поэтому организуют игры таким образом, чтобы каждый мог выбрать для себя то, что соответствует его уровню, будь то новичок или уже опытный игрок.

– Средства передвижения. Это пешие и автомобильные квесты.

– Возраст. К этим квестам относятся подростковые, молодежные и универсальные.

К основным принципам организации квестов относятся:

- не прямой характер обучения, то есть обучение через какую-либо деятельность;
- оперативная поддержка участников в случае необходимости;
- соревновательность участников;
- максимальный уровень доступности квеста для всех его участников;
- ёмкость, когда в квесте задействованы такие приемы, задания и формы, которые совмещают в себе объемное содержание и быстрое выполнение;
- высокий охват практик и возможностей;
- эстетическая привлекательность.

При прохождении квеста участники объединяют свой опыт с целью постановки творческих задач, подбирая методы для их реализации и решая проблемы, которые могут возникнуть в процессе. Эффективное взаимодействие, преодоление неуверенности в себе, установление связи среди игроков – лишь малая часть тех положительных результатов, которых можно достигнуть. Квест формируется не в пределах какой-то определенной предметной области, а сочетает в себе множество направлений, призывая участников использовать знания из совершенно разных областей. [3]

Классифицировать квесты можно по самым различным основаниям. Для квестов, которые возможно применить в разработке и организации экскурсий по городу, классификация выглядит следующим образом:

– Промоквесты. При помощи них возможно эффективно прорекламировать свой товар либо услугу в развлекательно-игровой форме. Это своеобразная приключенческая игра, которую специально разрабатывают для определенного продукта и его целевой аудитории. С точки зрения экскурсии, промоквест может представлять конкретный объект. Если в качестве примера рассматривать музей, то квест должен проводиться исключительно на его территории. Также возможно продвижение услуги или бренда даже в нескольких городах.

– Развлекательные квесты. Могут служить полезной заменой стандартным корпоративным мероприятиям, так как имеют более интеллектуальную направленность. Развлекательные квесты представляют из себя приключение, соревнование, викторину.

– Образовательные квесты. Это очень удобный способ достижения целей экскурсии в игровом формате. Зачастую данные квесты являются приключенческой игрой, во время прохождения которой экскурсанты не только весело, но и с пользой проводят время, получая и тут же применяя новые знания и навыки.

На сегодняшний день абсолютно любой город можно рассматривать как предмет интереса для туристов, уделяя внимание реализации в нём рекреационных потребностей в разнообразных формах городского досуга. Городской досуг представляет собой формы отдыха, которые осуществляются жителями в городском пространстве. Это может быть стритрейсинг, паркур, квесты, аудио-экскурсии и др.

Экскурсии по городу можно отнести к туризму. Поэтому организатору квеста в туризме необходимо учитывать ряд особенностей. В первую очередь внимание стоит уделить целевой аудитории – тем, кому в будущем предстоит этот квест проходить. На основе отношения к проведению досуга выделяется 6 типов туристов (экскурсантов). [1] Данную классификацию также можно отнести к проведению квестов.

Первый тип – инициативные туристы. Их отличает привычка заранее планировать не только рабочие будни, но и отпуск, в связи с этим им принадлежит инициатива по планированию досуга. В работе с данным типом туристов самой важной задачей является умение выслушать, а после выполнить практически готовую программу, поддержать их инициативу. Не лишней будет импровизация, но перехват инициативы недопустим.

Ко второму типу относятся деловые люди, чья повседневная жизнь практически лишена досуга. То свободное время, что у них есть, они стараются потратить с извлечением пользы для дела. К ним можно отнести предпринимателей, бизнесменов, людей науки, представителей интеллигенции. Для этих туристов предпочтительны такие виды досуга, как: досуг с возможностью совершенствовать свои деловые качества, например научный диспут, деловая игра; спокойный досуг, во время которого можно расслабиться и отдохнуть от напряженного темпа жизни.

Узкоспециализированные – туристы третьего типа. Как правило, люди такого типа имеют значимое для них хобби, большое увлечение. Сюда можно отнести охоту, коллекционирование, рисование, вязание, кулинарию, танцы, моделирование и др. Всё их свободное время посвящено этому увлечению, поэтому для них лучше всего подойдет отдых клубного типа, так как клуб по интересам принесет туристу наибольшее моральное удовлетворение.

Четвертый тип – активные туристы. Свободное время они проводят в движении, участвуя в различных соревнованиях, забегах, занимаясь спортом, участвуя в спортивных играх и мероприятиях. Такие туристы готовы поддержать любую инициативу. Программа для них рассчитана на максимальную физическую активность. Участвуя в квесте, будут являться его основой и движущей силой.

К пятому типу можно отнести пассивных туристов – людей, чей досуг заключается в более домашнем и спокойном отдыхе. Например, чтение, просмотр фильмов и сериалов, поход на массаж, прослушивание музыки. Они на протяжении многих часов могут проводить без какой-либо активности. Таким туристам отлично подходят онлайн-викторины, видеотека, вечернее шоу.

Шестой тип туристов – это скептики и ворчуны. Все люди очень разные, поэтому существование такого типа вполне естественно. Их достаточно сложно чем-то удивить или увлечь. Тем не менее, можно придумать и такую программу, которая сможет заинтересовать даже их, нужно только приложить больше усилий и креатива.

Зачастую в квест-программах принимают участие молодые люди. Тем не менее, никаких возрастных ограничений для этого не существует. Участвовать могут люди любого возраста с активной жизненной позицией, имеющие интерес и желающие открыть для себя нечто новое. Организуя квест важно уделить внимание оснащению, которым будут пользоваться участники. Это могут быть фонарики, навигаторы, карты, роутер, одним словом то, что может понадобиться игрокам во время прохождения квеста. Также имеет значение размер территории. Чем она больше, тем интереснее и масштабнее будет программа. На данный момент именно компании активной молодежи занимаются организацией квестов, так как стремятся разнообразить досуг, привнести в жизнь людей немного приключений и максимальное количество позитивных эмоций. Можно отметить популярность квестов как одного из видов корпоративного отдыха, поскольку офисная работа достаточно монотонна и однообразна.

Туристические потоки всё больше ориентируются на программы с интерактивной и игровой составляющей. Современным туристом движет желание удивляться, расширять свои границы познания, ему уже не интересен стандартный продукт. Для его привлечения требуется что-то новое, неординарное, эффективное. Так в массовый туризм пришли квесты, театрализованные программы, игры и др.

В квест-туризме обычно опираются на те же принципы, которые используются в создании игрового квеста. [4] Объектом исследования могут выступать исторические

строения, памятники архитектуры, значимые для города районы, тематические пространства и т.д. Основная цель экскурсии состоит в том, чтобы выполнить как можно большее количество заданий, в процессе знакомясь с достопримечательностями. Во время такой экскурсии участники постоянно находятся в контакте друг с другом, анализируют полученную информацию, попутно находя новую, применяют свои навыки использования географических карт и ориентирования на местности.

При сравнении квест-экскурсии и классической экскурсии основным отличием является интерактивность процесса. Соответственно, квест-экскурсия – приключение, проводимое в городской среде, в которое произведена интеграция экскурсии и игры. В процессе прохождения квеста экскурсанты находят решение множества нестандартных и интересных задач, разгадывают головоломки и ребусы, связанные с культурой и историей посещаемых мест, проявляют наблюдательность и пользуются навыками логики. Ключевой момент – посещение уникальных объектов и значимых достопримечательностей во время прохождения программы. Квест-экскурсии по городу могут заинтересовать любого, вне зависимости от того, сколько лет человеку, является ли он жителем или гостем города. [5]

Большинство информации, касательно тематики экскурсии, участники находят и анализируют самостоятельно, а не получают от гида или экскурсовода в форме лекции, как это принято в классической экскурсии. В связи с этим у экскурсантов значительно повышается уровень мотивации благодаря появлению соревновательной атмосферы и уникальной игровой формы. Ими движет азарт, присутствует интрига, а в комбинации с восхитительными городскими панорамами это вызывает положительные эмоции от участия в столь реалистичном процессе расследования.

Во многих городах России уже существуют и пользуются большим успехом различные экскурсионные программы с элементами квеста. Например, в Этнографическом комплексе города Саратов «Национальная деревня народов Саратовской области» специалисты и волонтеры из регионального центра проводили исторический квест для молодежи под названием «Легенды 64». [4] Данное событие было посвящено восьмидесятилетию Саратовской области. Проведение квеста главным образом преследовало цель привлечь интерес молодежи к истории области, расширить краеведческие знания. Перед участниками стояла задача преодолеть так называемые тематические станции (литературную, театральную, космическую, историческую, архитектурную, прославленную, спортивную и многонациональную). Соревнуясь, они выполняли задания и предлагали свои проекты для развития родного города.

Историко-культурный квест «Загадки древнего Муром» предполагает игру в форме соревнования. Участники делятся на 2 группы и встречаются на площади Революции. Экскурсовод инструктирует их, объясняя правила. Далее участникам выдаются фото и текстовые подсказки, ориентируясь на которые они должны найти восемь достопримечательностей и выполнить все задания на указанных точках в течение трех часов. На точках экскурсантов ждут аниматоры для выдачи заданий и подсказок со следующим местом квеста. На финишной локации подводят итоги и награждают победителей.

Экскурсия-квест «Двенадцать стульев» вот уже несколько лет успешно проводится в Москве и является призером туристических конкурсов «Уникальна Москва – в шаге от wow туризма» 2019 года и «Маршруты России – 2020». [6] В этом приключенческом квесте участники идут по стопам знаменитого Остапа Бендера, изучая город его глазами. Прогуливаясь по улицам, экскурсанты могут заметить, как изменилась Москва за последние 90 лет. Они проходят по Тверской, заглядывают в редакцию газеты «Гудок», видят знаковые места романа, по пути находят 12 стульев и открывая свой финал истории.

Компания «QuestPlanet» с 2014 года осуществляет свою деятельность во многих городах России. Сейчас они активно используют квест-технологии в своих экскурсиях. Для участия необходим только мобильный телефон, так как маршруты и задания приходят

дистанционно. Никаких экскурсоводов, ограничений во времени, скучных рассказов и приятные бонусы в виде 40 увлекательных загадок. К примеру, в Санкт-Петербурге проводится квест-экскурсия «От Дворцовой площади до Казанского собора». На этом маршруте экскурсантам встретятся такие достопримечательности, как Эрмитаж, Мраморный дворец, Спас-на-крови, дом Зингера и др. Для гостей города это отличная возможность познакомиться со знаковыми архитектурными творениями. Но этот квест будет интересен не только туристам, жители города узнают новые факты и неожиданные детали, о которых раньше не слышали. [7]

Квест-экскурсии можно проводить не только на улицах города, но и на отдельных его объектах. Так в Краеведческом музее города Ломоносова сотрудниками организован квест «Путешествие по Еленинской улице» для детей. [8] Это прогулка по старинной городской улице Еленинской, где располагается музей. Детям рассказывают её историю, после переходят к рассказу о доме главы города М.А. Волкова и сообщают, что он оставил завещание, поисками которого должны заняться участники. Проходя квест, дети узнают много новой информации об исторических зданиях, разгадывают загадки, находят ответы на вопросы и задания, тем самым достигая финальной цели.

Для проведения экскурсии с использованием квест-технологии могут применяться различные формы:

- квест-экскурсия при непосредственном участии гида или экскурсовода (при этом каждое задание участникам выдается гидом лично);
- обезличенная квест-экскурсия (в данном случае весь квест-маршрут сразу выдается экскурсантам на руки);
- квест-экскурсия с использованием дистанционных технологий (все задания участники получают дистанционно при помощи смартфонов или другой техники, также возможен поиск нужной точки посредством навигатора).

За организацию квестов отвечают профессионалы – квалифицированные тренеры-экскурсоводы и аниматоры. Продумывая игру, они обязаны учитывать не только логическую составляющую, но и психологическую. В современном мире не обойтись без использования мобильных технологий в туризме, например, электронные справочники, интернет-карты, браузеры для портативных устройств, мобильная связь между участниками и пр. [9] Квест-туризм на данный момент является достаточно новым видом рекреации, тем не менее, он динамично развивается и приобретает всё большую популярность в России.

К ключевым задачам квест-туризма относятся:

- Решение занимательных, познавательных, неординарных задач и загадок, а также головоломок, относящихся к культуре, искусству, архитектуре и истории мест, которые посещаются экскурсантами;
- Визит в необычные места и знакомство с достопримечательностями, имеющими культурную, архитектурную и историческую ценность;
- Получение знаний через игровую подачу, способствующую более качественному усвоению нового материала;
- Совершенствование и развитие таких способностей человека, как внимание, находчивость, эрудиция, логическое мышление, стрессоустойчивость и пр.;
- Выполнение заданий, благоприятно влияющих на выработку навыков командной работы и сплочение (можно рассматривать как один из вариантов тимбилдинга);
- Получение ярких эмоций и приятных впечатлений.

5 Выводы

Синтез таких понятий, как квест и экскурсия позволяет сделать вывод, что квест-экскурсия – сюжетная экскурсия, проводимая в игровой форме, в ходе которой участники выполняют творческие, занимательные и развлекательные задания под руководством экскурсовода, осуществляя поиск информации самостоятельно. [1]

Применение квест-технологий в знакомстве с городской средой приводит к:

- появлению дополнительной мотивации у участников (экскурсантов) при включении в деятельность;
- включению соревновательных механизмов, что влечет создание условий для активного вовлечения в игру;
- возможности в качестве загадок использовать проектные задания, разнообразить деятельность;
- знакомству игроков с огромным количеством различных возможностей и практик;
- возможности отслеживания собственного прогресса игроками, проведению рефлексии;
- расширению контингента игроков, так как участвовать могут люди с самым разным уровнем подготовленности.

В настоящее время туроператорам, предпринимателям и компаниям, специализирующимся на экскурсионной деятельности, стоит уделять особое внимание созданию качественного молодого продукта, т.е. интерактивных приключенческих экскурсий по городам, а возможно и различным турам по России, способствующим повышению интереса к туризму внутри страны. Проведение экскурсии с применением элементов квеста является достаточно оригинальной формой данного вида деятельности, что очень увлекает, воодушевляет и приводит участников в восторг. Квест-экскурсию можно стилизовать под любую тематику, тем самым «отправляя» участников в путешествие в прошлое, в фантастическую вселенную любимой книги, в сказочный мир фильма или сериала и многое-многое другое.

Список литературы

- 1 Егоренко О.А., Веденева Е.Г. Квест как элемент культурного досуга // Российские регионы: взгляд в будущее. – 2017. – №2. – С. 92-105.
- 2 Бахтызина А.П., Зинченко С.В., Бижанова Е.М. Анализ опыта организации квестов в мире и России // Вестник ПензГУ. – 2020. – №4 (32). – С. 40-44.
- 3 Барабанщикова Н.А., Белова Е.С. Понятие «Квест-комната» и ее интерьер // Евразийский Союз Ученых. – 2020. – №4-1 (73). – С. 6-9.
- 4 Макарова С. Н. Использование квест-технологии в региональном туризме // Россия: тенденции и перспективы развития. – 2017. – №12-3. – С. 941-943.
- 5 Кургина С.О., Копцева М.Г., Суржиков В.И. Квест-экскурсия как инновационная форма экскурсионного продукта // АНИ: экономика и управление. – 2017. – №3 (20). – С. 231-234.
- 6 Tripster Необычные экскурсии от местных жителей [Электронный ресурс] URL: <https://experience.tripster.ru/experience/10445/>
- 7 QuestPlanet Индивидуальные экскурсии в современном формате [Электронный ресурс] URL: <https://questplanet.ru/quests/dvorcovaya-ploschad-kazanskij-sobor>.
- 8 Дымникова М.Ю. Квест как форма музейно-педагогической деятельности // Вестник СПбГИК. – 2019. – №1 (38). – С. 150-154.
- 9 Анохин А.Ю. Инновационные квест-технологии в организации музейной деятельности // Вестник РМАТ. – 2022. – №1. – С. 124-127.

ЖИГАЛОВА, Н.Г., ЦЫГАНОВА, А.Е.

ҚАЛАЛЫҚ ОРТАМЕН ТАНЫСУ ҮШІН КВЕСТ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ҚОЛДАНУ

Бүгінгі таңда адамның қалалық ортаның әртүрлі элементтерімен танысуының интерактивтің жаңа нысандарын қолдануда жиі кездеседі. Осындай нысандардың бірі-квест. Мақала квест-технологияларын туризм саласында қолдануға арналған. Мұндай технологияларды қолдану қалалық демалыстың жаңа түріне – квест-экскурсияларға әкелді. Бұл ойын түрінде өткізілетін сюжеттік экскурсиялар, оның барысында қатысушылар көптеген стандартты емес және қызықты есептердің шешімін табады, барған жерлердің мәдениеті мен тарихына байланысты басқатырғыштар мен жұмбақтар шешеді, бақылаушылық танытады және логика дағдыларын қолданады. Бұрынғыдай квесттер жай ғана ойын-сауық ғана емес, қазір ол танымал және үнемі дамып келе жатқан толыққанды сала.

Кілт сөздер: квест-технология, квест-экскурсия, қалалық орта, квест, туризм, қалалық демалыс.

ZHIGALOVA, N.G., TSYGANOVA, A.Y.

USE OF QUEST TECHNOLOGY TO EXPLORE THE URBAN ENVIRONMENT

These days, people are more frequently exploring different aspects of the urban environment through the utilization of novel interactive formats.

One of such forms is a quest. The article is devoted to the application of quest-technology in the sphere of tourism. The use of such technologies has led to the emergence of a new type of urban leisure – quest-excursions. These are plot-driven excursions, conducted in a game form, in the course of which the participants find a solution to many non-standard and interesting problems, solve puzzles and rebuses related to the culture and history of the visited places, show observation and logic skills. The time when quests were just entertainment has passed, now it is a full-fledged industry, popular and constantly developing.

Key words: quest-technology, quest-excursion, urban environment, quest, tourism, urban leisure.

ӘОЖ 371,39

Калкашев, С.Г.,

магистр, аға оқытушы

Б.Алтынсарин атындағы

Арқалық педагогикалық институты,

Арқалық қ., Қазақстан

Абдимананов, Б.Ш.,

г.ғ.д., профессор

Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

Аяпбекова, А.Е.,

г.ғ.к., доцент, аға оқытушы

Л.Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан

Нурханов, М.А.,

доцент, аға оқытушы

Б.Алтынсарин атындағы

Арқалық педагогикалық институты,

Арқалық қ., Қазақстан

Гордеева, З.И.,

г.ғ.к., профессор

Мәскеу мемлекеттік педагогикалық

университеті, Мәскеу қ., Ресей,

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНДЕ КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ҮДЕРІСІНІҢ ТИІМДІ БОЛУЫНДАҒЫ САРАЛАУ

Түйін

Мақаланың негізгі идеясы – педагогтердің кәсіби-педагогикалық инновациялық амалдарды игеруі. Осы амалдың бірі – саралау, ол мақсат қою, ақпараттық, шығармашылық және бағалау деген құзыреттіліктермен анықталады. Мақалада дәстүрлі білім беру архетипіне тоқталамыз.

Мақалада жаңартылған білім беру жүйесіндегі бағалау жүйесі, білім алушылардың білімін критериялды бағалау, қалыптастырушы бағалау мен

жиынтық бағалау түрлері берілген. Жалпы білім беретін мектептердегі дәстүрлі бағалау жүйесінен критериялы бағалау жүйесінің ерекшеліктері берілді. Қалыптастырушы бағалаудың құрылымы мен критерийлері беріліп, ұпайды бағаға айналдыру системасы көрсетілді. Қазіргі білім беру жүйесіне сәйкес оқытушының бағалауымен қатар білім алушының өзін-өзі бағалауы және өзара бағалау жүйесі талданды.

Қазіргі білім берудің ерекшеліктері мен оқушының бәсекеге қабілеттіліктерін, коммуникативтік дағдыларын арттырудағы бағалау формалары салыстармалы зерделенген. Сондай-ақ қазіргі бағалаудың шынайылығы мен тиімді болуындағы саралап оқыту мен бағалау талқыланады. Саралау түрлерінен мысалдар келтіре отырып, сол оқыту мен бағалаудың тиімділіктері туралы әлемдік ғалымдардың зерттеулері мен тәжірибелерінен нақты дәлелдер келтірілді. Сол дәлелдер мен фактілер негізінде Қазақстандық білім беруде саралап оқытуды енгізудің, география пәнінде пән дағдыларын жетілдірудегі саралап бағалаудың мысалдары келтірілген. Мақалада педагог іс-әрекетіндегі негізгі кәсіби-педагогикалық құзыреттіліктің функциялары (педагогикалық, кәсіби, әлеуметтік, тиімділік) туралы айтылды.

Түйін сөздер: архетип, гуманистік, авторитарлық, либералдық қарым-қатынастыр, даралау, саралау.

1 Кіріспе

Мемлекетіміздің басты реформасының бірі – Білім және ғылым министрлігінің орта білім беру саласына түбегейлі өзгерістер енгізуі. Соның негізінде енгізілген бағдарламалардың бірі «Мектептегі көшбасшылықты басқару» және «Жаңартылған білім берудегі» критериялы бағалауды енгізу болып отыр. Неліктен түбегейлі? Осы сұраққа жауап беру үшін дәстүрлі білім беру архетипіне тоқталсақ. Архетип (грек тілінен: arche – бастау, typos – бейне) – алғашқы үлгі, түпнұсқа деген мағынаны білдіреді, яғни дәстүрлі білімнің түпнұскасын бағдарласақ, әрине, оның сапалы, тиімді болғандығына күмән келтірілмесе де, ХХІ ғасырда болу керек «дағдыларды» қалыптастыруда оқушының білімділігі жеткіліксіз болып отыр. Қазіргі кезде табысты болу үшін оқушыларға білім қандай қажет болса, дағды да сондай қажет деген ойдың жақтастары көбейіп келеді. Бұл оқушылардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынуын, түсінуін және әртүрлі салада қолдана білуін талап етеді. Білімді дәл осылай қолдану оқушыларға «ХХІ ғасыр дағдысы» деп жиі айтылып жүрген кең ауқымды құзыреттілікті меңгеруге мүмкіндік береді [1].

ХХІ ғасыр дағдылары деген ұғымның бірнеше анықтамасы бар және мақалада қарастырып отырған «дағдылар» Экономикалық ынтымақтастық және дүниежүзілік ұйымы (ЭЫДҰ) әзірлеген құзыреттіліктерді анықтау және іріктеу жобасының шеңберінде жасалған құрылым пайдаланылады. Олар: сын тұрғысынан ойлау, білімді шығармашылық негізде қолдана білу, проблемаларды шешу, ғылыми-зерттеу дағдысы, қарым-қатынас дағыдалыр (тілдік дағдылармен қоса), жеке және топпен жұмыс істей алу дағдысы және АКТ саласындағы дағдылар. Осы дағдыларды қалыптастыруда бәсекеге қабілетті, ғасыр дағдысы қалыптасқан «тұлға» қалыптастыруда педагогтер құзыреттіліктері қандай болуда деген де ой келеді.

Елімізде қазіргі заман талабына сай білім беретін кәсіби деңгейдегі мұғалімдер тапшы. Мұны мұғалімдердің едәуір бөлігі Кеңес Одағы кезінде білім алғандығымен және олардың бұрынғы құндылықтарды басшылыққа алуымен түсіндіреді. Сонымен қатар, осы мұғалімдер тобының едәуір бөлігі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, қазіргі заманғы технологиялар, ақпараттық ресурстар бойынша тиісті дағдыларға ие емес ұлттық және аймақтық деңгейде проблеманың тиімді шешімін табуды талап етеді» [2]., деп Елбасымыз атап кеткендей, бәсекеге қабілетті деген тек көштен қалмау емес, білімді мемлекет құрудағы басты мақсат, оны жетілдіруде педагогтердің жаңашыл көзқарастары мен әрекеттері қажет. «Мектепте алған бағамен сыртқы бағалау нәтижелері арасында корреляциялық байланыс жоқтығы ескертіледі...

Қазақстанда оқу үлгерімі нашар оқушыларды жүйелі қолдау қарастырылмаған» [3; 87, 126 б] делінгендей, Қазақстанда білім берудегі ішкі бағалау PISSA, TIMSS, PIRLS сияқты сыртқы бағалауда сәйкестік келмей қазақстандық білім беру деңгейі жоғары болғанымен де білім беру әдістері мен амалдарының жаңашыл еместігі айтылған. Сондықтан педагогтер өзгерісті қабылдап ғылыми-зерттеушілік тәсілдермен әрекеттенуі шарт. Ең танымал ғылыми тәсілдер:

- құзыреттілікке негізделген тәсіл;
- тұлғаға бағытталған тәсіл (әр адамға жеке тұлғаға байланысты ең жоғарғы құндылыққа деген қатынас);
- синергиялық тәсіл (оқиғалардың бірнеше нұсқаларын дамыту мүмкіндігі, ашық мәліметтермен алмасу);
- жеке тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған, өзін-өзі дамыта білуге, кәсіби іс-әрекетіндегі шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыруға бағытталған тәсілдер. Қазіргі қоғамға тек шешім қабылдай алатын, өз іс-әрекетінің салдарын болжай алатын ғана емес, сонымен бірге ұжымда жұмыс істейтін, белсенді өмірлік және азаматтық позициясы бар білімді, өзіне сенімді мамандар қажет [4]. Осы тұстағы 4 пункттегі жеке тұлғаға бағдарланған тәсіл деп отырғанымыз даралау, даралау арқылы саралауды меңзеп отыр. Дәстүрлі білім беруде, соның ішінде тақырыбымызға сай бағалауда, белгілі бір стандартқа сай арифметикалық сандарды қоюмен шектеліп сол сандар баланың дамуына, білім алушының жеке даралық қабілеттері мен мүмкіндіктері еш ескерілмей соны бақылау арқылы потенциалын арттыруды негіздемей, өз бетінше оқуына және бәсекеге қабілеттілігін арттыруға септігін тигізбей жатты.

Жақсы оқитын оқушылардың өзі үй тапсырмасын бес минутта «жаттанды» айтып беріп, «5» санын алып, ары қарай жаңа тақырыпқа белсенді қатысуға, сол жаңа тақырыпты игеруде басқа оқушылармен талқылауға қатыспайды, жаңа сабаққа оқушы тарапынан қатынас болмайды, оқушылардың бірі-бірімен әлеуметтенуі орын алмай, сол жаңа тақырыпты игеру барысында «қалай қателесті?, неден қателесті?, оны келесі жолы қалай жөндеу керек?» өзі қалай реттелу керек тұрғысында ойланып, пікір айтып, бағалау (өзін-өзі, бірін-бірі) мүлдем орын алмайды, үй тапсырмасын түгендегеннен кейінгі белгілі бір арифметикалық сандар мұғалім тарапынан ғана қойылып, ары қарай жаңа тақырыпты мұғалім өзі түсіндіреді және сыныптағы қарым-қатынас мұғалім-оқушы тарапында болады. Дәстүрлі білім берудегі сыныптағы қарым-қатынас авторитарлық, кейбір жағдайда тіпті либералды (бейберекет) сипатында болды. Жалпы педагогика мен психологияда адамдардың қарым-қатынасы үш түрлі сипатта өрбіп отыратынын білеміз. Атап айтсақ, гуманистік, авторитарлық, либералдық (бейберекет). Енді осы қарым-қатынастарға жеке жеке тоқталып, оның балаға қалай әсер ететіндігіне, яғни, соңғы нәтижесіне зер салсақ (2-кесте). Авторитарлық сипатта үлкендердің әрекеті – ата-ана немесе педагог балалардың белсенділігін шектеп, тек өз беделінің күшімен ғана басқаруға тырысады, ал оқушылардың әрекеті – балалар барлық іс-әрекеттен тысқары қалады. Осыдан балалар бойында қорқыныш, үрей сезімдері басым, қорқақ, ынжық. Ата-ананың, педагогтың алдында тәртіпті көрінгенімен басқа жерлерде түрлі тәртіпсіздіктерге барады (1-кесте) [5; 2]. Осының салдарынан бәсекеге қабілетті болуымызға мүмкіндік аз беріледі, себебі жаңа сабақты игеруге оқушылар тікелей қатыспағандықтан «үлгерімі орташа» не «төмен» оқушы «кімге қарап реттеледі, кіммен бәсекеге түскісі келеді?, тіпті «жақсы оқитын» оқушының өзі үй тапсырмасын айтудан «5» алған соң екі-үш сабақ өткізіп, менен сұрап қалады-ау деген оймен дайындалып келіп, тағы да бір «5» алып, соған толық «қанағаттанып» жүре береді. Не «жақсы» оқитын оқушының қабілетін ары қарай жетілдірмейміз, не оның осы қабілетін басқа оқушыларға түрткі ретінде пайладанбаймыз, ол оқушының «Менмендігі» басым болып үлгерімі өзінен «төмен» оқушымен араласпайды, тіпті осындай оқушының коммуникативтік дағдыларын жетілдірмейміз. Мектепте үнемі «жақсы баға алып, жақсы оқыған» оқушылар мектептен кейінгі ортада ортаға тез кіріге алмауы, ортадағы қиындықтарға төзу, сынды көтере алу қабілеттері болмай, ортаға бейімделуі

қиындық туғызып жатады. Егер оқушылар бірін-бірі, сондай-ақ, мұғалім шынайы бағалап, қате жерін түзетуге ауызша бағалау арқылы сын пікірлер айтылып жатса, оқушы сынды көтере алуға, дұрыс бағалауға, қатені көре алуға бейімделеді, мектепте алған білімдерін өмірде пайдалана алады, яғни тек танымдық қана емес, дағдылық бейімдер де осы бағалау үдерісі арқылы қол жетімді болады. Сондықтан бағалау, соның ішінде саралау – оқушының өзін-өзі реттеуі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыратын кең контекстегі үдеріс. Себебі, қазір ХХІ – бәсеке ғасыры. Ал оның үрдісін (тенденция) бақылайтын, әрине, мұғалім. Сондықтан мұғалім дәстүрлі бағалау туралы экстенсивті (сандық) ұстанымдарын өзгертіп критериалды бағалауды оқушының бәсекеге қабілеттілігін арттыратындай жүзеге асыруда инсентивті (сапалық) ұстаным мен көзқараста болуы тиіс. Әрине, ондай бағалауды жүзеге асыруда саралау үдерісін біліп және тиімді қолдана алу керек.

1 – кесте

Қарым-қатынастың сипаты	Үлкендердің іс-әрекеті	Оқушының іс-әрекеті	Соңғы нәтижесі
Гуманистік	Ата-ана немесе педагог тәрбие үдерісінде балалардың қызығушылығы мен белсенділігін үнемі ескереді.	Балалар барлық іс-әрекетке белсене қатысады	Балалар өз пікірлерін ашық айтады, ынта-жігерін жасырмауға үйренеді. Белсенді. Өз бетінше дұрыс әрекет ете алады.
Авторитарлық	Ата-ана немесе педагог балалардың белсенділігін шектеп, тек өз беделінің күшімен ғана басқаруға тырысады.	Балалар барлық іс-әрекеттен тысқары қалады.	Балалар бойында қорқыныш, үрей сезімдері басым, қорқақ, ынжық. Ата-ананың, педагогтің алдында тәртіпті көрінгенімен басқа жерлерде түрлі тәртіпсіздіктерге барады.
Либералдық (бейберекет)	Ата-ана немесе педагог күнделікті жұмыстарды ұйымдастыруға көп көңіл бөлмейді. Өзін көптің бірі ретінде сезінеді.	Балалардың істері жүйесіз, бей-берекет.	Іс-әрекеттері ойластырылмаған, жүйесіз, пікір бостандығының мөлшерсіздігі сондай, балалар ойына не келеді соны сөйлеп, тәртіпсіз болады.

2 Материалдар мен әдістер

Зерттеудің мақсаты – сыныпта оқу үшін бағалауды тиімді және нәтижелі жүзеге асыру үшін әр мұғалім қалыптастырушы баға аспектілерін біліп түсінуі қажет. Оқу барысында жүретін осы бағалауды жүзеге асырудағы мұғалім мен оқушы рөлдерін нақты ажыратады және олардың атқаратын қызметтерін айқын көрсетеді. Оқыту мен оқу үдерісінде бұл келесі мақсаттарда жүзеге асады:

1. Тілдесу (қарым-қатынас);
2. Үйретіп жатқанымыздың бағасын білу;
3. Мәлімет жинақтау;
4. Сұрыптамау, деңгейге бөліп, жіктемеу [6; 32-36].

Тілдесу, әрине, қазіргі заманғы басты бәсекеге түсудің құралы болып отыр. Нейл Мерсер диалогқа түсудің (әңгіменің) 3 түрін сипаттап тақырып мазмұны мен күрделілігіне және жас ерекшеліктеріне қарай тілді құрал ретінде дұрыс қолдануды тәжірибелік зерттеулерінде анық дәлелдеп көрсеткен. Яғни, оқушылар өзін-өзі, бірін-бірі бағалауда сондай-ақ сабақты игеруде сол пәннің академиялық тілінде тілді «құрал» ретінде қолданулары міндеттеледі [7; 137-168].

Географиялық ойлау мен академиялық ғылыми тілде сөйлеуден бұрын оқушылар сабақ кезінде де, әлеуметтік желілерде «қарапайым тілде» сөйлем жазу, сөйлемді толық жазу, ойларын ашып айту дағдылары күрт төмендер, тіпті сөйлемнің аяғын да жазбай «смайликтермен» вербальсіз графикалық тілдесулер кеңінен орын алуда. Сондықтан тілді «құрал» ретінде бағалау барысында дұрыс қолдану қажеттілігі туындайды. Қазақстандық мектептерде «қиын оқушы» деп тәртібі нашар оқушыларды айтса, дамыған мемлекеттерде «қиын оқушылар» деп коммуникациялық тілдесулері төмен оқушыларды айтады, осыдан тұжырым – бәсекеге қабілеттілікті арттыруда басты құралы тілді дұрыс қолдану [8; 38].

Зерттеудің міндеті – осы мақсаттардың ішінде 4-мақсатқа толық сипаттама берсек төмендегі міндеттердің шыққанын көре аламыз. Бағалау жайлы қалыптасқан түсініктер бойынша бағалау оқушылардың *меңгеру деңгейін сұрыптау, жіктеу* немесе *деңгейлеу* үшін жүргізіледі. Бұл көзқарас бойынша оқушылардың алған білімін *таңбалық деңгейлеу* немесе *пайыздық өлшемдер* бойынша ұсыну қажет. Дегенмен, бұл көзқарастың кері әсер ететін тұстары бар, бұл – теңдік, яғни, оқушының білім игеру, танымдық қабілеттері әрқилы болғандықтан, белгілі бір бағалау арқылы сол деңгейді оған белгілеп қоюдан аулақ болуымыз қажет. Сондай-ақ, қаншалықты осы жіктеу немесе деңгейге бөлу нақты болып табылады? Оқушының осы деңгейге сай екенін қаншалықты нақты анықтай аламыз деген сауалдарға жауап бере алуымыз қажет. Жіктеу немесе деңгейлеу тұрғысынан бағалау ішкі және сырттай бағалауға проблемалық болып табылады.

Іштей бағалау біз өзіміздің бағалау құралдарымызды (оқушылардың оқыту нәтижесіне қол жеткізгендігін пайыздық көрсеткіштер арқылы беруді) объективті және сенімді деп ойлаймыз. Дегенмен оқушы да, мұғалім де осы бағалау өлшемінің нақты емес екендігін біледі.

Сыртқы бағалау оқушының жеке тұлғалық ерекшеліктерін ескермеу болып табылады. Бұл жерде *саралап бағалауды* қолдаған жөн. Бұл бағалау түрі деңгейлі, пайыздық түрде жүргізуге қарама-қайшы. Педагогтердің басым көпшілігі саралап бағалаудың тиімділігі мен қажеттілігіне көз жеткізді. Себебі әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін ескеру керек. Оқушылардың топта ұжымдаса жұмыс істеу дағдысын арттыру үшін де саралап бағалауды қолданған жөн. Бағалаудың төртінші мақсаты бұл шынында мақсат емес, керісінше қарама-қайшы, бұл жерде бағалауды оқушыларды жіктеу үшін қолданбау дегенді білдіреді. Бағалауды жіктеу үшін емес, керісінше, оқушы мен мұғалімнің арасындағы диалогті, құндылықты және мәліметті тек жекелеген оқушылардың прогреске қол жеткізуі үшін көмекші құрал ретінде қолдану қажет [6; 32-36].

Саралап бағалауды зерделеуден бұрын саралауға толық анықтама беріп кетсек. Саралау (дифференциация) – оқушылардың шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуға, оқуға ынталандырудың басқа да амалдарын табуға мүмкіндік береді, жеке тұлғалық шығармашылықты дамытуға септігін тигізеді. Оқытуды саралау – әрбір оқушының жеке қажеттіліктеріне сәйкес нұсқауларды, тапсырмаларды, әдістерді, т.б. іріктеу үдерісі [9; 29-58].

Даралау тәсілі – оқудағы әр адамның жеке қасиеті ретінде психофизиологиялық қалыптасуындағы қайталанбастығы, өзіндік ерекшелігі, біртуарлығы ерекше көрініс ретінде ескерілетін негізгі психологиялық-педагогикалық қағидат.

Саралау тәсілі – топтар арасындағы олардың әлеуметтік, жас ерекшелігі, білімі, кәсіби мүмкіндігі ескерілетін оқу және оқыту тәсілі.

Даралаудың саралаудан айырмашылығын мынадан байқаймыз оқытуды даралауда әр оқушының ерекшелігі, ал оқытуды саралауда топтағы оқушылардың ерекшелігі ескеріледі.

Оқу үдерісіндегі оқушылардың жеке ерекшеліктерін ойлау және физикалық мүмкіндіктерін дамытуды белсенді басқару мақсаты даралау тәсілінің қағидасының мәні болып табылады.

Даралау тәсілі оқушылардың жан-жақты зерделеп анықталған ерекшеліктерді ескере отырып, педагогикалық ықпал студияның шараларын қарастыруды көздейді. Мұғалім оқушыларды зерттеу үшін сыныптағы әр оқушының сөйлеу жағдайы, байқауы, жадысы, жұмыс

ырғағы, қабілеттілігі, логикалық ойлауы, бағдары, көңіл-күйі, темпераменті, ерік-жігері көрінетін оқушылардың педагогикалық мінездемелері түзіледі. Осы мәліметтерге сүйене отырып, мұғалім жақын аралыққа және келешекке әр оқушымен жұмыс істеуге міндеттер белгілейді және оларды шешудің педагогикалық шараларын қарастырады, бұл сыныппен көлемді жұмыс істеуге және басқа жағдайда жеке қосымша жұмыс жүргізу үшін қажет.

Бір балаларда қиялы немесе логикалық ойлауы өте жақсы дамыған болса, кей балаларда жадысы, кей балалар қолымен жұмыс істеу арқылы өзінің дамуын жетілдіреді. Л.В.Занковтың мектепте «негізгі» және «негізгі емес» пәндер жоқ дегенді айтып, әр пән өзінше оқушының жалпы дамуына, оның өмірдегі келешегін анықтауына белгілі бір жағдайда үлесін қосып отырады дегенді білдірген [10; 25].

Оқу үдерісінің негізгі мақсаты ретіндегі педагогикалық шығармашылықтың міндетті және өзекті құраушысы оқушылардың дамудағы алға жылжуы, олардың білімді игеруі, білім-білік дағдысын бөліп қарастыру оқу жұмысын саралау проблемасы болып отыр.

Дифференциация латын тілінен аударғанда «differentia» бөлу, тұтасты түрлі бөліктерге, бөлімдерге, дәрежелерге, түрлерге жіктеу деген мағына береді [11; 18].

Бүгінгі таңға дейін «оқуды саралау» ұғымының мәнін ашатын жалпы қабылданған тәсіл жоқ екені мәлім. Алайда мамандардың көпшілігі оқуды саралау дегенде мұғалім мен оқушының айрықша қарым-қатынасы мен оқушылардың типтік жеке-психологиялық ерекшеліктерін ескеру арқылы оқуды ұйымдастыру формасы ретінде қарастырады.

3-4 Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу нысандары: Психологтердің айтуынша, жасөспірім шақта даму өте қарқынды жүреді, сол себепті оқушылардың екі жас топтарын ажыратады, 13-15 және 16-17 жас аралығы (Титова И.М., 2002.) орта мектептегі 7,8,9,10,11-сынып оқушылары зияткерлік өрісінің даму ерекшеліктері, оқушылардың, әсіресе, география пәні үшін маңызды болып табылатын зияткерлік қалыптасу ерекшеліктерін ерекше атап өтуге мүмкіндік береді. 7-8 сынып оқушыларының теориялық ойлауға дайындықтарына жасалған сараптамалар көптеген оқушылардың ойша ойлау (ойша әрекет жасау) мүмкіндіктері қалыптаспағанын көрсетеді және кейбір оқушыларда оны қалыптастыру үшін қажетті бастапқы алғы шарттарының да жоқ екені белгілі болған. Ойша ойлау қабілеті деп нақты жағдайларды көрнекі схемалық бейнелермен немесе символдық белгілер арқылы алмастырып, жанама басқаруды айтамыз. Бұл қабілет түсініктік-теориялық ойлау қабілетін дамытудың ең маңызды сипаттарының біріне жатады. Оның қалыптасқандығы география және жаратылыстану пәндерін оқуда зор маңызға ие, себебі бұл пәннің мазмұны сезім арқылы қабылдауға келмейтін заттардың (дүниенің географиялық көрінісін, табиғаттағы құбылыстарды) шартты алмастырушыларымен жұмыс істеуді қажет етеді. Осылайша, оқушыға географиялық нысандарды белгілі бір таңбалармен белгілеуді ұсынғанда, біз оқушылар шынайы объектілерді абстрактілі объектілермен ауыстырып әрекет етеді деп болжаймыз. Бірақ бұл кейбір оқушылар үшін қиын тапсырма болуы мүмкін. Оқушылардың символдармен және абстрактілі ұғымдармен ойлау дағдылары әртүрлі деңгейде болуы пәнді оқу мақсаттарын саралау қажеттілігіне алып келеді, сондай-ақ географияның бастапқы курсына үйренуді жоспарлауда осыған мән берудің қажеттілігі туындайды.

Саралаудың 9 тәсілі:

1. Рөлдер;
2. Тапсырма;
3. Топтастыру;
4. Нәтиже;
5. Ресурстар;
6. Үй жұмысы;
7. Диалог/ сұрақ қою;
8. Жұмыс қарқыны;
9. Қолдау.

Бағалаудың тиімділігіндегі саралаудың маңыздылығын талдап кеткеніміздей, саралаудың оқушы «мендігін» қалыптастыруда даралаудың қажеттілігі кең тұрғыдан қаралуы тиіс. Оқушылардың зияткерлік өсуімен қатар, өзіндік және отбасылық пікірлері қалыптасқан болады. Мұғалімдер сабақты жоспарлағанда Карл Роджерстің өзіндік «менін» қалыптастырудағы тек танымдық әрекетіне басымдық беріп, әлеуметтік және эмоционалдық аймақтарына мән бермей кетеді, оқушы бүгінгі тақырыпты толық алса деген ойда қалған екі аймақ ескерілмей, соның салдарынан әр оқушының «мендігі» ашылғаннан гөрі керісінше эмоционалдық «күйзеліске» де жеткізуіміз мүмкін. Сондықтан оқушылардың тек білім деңгейіне қарай тапсырма беріп сараламай, оның отбасылық жағдайы, мүмкіндігі, мінез-құлқы, ақпаратты қабылдау қарқыны (баяу қабылдау, жылдам қабылдау), діні, жынысы, нәсілі, жас ерекшелігі, ұстанымдары мен араласатын достарын да білу қажет, соған қарай әр оқушының осындай даралық қасиеттерін ескеріп саралаудың 9 тәсілін қолдану қажет, сонда ғана мақсат қолжетімді және әр оқушының «мендігі» ашылады [12; 139-148]. Тәжірибеде болған бір мысал келтірсек: география пәні 7-сынып «Әлеуметтік география» бөлімі, 7.4.1.2 дүние жүзі халқының діни құрамы мен діндердің таралу аймақтарын анықтайды, оқу мақсатында аралас немесе орыс тілді мектептерде өткізгенде оқушылардың діни ұстанымдарын ескеріп, тапсырма беріп, сол тапсырмадан кейінгі бағалау да осы фактілерді ескеріліп жоспарлы жүргізілуі тиіс. Аралас мектепте осы тақырыпты өткенде мұғалім 3 топқа – мұсылман, христиан, буддизм деп топтастырып, әр топқа үлгерімі жоғары оқушыдан араластырып отырғызып, сол арқылы сабақ тақырыбын ашуға тырысқан. Дегенмен де мұсылмандар тобында сабақ үлгерімі «өте жақсы» бірақ христиан дініндегі оқушы отырып, ол оқушы өз дінінің топтық атауға сай келмейтіндігіне наразылық тудырып, өзіндік «меннің» эмоционалдық аймағы affектілік деңгейге жеткен. Мұғалім оқушының даралық ерекшелігін ескермеуі, соның салдарынан саралау болмаған, оқушының сабаққа белсенділігі төмен болып, тақырыпты игермеді, яғни даралау элементтерін ескермеудің кесірінен оқу мақсаты еш қолжетімді болмайды. Бағалау барысында әр оқушының даралық қабілеттерін біліп, соның негізінде саралауды жоспарлау қажет. Мысалы тақырыптың күрделілігіне қарай сыныпта ақпаратты баяу қабылдайтын оқушылар болған жағдайда шағын топта (4-6 оқушы) орындайтын тапсырма түрінде беру қажет. Себебі әр тапсырмадан кейінгі қолданылатын формативті бағалау оқушылар тарапынан болды және тапсырма көзі қандай болса, бағалау формасы да соған қарай болады. Мысалы топтық жұмыс болса топтық бағалау, жұптық жұмыста жұптар бірін-бірі немесе бірінші жұп екінші жұптарды бағалайды, сондай-ақ жеке жұмыстарда оқушы өзін-өзі бағалау орын алады. Күрделі тақырыптарда егер баяу және жылдам орындайтын оқушыны жұптастырғанда тапсырмадан кейінгі бағалауда оқушылар тақырыптың ашылуына қарай емес, бір-бірінің жеке бастық фактілерін де айтып бағалау орын алады, осындай бағалаудан тағы да оқушының «мендігі» жабылып, тақырыпты меңгеруде кедергілер туындайды. Сабақ барысында оқушы уәжі төмендеген жағдайда, сабақ соңына дейін сол жағдайда отырады, сондай жағдайтта мұғалім жеке оқушыға бағыттталып оның уәжін арттыруға еш мүмкіндігі болмайды. Сондықтан саралау, әсіресе, бағалаудағы саралау өте күрделі, сабаққа дейін егжей-тегжей қарастырып жоспарлауды, жауапкершілік әрекеттерді талап етеді. Сонымен қатар бір жоспармен келесі параллель сыныпқа кіруге де болмайды, әр сыныптың өз ерекшелігі, сыныптағы әр оқушының ерекшелігін даралық фактор негізде қарап жоспарлау қажет. Стандарттағы география пәнінің дағдыларына жеткізуде, сабақ мақсатына жетуде, оқушы уәжін арттырып Мендігін ашуға әрбір оқушының жеке тұлғалық даралық қасиет, қабілет, мүмкіндік, жағдайларын толық білу және ескеру міндет! Чиксентмихайи іліміне қарай: дағдысы төмен оқушы сабақ барысында алаңдаушылыққа түспей, дағдысы жоғары оқушы зерігу аймағына түспей, барлық оқушыларды Чиксентмихайидың «ағынына» түсірту керек. Сабақ барысында оқушының дағдысы төмен болса бірақ оған жоғары талап қойылса яғни оның шамасы жетпейтін жоғары тапсырма берілсе немесе сұрақ қойылса оқушыда алаңдаушылық болады, керісінше де дағдысы жоғары оқушыға төменгі талап яғни

оның мүмкіндігінен төмен дейгейлі тапсырма берілсе, ол оқушы жеңіл тапсырманы тез орындап қалған бос уақытында зерігуге түседі. Чиксентмихайидың ілімі саралауға сәйкес келіп әр оқушының дағды мен мүмкіндіктерін ескеріп тапсырма бергенде ғана барлық оқушы «ағынға» түсіп, әр оқушы өз деңгейінде жаңа тақырыпты меңгеріп шығады [13; 73]. Саралау арқылы бағалауды дұрыс қолданудың арқасында тіпті сыныптағы оқушылардың бір-бірімен араласуы әлеуметтенуіне септік тиізеді, белсенділік адамның жаңа қарым-қатынасына айналады, бұл адам жеке тұлға ретінде көрінгенде және белсенді әрекет қарым-қатынас иесі болған жағдайда болады. С.Л.Рубенштейн адамның белсенділігін былай түсіндіреді: «Сыртқы себептер мен сыртқы әсерлер әрқашан ішкі шарттар арқылы әрекет жасайды» [6; 36].

Ресейлік ғалым Н.Н.Савина адам интеллектісін бүкіл әлемде қоғам дамуының қуатты ресурсы ретінде қарастырды. Ғалым барлық мұғалімдерді оқыту мен оны жақсарту алатын зерттеулерден тәжірибе мен пайда алу үшін ғылыми-зерттеу және инновациялық жобаларға мұғалімдердің қатысуын белсенді түрде көтермелеу қажет деп санаған [14; 589-609].

Сондай-ақ жоғары сыныптарда мұғалім тарапынан қолданылатын вербальсіз графикалық бірақ саралаусыз қолданылған бағалаудың керісінше кейбір оқушылардың жақсы қарым-қатынастарына керісінше кері әсерін тигізуі де мүмкін. Мысалы, 9-сыныпта физиологиялық жетілулерінің екінші кезеңі басталатындықтан, оқушыларда екінші мінез-құлықтың қалыптасуы басталады, осы кезеңді «өтпелі кезең» деп атап, осы кезеңде оқушылардың физиологиялық жетілуімен қатар психологиялық мінез-құлықтың өзгеруі, соның негізінде алғашқы тұрақты сезімнің қалыптасуы орын алады.

Осы негіздегі факторларды мұғалім ескеріп, сынып ішіндегі осындай ахуалдарды да реттеп отыруы қажет. Мысалы 9-сынып оқушыларында бір сыныптағы ұл мен қыздың арасында «сезімдік» қарым-қатынастар болған жағдайда мұғалім тарапынан қолданылатын бағалауды да саралау қажет, ұл балаға қыздың көзінше қолданылатын вербальсіз арқасынан қағып қою немесе «жарайсың», «бәрекелді» деп басталатын бағалау формасы жас ерекшелігіне қарай ұнамсыз болып, ұялу сезімінен оның тақырып бойынша болмаса да, эмоционалдық аландаушылығы орын алады. Кейбір жағдайда осындай жағдаятта басқа оқушыларға мақтау-мадақтау формасында бағалаулар керісінше ұнап, қыз баланың көзінше беделі артып, асыра қуану сезіміне түседі, бұндай жағдайда да бағалаудың сараланбағандығы, яғни, оқушының сезімінен басқа мінез-құлық ескерілмей (сараланбай) бағалауынан сабақ мақсатына жетпейді. Бұл фактілер бар және осыны ескермей жатқандығы да шындық болып отырғаны рас. Мінекей, сондықтан да бағалаудағы саралауда мұғалім шеберлігі, құзыреттілігінен басқа өз қызметіне жауапкершілік, гностикалық сезім, саралау туралы білім-білік, содан туындайтын дағдылар болуы шарт.

Жалпы білім беру деңгейінде 10,11-сыныптарға арналған «География» пәнінің мақсатына жетудегі алға қойылған міндеттерде технологиялық біліктерін арттыру, АКТ құралдарын тиімді қолдану арқылы эксперименталдық дағдыларын қалыптастыру т.б. міндеттерді шешу жүктелген. Сол тұрғыдағы бағалауда ұялы телефондағы әртүрлі бағалау бағдарламалары арқылы баға қою, тест тапсыру тапсырмалары орындалып жатқаны мәлім.

Осы жерде сынып оқушыларына дағдыларды қалыптастыруда да саралау арқылы тапсырманы зерделеу міндеттеледі. Себебі оқушы ата-аналарының әлеуметтік жағдайларына байланысты ұялы телефоны бар/ жоқтығы, жаңа / ескілігі және т.б. АКТ құралдарының қолжетімділігінен жас ерекшелігіне қарай оқушылар (10, 11-сынып) арасында ішкі уәждің, сабаққа қатынасу потенциалының төмендеуіне әкеліп соғады.

5 Қорытынды

Сондықтан, ХХІ ғасырдағы Қазақстанның бәсекеге қабілетті азаматын дайындап шығаруда, оқушылардың бәсекеге қабілетті дағдыларын қалыптастыруда мұғалімдерге үлкен жауапкершілік пен сенім артылып отырған заманда саралау үдерісі, саралау негізінде бағалау және саралау тәсілдерін біліп, шебер қолдану талап етіледі. Себебі саралау – бағалаудағы үздік туынды.

Мұғалімнің шешімі объективті болу үшін тапсырмаларда қолданылатын дескрипторлар анық, нақты болуы қажет. Дескрипторлар білім алушыларда тапсырманы орындаудың қай кезеңінде қиындықтар туындағанын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл білім алушыларға кері байланыс беруге мүмкіндік туғызады.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Жаңартылған білім беру бағдарламасы» Назарбаев зияткерлік мектептері ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016; <https://www.nis.edu.kz/kz/about/subsid/center-teach-sk/>
2. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты, Назарбаев Н,Ә, 2012 ж; <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>.
3. Boosting Kazakhstan's National Intellectual Property System for Innovation. (2016). OECD Publishing; 87, 126 p.
4. JET. SCOPUS International Journal: Emerging Technologies in Learning. [The Use of Virtual Reality in Geo-Education]. Nurzhanat Dalelovna Shakirova, Nidal Al Said, Svetlana Mihailovna Konyushenko. Vol. 15, No. 20, 2020. <https://online-journals.org/index.php/i-jet/article/view/15433>.
5. «Бөбек» ҰҒПББСО «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім теориясы мен мазмұны лабораториясының жетекші ғылыми қызметкері Әкімбаева Ж.Ж., «Білім беруді ізгілендіру-бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу негізі» 2015 ж, 2-бет.
6. «Сыныпта оқушылардың оқу нәтижелерін бағалау» Оқу-әдістемелік құрал; Назарбаев интеллектуалдық мектебі ААҚ ПШО кітапханасы, 2015, 32-б, 36-б.
7. Mercer, N. (2005). Sociocultural discourse analysis: analysing classroom talk as a social mode of thinking [Әлеуметтік-мәдени сұхбат: сыныпта талқылауды талдау – ойлаудың әлеуметтік түрі]. Journal of Applied Linguistics, 1 (2), 137-168.
8. Мұғалімдерге арналған үлестірме материалы, 1-апта, 38-б.
9. «География» және «Жаратылыстану» пәндері бойынша мұғалімдерге арналған нұсқаулық, Назарбаев зияткерлік мектептері ДББҰ ПШО, 2016 ж, 58-б, 29-б.
10. Гальперин П.Я., Запорожец А.В., Эльконин Д.Б. Проблемы формирования знаний и умений школьников и новые методы обучения в школе// Вопросы психология. – 2003, – №5.
11. Венгер А.Л., Цукерман Н.К. Схема индивидуального обследования детей младшего школьного возраста – Томск, 1993, 18-б.
12. Black, P., & Wiliam, D. Inside the black box: raising standards through classroom assessment [Қара жәшіктің іші: сыныпты бағалау арқылы стандарттарды арттыру]. 80 (2) 139-148.
13. Savina N.N. (2019) Major factors of teachers' resistance to innovations. Ensaio: aval.pol.públ.Educ. [online]. vol.27, n.104, pp.589-609. <http://dx.doi.org/10.1590/s0104-40362019002701807>
14. Gil-Lacruz M., Gil-Lacruz A.I. & Gracia-Pérez M.L. (2020) Health-related quality of life in young people: the importance of education. Health and Quality of Life Outcomes 18, 187. <https://doi.org/10.1186/s12955-020-01446-5>.

КАЛКАШЕВ, С.Г., АБДИМАНАПОВ, Б.Ш., АЯПБЕКОВА, А.Е.,

НУРХАНОВ, М.А., ГОРДЕЕВА, З.И.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИСТЕМЫ КРИТЕРИАЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ ПО ПРЕДМЕТУ ГЕОГРАФИЯ

Основная идея статьи-освоение педагогами профессионально-педагогических инновационных подходов. Одним из таких приемов является дифференциация, которая определяется компетенциями, такими как постановка целей, информативность, творчество и оценка. В статье остановимся на традиционном образовательном архетипе.

В статье изложены методы критериальной оценки учебных достижений учащихся. Показаны особенности отличия системы критериальной оценки от традиционной системы оценивания. Дана структура и критерии формативной оценки и показана система начисления баллов. Предложены пути и методы самооценки и взаимной оценки учебных достижений учащимися, а также проанализирована деятельность учителя по оценке знаний учащихся.

Изучены особенности современного образования и формы оценивания в повышении конкурентоспособности, коммуникативных навыков учащихся. Также будет обсуждаться дифференцированное обучение и оценка достоверности и эффективности существующих оценок. Приводя примеры дифференцирующих видов, были приведены конкретные доказательства из исследований и опыта

мировых ученых об эффективности этого обучения и оценки. На основе этих доказательств и фактов приведены примеры внедрения дифференцированного обучения в казахстанском образовании, дифференцированного оценивания в совершенствовании предметных навыков по географии. В статье рассказано о функциях основных профессионально-педагогических компетенций (педагогической, профессиональной, социальной, эффективности) в деятельности педагога

Ключевые слова: архетипические, гуманистические, авторитарные, либеральные отношения, индивидуализация, дифференциация.

KALKASHEV, S.G., ABDIMANAPOV, B.Sh., AYAPBEKOVA, A.Y.,
NURKHANOV, M.A., GORDEYEVA, Z.I.

DIFFERENCE OF EFFECTIVE USE OF CRITERIA-BASED SYSTEMS OF GEOGRAPHY KNOWLEDGE ASSESSMENT

The main idea of the article is the development of professional and pedagogical innovative approaches by teachers. One of these techniques is differentiation, which is determined by competencies such as goal setting, informativeness, creativity and evaluation. In the article we will focus on the traditional educational archetype.

The article sets out the criteria for evaluating student learning outcomes. The features of the difference between the criteria-based assessment system and the traditional assessment system are significant. The structure and criteria of a formative assessment are given and the system of scoring is shown. Ways and methods of self-assessment and mutual assessment of student learning are proposed, and the teacher's activity in assessing student knowledge is analyzed.

The features of modern education and forms of assessment in improving the competitiveness and communication skills of students are studied. Differentiated training and assessment of the validity and effectiveness of existing assessments will also be discussed. Giving examples of differentiating species, concrete evidence from research and the experience of world scientists about the effectiveness of this training and evaluation was given. On the basis of these proofs and facts, examples of the introduction of differentiated training in Kazakhstan education, differentiated assessment in improving subject skills in geography are given. The article describes the functions of the main professional and pedagogical competencies (pedagogical, professional, social, efficiency) in the activity of a teacher.

Key words: archetypal, humanistic, authoritarian, liberal relations, individualization, differentiation.

УДК 331.45

Коваль, А.П.,

к.э.н., КРУ имени Ахмет Байтұрсынұлы,
Республиканский научно-исследовательский
институт по охране труда Министерства
труда и социальной защиты населения
Республики Казахстан,

Баяндин, М.А.,

д.э.н., доцент; профессор кафедры
«Экономика и управление»; Международный
Таразский инновационный институт
имени Шерхана Муртазы, Казахстан

УРОВЕНЬ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ТРАВМАТИЗМА И СИСТЕМА СТРАХОВАНИЯ ОТ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ НА ПРОИЗВОДСТВЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье проведен анализ состояния безопасности и охраны труда и его особенности в Республики Казахстан в рамках реализации программы РНИИОТ О.1062 ИРН BR 11965728 «Экономические проблемы безопасного

труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан».

Данная тема актуальна тем, что травматизм и профзаболевания, опасные и вредные условия труда – это значительная проблема в системе производственного цикла.

Целью данной работы является оценка уровня травматизма, анализ ключевых факторов и причин несчастных случаев на примере сельского хозяйства, выявление источников повышенной опасности, разработка и внедрения мероприятий по их устранению. Особую роль играет механизм страхования для предотвращения несчастных случаев на производстве и его институциональные преобразования в плане перехода к новой превентивной политике при расходовании средств фонда обязательного страхования от несчастных случаев по возмещению затрат работодателя в мероприятия по безопасности и охране труда.

Для проведения исследования использовались статистические данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК по отраслям и ряды абсолютных и относительных показателей. На основе анализа открытых источников информации, установлены опасные и вредные факторы как причины травматизма в сельском хозяйстве.

В процессе исследования предложено акцентировать внимание на человеческом факторе, как основы для достижения высокого уровня охраны труда в АПК, так как почти половина всех несчастных случаев – это субъективные ошибки, что имеет особую актуальность для преодоления негативных тенденций. Также назрела необходимость реформирования системы обязательного страхования от несчастных случаев, которая является регуляторным механизмом улучшения условий труда и должна перейти только от возмещения потерь работника к его последующей реабилитации и дополниться превентивными мерами у работодателя.

***Ключевые слова:** опасные и вредные производственные факторы, травматизм, профессиональное заболевание, несчастный случай, агросектор, обязательное страхование, профилактика травматизма.*

1 Введение. Одним из основных направлений социальной политики развитых стран мира является сохранение здоровья работающего населения, усиление профилактических мер по предотвращению травм и профессиональных заболеваний на производстве, однако риски в полной мере преодолеть не возможно.

Большое внимание уделяется повышению производственной безопасности промышленности и агропромышленном комплексе. Любые травмы на производстве сказываются на технологическом процессе, приводят к задержкам, оказывают большое влияние на производительность труда и приводят к технологическим сбоям, срыву агросроков в период проведения уборочной и других мероприятий.

Несмотря на принимаемые меры, уровень травматизма в экономике и АПК, в частности, остается достаточно высоким. Снижение травматизма путем прогнозирования условий и безопасности труда в технологических процессах, является актуальной темой для науки и практики, специальных НИИ и профессиональных союзов, а также самих трудовых коллективов.

И программа страхования в государственной политике является инструментом превентивной политики по предотвращению несчастных случаев на производстве и источник инвестиций в безопасный труд и повышение эффективности реабилитационных мер.

Механизм страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний является наиболее распространенным во многих странах стратегически значимым видом социального обеспечения. Составляющими элементами являются медицинское

обслуживание, профессиональная реабилитация и пособия пострадавшим работникам или членам семей погибших (по случаю потери кормильца).

Изучение и решение вопросов, связанных с обеспечением безопасных условий человека – важная задача в системе производства. Выявление причин несчастных случаев, профзаболеваний и их устранение позволяют создать безопасные и комфортные условия для труда, которые являются основными факторами здоровья работников. В условиях модернизации экономики несомненно, что уровень безопасности и организация охраны труда, система обязательного и добровольного страхования должны отвечать современным требованиям и быть переведены на качественно новый уровень управления на основе риск-ориентированного подхода.

2 Материалы и методы

Одним из решений в вопросе безопасности на производстве является совершенствование системы страхования от несчастных на производстве, активная позиция работодателей по внедрению современных систем управления профессиональными рисками на благо людей, анализ опасностей и угроз производственной среды, их идентификация, предупреждение, что снизит риски нежелательных событий в области безопасности труда, обеспечит социально-экономический эффект. При этом речь может идти как об общих факторах, свойственных для всех предприятий отрасли, учитываемых в соответствующих методических рекомендациях (нормативный метод), так и о специфических факторах, свойственных данному предприятию, выявляемых через оценку рабочих мест и предприятия в целом (монографический метод).

В Костанайском регионе широко развит аграрно-промышленный комплекс, создающий основу продовольственной безопасности страны. Спектр инструментов для решения поставленных вопросов включает статистические методы, которые позволили выяснить степень взаимосвязи каждого фактора при различных видах происшествий от общего количества несчастных случаев, установить динамику производственного травматизма на примере сельского хозяйства. Абстрактно-логический метод в дополнении с методом экспертных оценок применялись для выявления причин несчастных случаев, источники их происхождения и корректирующих воздействий. Выводы по направлениям совершенствования связаны с мероприятиями безопасности и охраны труда, в первую очередь основаны на механизме превентивного действия (не допустить) и только во вторую на компенсации полученных проблем (возместить). И существующая система страхования от несчастных случаев на производстве тоже должна быть основана на профилактических мерах и мерах социальной защиты, для обеспечения базовой экономической безопасности. И в идеале она должна стать одним из механизмов, оказывающим влияние на социально и экономическое развитие путем привлечения средств в экономику страны и региона.

Данная проблема отражена во многих публикациях и научных трудах. Специалисты Международной организации труда определили, что АПК входит в тройку самых опасных отраслей промышленности с точки зрения производственного травматизма и находится в одном ряду с угольной и машиностроительной промышленностью [1].

Почти 60 % несчастных случаев приходится на время напряженных сезонных работ – весенне-полевых и сбора урожая [2]. Наиболее травмоопасными являются профессии механизаторов, водителей.

Проблематике разработки мероприятий и средств по охране труда и промышленной безопасности посвящены работы таких ученых, как Бобович Б.Б., Ворошилов А.С., Смылова В. Проблемы несчастных случаев с тяжелыми последствиями в сельском хозяйстве, динамика показателей травматизма в сельском хозяйстве, его виды и причины изучены Студенниковой Н.С., Чаплиным Р.И. О роли человеческого фактора в обеспечении безопасности жизнедеятельности посвящены работа Лечиева А.С. и др. [3].

3-4 Результаты и обсуждение

Сельское хозяйство, при всей важности для продовольственной безопасности, остается одним из наиболее сложных и травмоопасных видов экономической деятельности. Состояние сельскохозяйственного производства – это рыночные отношения, которые даже без учета человеческого фактора приводит к повышенному травматизму. Внедрение управления на основе оценки рисков, простых и понятных методик и четких алгоритмов действий на основе мероприятий, разработанных с учетом анализа причин и обстоятельств несчастных случаев, поможет снизить уровень производственного травматизма. Руководители предприятий начинают осознавать тот факт, что бездействие в данной области негативно отражается на результатах производственной деятельности на это направлены и соответствующие изменения в законодательстве о труде.

Доля пострадавших при несчастных случаях в республике за 2022 г. в сельском, лесном и рыбном хозяйстве составляет 2,4%. В количественном значении количество травмированных – 60 человек, из них 6 женщин (10%). 4 человека пострадали при групповых несчастных случаях. В состоянии алкогольного опьянения – 2 [4].

По данным Бюро национальной статистики РК о количестве пострадавших и погибших работников сельского хозяйства при несчастных случаях, связанных с трудовой деятельностью с 2020 по 2022 год в РК – 205 человек. Из этой численности 12 человек погибли, из них 2 женщины.

Анализ показывает, количество пострадавших и погибших работников сельского хозяйства за период 2020 – 2022 гг. идет к снижению пострадавших в 2022 году на 82 % по сравнению с 2020 годом. При этом уровень производственного травматизма со смертельным исходом в 2022 году выше на 58 % (12 погибших против 7 человека – в 2021 г. В 2020 г. было 14 погибших).

То есть, несмотря на сокращение абсолютного числа пострадавших каждый происшедший несчастный случай или заболевание, кроме социального урона, приносит государству большие материальные потери. Производственный травматизм оказывает негативное влияние на экономическое состояние предприятий, повышает уровень трудозатрат, снижает уровень их конкурентоспособности, вынуждает нести дополнительные расходы.

Эти данные свидетельствуют о том, что страхование жизни и здоровья работников, особенно в отраслях сельского, лесного и рыбного хозяйства – это актуальная научная и практическая задача.

Главный путь сокращения травматизма на производстве – это четкие и понятные нормативы, следование инструкциям в том числе и по технике безопасности, обеспечение коллективными и индивидуальными средствами защиты, стержень в этом направлении – профилактика. Каждому заинтересованному руководителю должно стать понятно, сокрытие и договорные отношения при расследовании несчастного случая на производстве – это преступление, которое ведет не только к уголовному и административному наказаниям, но и является не выгодным в экономическом плане. А уровень правовой грамотности работников и ужесточение законодательства сегодня уже практически на оставляет поля для маневра в этом плане.

В реализации санитарно-гигиенических, лечебно-профилактических мероприятий и технических направлений для безопасности, сохранения работоспособности, здоровья человека в процессе трудовой деятельности в аграрном секторе должна быть внедрена система управления охраной труда, основанная на риск-ориентированном подходе. Риск-ориентированный подход может послужить основой качественных изменений в обеспечении безопасного труда за счет совершенствования механизмов ОСНС, превентивной направленной

ности программ страхования, внедрении механизма восстановления и реабилитации пострадавших с конкретизацией их действий (путеводитель по восстановлению трудоспособности и реабилитации пострадавшего в результате несчастного случая на производстве).

Как показывает практика, основные причины несчастных случаев – нарушения требований безопасности при эксплуатации транспортных средств, машин, механизмов, оборудования, невыполнение руководителями и специалистами обязанностей по обеспечению безопасности и охране труда, недостатки в обучении и инструктировании по охране труда, несоблюдение требований трудовой и производственной дисциплины, инструкций по охране труда. И для большинства работодателей страхование это дорого, повышение выплат непосильно, особенно это касается мелкого бизнеса.

За период с 2019 г. – 1 квартал 2023 г. произошло 48 несчастных случаев различной степени тяжести на предприятиях сельского хозяйства только Северо-Казахстанской области. Из них в указанной отрасли – 10 несчастных случаев со смертельным исходом и 29 несчастных случаев с тяжелой степенью тяжести [5].

И.о. руководителя управления инспекции по труду акимата Костанайской области на брифинге 29 июня 2023 года сообщал, что самая травмоопасная отрасль в Костанайской области сейчас – это сельское хозяйство.

Статистика производственного травматизма Костанайской области показывает, что по итогам 5 месяцев 2023 г. на предприятиях и организациях области произошло 35 несчастных случаев (аналогичный период 2022 года – 42 случая), где пострадали 36 человек (аналогичный период 2022 года – 46 пострадавших). С легким исходом количество пострадавших уменьшилось с 19 до 18 (на 5,5 %), со средним исходом – снизилось с 8 до 2 (в 4 раза), с тяжелым исходом – увеличилось с 14 до 16 (на 14 %), с летальным исходом – снизилось с 5 до 0. И в этом плане анализ ситуации только подтверждает общую тенденцию о росте тяжелых последствий травматизма в АПК РК.

И наибольшее число случаев травматизма в Костанайской области приходится на агросектор. Несчастные случаи произошли в крупных и достаточно успешных агроструктурах: в ТОО «Трояна», ТОО «ХПП «Перелески», ТОО «Олжа Сарыколь», ТОО «Крымское», ТОО «Железнодорожное АМФ».

21 предприятие в Костанайской области приняли решение о внедрении концепции нулевого травматизма, на 4413 предприятий направлены уведомления о необходимости страхования работников от несчастных случаев [6].

Несмотря на сокращения числа несчастных случаев и профзаболеваний в 2023 г., данное социально-экономическое явление несет в себе значительные экономические потери. В 2022 г материальные последствия несчастных случаев составили 37 501,2 тыс. тенге (2021 г. – 26 122,5 тыс.тенге, 2020 г. – 43 952,0 тыс.тенге).

Чтобы сократить негативное влияние человеческого фактора на травматизм в АПК необходимы четкие инструкции и алгоритмы действий для руководства предприятий и соответствующих служб по технике безопасности, основанные на риск-ориентированном подходе и соответствующих стандартах оценки предприятий и рабочих мест, полное обеспечение работников средствами защиты для нивелирования имеющихся и возникающих неблагоприятных факторов, осознания приоритета безопасности персонала над экономией затрат и оптимизации прибыли, совершенствование механизма обязательного страхования несчастных случаев.

По результатам научно-исследовательской на тему «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан» планируется разработка концепция проекта Закона по совершенствованию механизмов предупреждения производственного травматизма и совершенствованию механизма обязательного страхования от несчастных случаев на производстве в Республике Казахстан.

В целях социальной защиты лиц, ставших инвалидами вследствие несчастного случая на производстве, предусмотрены социальные выплаты из трех источников – государственные социальные пособия по инвалидности из республиканского бюджета, социальная выплата на случай утраты трудоспособности из Государственного фонда социального страхования, выплаты по возмещению вреда, которые осуществляет страховая компания, если пострадавший застрахован в соответствии с Законом РК «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей».

В том случае, если пострадавший не застрахован, то выплаты по возмещению вреда будет осуществлять работодатель.

5 Заключение

Статистические методы исследования позволяют выявить общее состояние травматизма, его динамику, определенные тенденции и прогнозирование изменения показателей и прочее. Однако для проведения эффективных мероприятий по сокращению количества несчастных случаев на производстве требуется детальное исследование и анализ обстоятельств каждого случая, с их последующим обобщением и анализом условий труда, организации охраны труда на предприятиях, порядка проведения расследования и другое. Несмотря на отработанность методик сбора и анализа статистических данных, остаются не полностью изучены методы прогнозирования изменения показателей.

И социальное страхование в РК находится в постоянном развитии, меняются задачи, но сохраняется их прежний смысл – надежная и эффективная защита человека от профессиональных рисков.

На фоне снижения пострадавших в результате производственного травматизма в абсолютном выражении на 100 человек, показатель скрытого травматизма остался без изменений. Тем самым, стратегическая цель системы обязательного страхования в охране труда не была достигнута в полной мере.

Отсутствие отлаженного механизма обработки статистической информации, моделирования и прогнозирования производственного травматизма оказывает влияние на выбор оптимальных решений и снижает эффективность действий, направленных на его предупреждение.

Управление указанными организационными рисками позволяет достигать значительного снижения уровня травматизма и аварийности с выстраиванием приоритетов и рамках каждого производственного объекта.

Список литературы

1. Официальный Web-сайт Международной организации труда [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.ilo.org> (дата обращения 19.05.23).
2. Чаплин Р.И. Оценка профессиональных рисков: идентификация опасностей на предприятиях АПК [Текст] / Р.И. Чаплин // Известия Международной академии аграрного образования. – 2016. – №31. – С. 71-76.
3. Лечиев, А.С. Роль «человеческого фактора» в обеспечении безопасности жизнедеятельности [Текст] / А.С. Лечиев // Социально-гуманитарные знания. – 2016. – Т. 6. – С. 352-359.
4. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам (АСПиР) РК [Электронный ресурс] <https://stat.gov.kz/ru/> (дата обращения: 25.07.2023).
5. Электронное печатное издание <https://www.gov.kz/memleket/entities/skoakkayiyn/press/article/details/120075?lang=ru> (дата обращения: 23.07.2023).
6. Электронное печатное издание <https://www.ng.kz/modules/news/article.php?storyid=49316> (дата обращения: 23.07.2023).
7. Графкина М.В., Клиндух М.А., Свиридова Е.Ю. Моделирование существующей тенденции и прогнозирование изменений показателей производственного травматизма. // Экономика труда. 2018. С. 101-113.

КОВАЛЬ, А. П., БАЯНДИН, М.А.

ӨНДІРІСТІК ЖАРАҚАТТАНУ ДЕҢГЕЙІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӨНДІРІСТЕГІ ЖАЗАТАЙЫМ ОҚИҒАЛАРДАН САҚТАНДЫРУ ЖҮЙЕСІ

Мақалада «Қауіпсіз еңбектің экономикалық проблемалары және Қазақстан Республикасындағы сақтандыру тетігін институционалдық қайта құру» BR 11965728 РЕҚҒЗИ О.1062 ЖРН бағдарламасын іске асыру шеңберінде Қазақстан Республикасының АӨК-дегі еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау жай-күйіне және оның ерекшеліктеріне факторлық талдау жүргізілді.

Бұл тақырып өндірістік цикл жүйесіндегі маңызды проблемалар – жарақаттану мен кәсіптік аурулар, қауіпті және зиянды еңбек болып табылатындығымен өзекті.

Бұл жұмыстың мақсаты-ауыл шаруашылығындағы жазатайым оқиғалардың себептеріне байланысты жарақаттануды бағалау, сондай-ақ қызметкерлерді жарақаттау көздерін анықтау, олардың алдын алу бойынша іс-шараларды әзірлеу және енгізу қажеттілігі болып табылады. Өндірістегі жазатайым оқиғалардың алдын алу үшін сақтандыру тетігі және жұмыс берушінің шығындарын өтеу бойынша жазатайым оқиғалардан міндетті сақтандыру қорының қаражатын жұмсау кезінде жаңа алдын алу саясатына көшу жоспарындағы оның институционалдық қайта құрулары ерекше рөл атқарады.

Зерттеу жүргізу үшін ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының салалар бойынша статистикалық деректері мен абсолютті және салыстырмалы көрсеткіштер қатары пайдаланылды. Ашық ақпарат көздерін талдау негізінде ауыл шаруашылығындағы жарақаттанудың себебі ретінде қауіпті және зиянды факторлар анықталды.

Зерттеу барысында АӨК-де еңбекті қорғаудың жоғары деңгейіне қол жеткізудің негізі ретінде адами факторға назар аудару ұсынылды, өйткені барлық жазатайым оқиғалардың жартысына жуығы субъективті қателер болып табылады, бұл жағымсыз үрдістерді еңсеру үшін ерекше өзектілікке ие. Қызметкерлерді дербес психологиялық даярлауды енгізу қауіпсіздік мәдениеті қағидаты бойынша бағыт болуы тиіс. Сондай-ақ, еңбек жағдайларын жақсартудың реттеуші тетігі болып табылатын жазатайым оқиғалардан міндетті сақтандыру жүйесін реформалау қажеттілігі туындады және тек қызметкердің шығындарын өтеуден оны кейінгі оңалтуға көшуге және жұмыс берушінің алдын алу шараларымен толықтырылуға тиіс.

Кілт сөздер: қауіпті және зиянды өндірістік факторлар, жарақаттану, кәсіптік ауру, агросектор, міндетті сақтандыру, жарақаттанудың алдын алу, жазатайым оқиға.

KOVAL, A.P., BAYANDIN, M.A.

FREQUENCY RATE OF OCCUPATIONAL INJURIES AND OCCUPATIONAL INJURY INSURANCE SYSTEM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article shows the results of the factor analysis of occupational health and safety features and conditions in the agriculture sector (AS) of the Republic of Kazakhstan conducted as a part of the implementation of the «Economic problems of safe work and institutional transformations of the insurance mechanism in the Republic of Kazakhstan» program O.1062 IRN BR 11965728 of the Republican Scientific Research Institute of Occupational Safety and Health. This topic holds importance as workplace injuries, occupational diseases, and hazardous working conditions constitute a significant challenge of the production cycle system.

The purpose of this paper is to assess the frequency rate of injuries, analyze the key factors and causes of accidents in agriculture, the need to identify sources of injury to workers, devilmint and implementation of measures to prevent them, as well as to evaluate the role of insurance mechanism in preventing accidents at work, the need for investments in safe work at the expense of the insurance fund.

To conduct the study, the authors used statistical data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan by industry and a series of indicators of absolute and relative indicators. Based on the analysis of open information sources, dangerous and harmful factors have been identified as causes of AS injuries.

During the research, the authors focused on the human factor as the basis for achieving a high level of labor protection in the agro-industrial complex, since almost half of all accidents are human errors, which is of particular relevance to overcome negative trends. There is also a need to reform the compulsory accident insurance system, which is a regulatory mechanism for improving working conditions.

Key words: workplace hazards, injuries, occupational disease, agricultural sector, insurance, injury prevention, accident.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Абдиманапов Бахадурхан Шарипович – г.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

Абдулин Жандос Кайратұлы – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің 7M05401-Математика мамандығының 2 курс магистранты, Қостанай қ., Қазақстан.

Абилямаликов Куаныш Кабдулович – тарих ғылымдарының магистрі, Тарихи-мәдени мұра объектілерін зерттеу, қалпына келтіру, қорғау орталығы, Қазақстан.

Акрамова Мафтуна Жусипбековна – 6B01701- Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан.

Алдабергенова Жасмин Жаслановна – 6B01701-Қазақ тілі мен әдебиеті оқу бағдарламасының 4 курс студенті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

Амиргалиева Еркегүл Сапарғалиевна – 6B01701-Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

Артықбай Индира Бақтыбайқызы – 6B01701- Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан.

Атығай Шұғыла Сапарғалиқызы – 6B01701-Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

Аяпбекова Алия Ескермесовна – г.ғ.к., аға оқытушы. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ. Қазақстан Республикасы.

Баяндин Марат Асылбекұлы – экономика ғылымдарының докторы, доцент, «Экономика және менеджмент» кафедрасының профессоры, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз қ., Қазақстан.

Безаубекова Алмагүл Даненовна – филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

Бекбосынова Асия Хасанқызы – қауымдастырылған профессор м.а., филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай қ., Қазақстан.

Гордеева Зинаида Ивановна – г.ғ.к., профессор. Мәскеу мемлекеттік педагогикалық университеті, Ресей Федерациясы.

Елепай Айда Амангелдіқызы – 6B01701-Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

Есионова Алла Николаевна – Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының «Лисаков қаласы білім бөлімінің мектеп – лицейі» КММ директорының оқу-әдістемелік жұмысы жөніндегі орынбасары, география мұғалімі, Қазақстан.

Есіркепова Кенжегүл Қабылғазықызы – филология ғылымдарының кандидаты, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай қ., Қазақстан.

Жақып Айгерім Айтбайқызы – 2 курс магистранті, Шоқан Уәлиханов университеті, Көкшетау қ., Қазақстан.

Жаппасова Камшат Алексейқызы – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің 7М01508-Физика мамандығының 2 курс магистранты, Қостанай, Қазақстан.

Жигалова Наталья Григорьевна – әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, жарнама және қоғаммен байланыс кафедрасының доценті, тәрбие жұмысы бойынша бизнес-коммуникациялар институты директорының орынбасары, Санкт-Петербург мемлекеттік өнеркәсіптік технологиялар және дизайн университеті.

Исмагамбетова Жансая Бауржанқызы – 6В01701-Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

Қабден Қадырай Жалғасқызы – 2 курс магистранті, Шоқан Уәлиханов университеті, Көкшетау қ., Қазақстан.

Казиева Гаухар Нурмухамбетқызы – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің 7М01508-Физика мамандығының 2 курс магистранты, Қостанай қ., Қазақстан.

Калкашев Сагынғали Габизиятович – магистр, аға оқытушы, Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық, Қазақстан Республикасы.

Қайырғали Диана Айдарқызы – 6В01701-Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 1 курс студенті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

Коваль Андрей Петрович – экономика ғылымдарының кандидаты; ғылым және коммерцияландыру басқармасы бастығының м.а., Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, жетекші ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы.

Қожанұлы Манасбай – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық қорғаныс университеті.

Куанышбаева Гүлсезім Шокановна – Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

Құрманиязов Ыслам Серікұлы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Археология және этнография ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Қазақстан.

Мырзағалиева Күлзада Мешітбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай қ., Қазақстан.

Нурмуханбетова Нургуль Нуркенқызы – химия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, химия және биотехнология кафедрасының профессоры, Шоқан Уәлиханов университеті, Көкшетау қ., Қазақстан.

Нурханов Маргулан Абилбекович – аға оқытушы, Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық қ., Қазақстан.

Омарова Дильназ Кенжебековна – 6В01701- Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

Ораз Альмира Досболқызы – 7М01502-физика педагогін даярлау білім беру бағдарламасының магистранты, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан.

Орманова Гания Кемаловна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан.

Острецова Идия Болатовна – биология ғылымдарының кандидаты, химия және биотехнология кафедрасының профессоры, Шоқан Уәлиханов университеті, Көкшетау қ., Қазақстан.

Серікбай Оспанұлы – филология ғылымдарының кандидаты, профессоры, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан.

Сергазина Самал Мубаракловна – химия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, химия және биотехнология кафедрасының профессоры, Шоқан Уәлиханов университеті, Көкшетау қ., Қазақстан.

Сержан Шолпан – педагогика ғылымдарының магистрі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің практикалық тілтану кафедрасының аға оқытушысы, Қостанай қ., Қазақстан.

Тастанов Мейрамбек Ғабдуалиұлы – физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент, математика және физика кафедрасының профессорының м.а., Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

Укенова Тахмина Маликқызы – 6B01701-Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

Цыганова Анастасия Евгеньевна – жарнама және қоғаммен байланыс кафедрасының магистранты, Санкт-Петербург мемлекеттік өнеркәсіптік технологиялар және дизайн университеті.

Шахметова Мөлдір Алихановна – Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 1 курс студенттері, Ө.Сұлтангазин атындағы педагогикалық институты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан.

НАШИ АВТОРЫ

Абдимананов Бахадурхан Шарипович – д.г.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая. г. Алматы, Республика Казахстан.

Абдулин Жандос Кайратович – магистрант 2 курса обучения специальности 7М05401-Математика, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Казахстан.

Абильмаликов Куаныш Кابدұлович – магистр исторических наук, сотрудник Центра исследований, реставрации, охраны объектов историко-культурного наследия, г.Костанай, Казахстан.

Акрамова Мафтуна Жусипбековна – студентка 2 курса образовательной программы 6В01701 – Казахский язык и литература, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт имени У.Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Алдабергенова Жасмин Жаслановна – студентка 4 курса образовательной программы 6В01701 – Казахский язык и литература, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт имени У.Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Амиргалиева Еркегуль Сапаргалиевна – студентка 1 курса образовательной программы 6В01701 – Казахский язык и литература, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт имени У.Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Артықбай Индира Бақтыбайқызы – студентка 2 курса образовательной программы 6В01701 – Казахский язык и литература, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт имени У.Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Атығай Шұғыла Сапарғалиқызы – студентка 1 курса образовательной программы 6В01701 – Казахский язык и литература, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт имени У.Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Аяпбекова Алия Ескермесовна – к.г.н., ст.преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан.

Баяндин Марат Асылбекович – доктор экономических наук, доцент, профессор кафедры «Экономика и управление»; Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы, г.Тараз, Казахстан.

Безаубекова Алмагуль Даненовна – кандидат филологических наук, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Казахстан.

Бекбосынова Асия Хасановна – доцент м.а., кандидат филологических наук, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт имени У.Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Гордеева Зинаида Ивановна – к.г.н., профессор, Московский педагогический государственный университет, г. Москва, Российская Федерация.

Елепай Айда Амангелдіқызы – студентка 2 курса образовательной программы 6В01701-казахский язык и литература, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт им. У. Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Есионова Алла Николаевна – заместитель директора по учебно-методической работе, учитель географии КГУ «Школа – лицей отдела образования города Лисаковска» Управления образования акимата Костанайской области, г. Лисаковск, Казахстан.

Есіркепова Кенжегуль Кабылгазиновна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры теории языка и литературы, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт им. У.Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Жакып Айгерим Айтбайқызы – магистрант 2 курса, Шокан Уалиханов университет, г. Кокшетау, Казахстан.

Жаппасова Камшат Алексеевна – магистрантка 2 курса обучения специальности 7М01508-Физика, Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Казахстан.

Жигалова Наталья Григорьевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры рекламы и связей с общественностью, заместитель директора института бизнес-коммуникаций по воспитательной работе, Санкт-Петербургский государственный университет промышленных технологий и дизайна, Россия.

Исмагамбетова Жансая Бауржанқызы – студентка 4 курса образовательной программы 6В01701 – Казахский язык и литература, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт имени У.Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Кабден Кадырай Жалгасқызы – магистрант 2 курса, Шокан Уалиханов университет, г. Кокшетау, Казахстан.

Калкашев Сагынғали Габизиятович – магистр, старший преподаватель, Аркалыкский педагогический институт им. И. Алтынсарина, г. Аркалык, Республика Казахстан.

Казиева Гаухар Нурмухамбетовна – магистрантка 2 курса обучения специальности 7М01508-Физика, Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Казахстан.

Коваль Андрей Петрович – кандидат экономических наук, и.о. начальника управления науки и коммерциализации, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, ведущий научный сотрудник - Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, г. Костанай, Республика Казахстан.

Кожанулы Манасбай – кандидат филологических наук профессор, Национальный университет обороны Республики Казахстан.

Куанышбаева Гүлсезім Шоқановна – студентка 4 курса образовательной программы 6В01701 – Казахский язык и литература, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт имени У.Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Курманиязов Ыслам Серикович – магистр гуманитарных наук, научный сотрудник центра Археологии и этнографии Кызылординского университета имени Коркыт Ата.

Қайырғали Диана Айдарқызы – студентка 1 курса образовательной программы 6В01701 – Казахский язык и литература, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт имени У.Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Мырзағалиева Кульзада Мешитбаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт имени У. Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Нурмуханбетова Нургуль Нуркеновна – кандидат химических наук, ассоциированный профессор, профессор кафедры химии и биотехнологии, Шокан Уалиханов университет, г. Кокшетау, Казахстан.

Нурханов Маргулан Абилбекович – старший преподаватель, Аркалыкский педагогический институт им. И. Алтынсарина, г. Аркалык, Республика Казахстан.

Ораз Альмира Досболкызы – 7М01502-учитель физики, магистрант, Южно-Казахстанский педагогический университет, г. Шымкент, Казахстан.

Орманова Гания Кемаловна – кандидат педагогических наук, доцент, Южно-Казахстанский педагогический университет, г. Шымкент, Казахстан.

Острецова Идия Болатовна – кандидат биологических наук, профессор кафедры химии и биотехнологии, Шокан Уалиханов университет, г. Кокшетау, Казахстан.

Серикбай Оспанулы – кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, педагогический институт им. У.Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Сергазина Самал Мубараковна – кандидат химических наук, ассоциированный профессор, профессор кафедры химии и биотехнологии, Шокан Уалиханов университет, г.Кокшетау, Казахстан.

Сержан Шолпан – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры практического языкознания, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Казахстан.

Тастанов Мейрамбек Габдуалиевич – кандидат физико-математических наук, доцент, и.о профессора кафедры математики и физики, Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, Казахстан.

Укенова Тахмина Маликқызы – студентка 2 курса образовательной программы 6В01701-Казахский язык и литература, Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт им. У. Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

Цыганова Анастасия Евгеньевна – магистрант кафедры рекламы и связей с общественностью, Санкт-Петербургский государственный университет промышленных технологий и дизайна, Россия.

Шахметова Мәлдір Алихановна – студентка 1 курса образовательной программы 6В01701-Казахский язык и литература Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Педагогический институт имени У. Султангазина, г. Костанай, Казахстан.

OUR AUTHORS

Abdimanapov Bahadurhan Sharipovich – Doctor of Geographical Sciences, Professor. Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Abdulin Zhandos Kairatovich – Master's student of the 2nd year of study speciality 7M05401-Mathematics, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan.

Abilmalikov Kuanysh Kabdulovich – Master of historical sciences, researcher of the Center for Research, Restoration, Protection of Historical and Cultural Heritage Sites, Kostanay, Kazakhstan.

Akramova Maftuna Zhusipbekovna – 6B01701 – Kazakh language and literature, 2th year student of the educational program Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kostanay, Kazakhstan.

Aldabergenova Jasmine Zhaslanovna – 6B01701 – Kazakh language and literature, 4th year student of the educational program Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kostanay, Kazakhstan.

Amirgalieva Erkegul Sapargaliqzy – 6B01701 – Kazakh language and literature, 1th year student of the educational program Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kazakhstan, Kostanay.

Artykbay Indira Baktybayevna – 6B01701 – Kazakh language and literature, 2th year student of the educational program Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kostanay, Kazakhstan.

Atygai Shugyla Sapargaliqzy – 6B01701 – Kazakh language and literature, 1th year student of the educational program Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kazakhstan, Kostanay.

Ayapbekova Aliya Eskermesovna – Candidate of Geographical Sciences, senior lecturer. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

Bayandin Marat – Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Economics and Management; Sher Khan Murtaza International Taraz Innovation Institute, Taraz, Kazakhstan.

Bezaubekova Almagul Danenovna – Candidate of Philological Sciences Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan.

Bekbosynova Asia Khasanovna – Associate Professor m.a., Candidate of Philology, Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kostanay, Kazakhstan.

Gordeeva Zinaida Ivanovna – Candidate of Geographical Sciences, Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia.

Elepai Aida Amangeldikyzy – 6B01701 – Kazakh language and literature, 2th year student of the educational program Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kostanay, Kazakhstan.

Esionova Alla – the deputy school hand-master for Educational and Methodological work, the teacher of Geography Municipal State Institution "School-Lyceum Department of Education Lisakovsk City" of the Department Education of the Akimat of Kostanay region", Kazakhstan.

Ecipkenova Kenzhegul Kabylgazinovna – Candidate of Philological Sciences, Department of Theory of Language and Literature Associate Professor, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan.

Zhakyp Aigerim Aitbaikyzy – undergraduate student, Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan.

Zhappasova Kamshat Alekseevna – Master's student of the 2nd year of study speciality 7M01508-Physics, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan.

Zhigalova Natalya – Candidate of Social Sciences, Associate Professor of the Department of Advertising and Public Relations, Deputy Director of the Institute of Business Communications for Educational Work, Saint Petersburg State University of Industrial Technologies and Design.

Ismagambetova Zhansaya Baurzhankyzy – 6B01701 – Kazakh language and literature, 4th year student of the educational program Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kazakhstan, Kostanay.

Kabden Kadyrai Zhalgaskyzy – undergraduate student, Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan.

Kazieva Gaukhar Nurmukhambetovna – Master's student of the 2nd year of study speciality 7M01508-Physics, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan.

Kalkashev Sagyngali Gabiziyatovich – Master's degree, senior lecturer, Arkalyk Pedagogical Institute named after I. Altynsarina, Arkalyk, Republic of Kazakhstan.

Koval Andrey – candidate of Economic Sciences, Acting Head of the Department of Science and Commercialization - Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Leading Researcher - Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, Kostanay, Republic of Kazakhstan.

Kozhanuly Manasbay – candidate of philological Sciences Professor, National Defense University of the Republic of Kazakhstan.

Kuanysbbaeva Gulsezim Shokanovna – 6B01701 – Kazakh language and literature, 4th year student of the educational program Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kazakhstan, Kostanay.

Kurmaniazov Yslam Serikovich – master of humanities, researcher at the Center for Archeology and Ethnography of Kyzylorda University named after Korkyt Ata.

Qaiyrgali Diana Aidarqyzy – 6B01701 – Kazakh language and literature, 1th year student of the educational program Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kostanay, Kazakhstan.

Myrzagaliyeva Kulzada Mechetbayevna – Candidate of Philological Sciences A.H., Associate Professor, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Umurzak Sultangazin Pedagogical Institute, Kostanay, Kazakhstan.

Nurmukhanbetova Nurgul Nurkenovna – Candidate of Chemistry Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Chemistry and Biotechnology, Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan.

Nurkhanov Margulan Adilbekovich – senior educator, Arkalyk Pedagogical Institute I. Altynsarina, Arkalyk, the Republic of Kazakhstan.

Oraz Almira Dosbolqyzy – 7M01502-physics teacher Master's student in the preparatory educational program, South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan.

Ormanova Ganiia Kemalovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan.

Ostretsova Idia Bolatovna – Candidate of Biological Sciences, Professor of the Department of Chemistry and Biotechnology, Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan.

Serikbay Ospanovich – candidate of philological sciences, professor, Kostanay regional university named after Akhmet Baitursynov, U. Sultangazin Pedagogical Institute, Kostanay, Kazakhstan.

Sergazina Samal Mubarakovna – Candidate of Chemistry Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Chemistry and Biotechnology, Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan.

Serzhan Sholpan – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Practical Linguistics, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan.

Tastanov Meirambek Gabdualievich – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Acting Professor of the Department of Mathematics and Physics of the Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan.

Ukenova Takhmina Malikkyzy – 6B01701 – Kazakh language and literature, 2th year student of the educational program Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kazakhstan, Kostanay.

Tsyganova Anastasiya – Master student of the Department of Advertising and Public Relations, Saint Petersburg State University of Industrial Technologies and Design.

Shakhmetova Moldir Alihanovna – 6B01701 – Kazakh language and literature, 1th year student of the educational program Named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay Regional University, Named after O. Sultangazin pedagogical institute, Kostanay, Kazakhstan.

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА

«ҚМПИ Жаршысы» журналы әлеуметтік-гуманитарлық, физика-математикалық, техникалық, биологиялық, химиялық-технологиялық, экономикалық ғылымдар және экология, халықаралық байланыстар салалары бойынша бұрын жарияланбаған өзекті ізденіс нәтижелері туралы мақалаларды жариялайды.

Редакциялық алқа мүшелері журнал материалдарының мазмұнына сын-пікір білдіргеннен кейін басылымға ұсыну шешімі шығарылады. Қабылданбаған мақалаларды редакциялық алқа мүшелері қайта қарастырмайды.

Мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жарияланады.

Журнал жыл барысында төрт рет шығарылады (қаңтар, сәуір, шілде, қазан).

«Қазпошта» АҚ-ның кез келген бөлімінде журналға жазылу мүмкіндігі қарастырылған. Жазылым индексі 74081.

Мақалаға қойылатын талаптар:

Мәтіннің көлемі сөз аралықтары мен сілтемелерді қоса алғанда 15000-нан 60000 таңбаға дейін болуы қажет (0,3-тен 1,5 баспалық параққа дейін, яғни 5–24 бет).

Мәтіннің рәсімделуіне қойылатын техникалық талаптар:

Қаріп – Times New Roman, өлшемі – 12, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша.

Жиектері: барлық жағынан 2 см.

Жоларалық интервал: бірлік.

Абзацтар аралығы «Алдында» – жоқ, «Кейін» – жоқ.

Азат жол – 1,25 см.

Мәтін: парақта бір бағана.

Мақаланың басқы беті келесі ақпараттарды қамтуы қажет:

1. *ӨОЖ коды.* Беттің сол жағына қалың қаріппен жазылады. Авторлық материалға ӨОЖ кодын мына сілтеме арқылы алуға болады: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Автордың аты-жөні.* Беттің оң жағына қалың қаріппен ӨОЖ кодын бір тармақ төмен жазылады.

3. *Авторлар туралы ақпарат.* Беттің оң жағына көлбеу әріптермен жазылады: автордың ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, қызметі, қызмет орны, қаласы, мемлекеті.

4. *Мақала атауы.* Беттің ортасында бас әріптермен және қалың қаріппен жазылады.

5. *Мақала түйіні.* «Түйін» сөзі (орыс. «Аннотация», ағылш. «Abstract») беттің ортасында қалың қаріппен мақала атауынан бір тармақ төмен жазылады. Түйін мақаланың жарияланатын тілінде жазылады. Түйін мәтіні: сөз аралықтарын қоса алғанда 500–800 таңба, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша, шегініс – оң және сол жақтан 2 см, азат жол – 1,25 см. Мақала тілінде жазылған түйінді мақала тілінде жазылған түпкі түйінмен (резюме) ауыстыру мүмкіндігі қарастырылған.

6. *Мақаланың түпкі түйіні.* Мақала жарияланатын тілден бөлек, мақала атауының аудармасымен екі тілде жазылады. Түпкі түйін мәтіні: көлбеу әріптермен әдебиеттер тізімінен кейін 1 тармақ төмен жазылады, сөз аралықтарын қоса алғанда 500–800 таңба, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша, азат жол – 1,25 см.

7. *Кілт сөздер* (5–8 сөз және/немесе сөз тіркесі). Кілт сөздер үш тілде сәйкесінше «Түйін» және «Түпкі түйіннен» төмен жазылады. «Кілт сөздер» тіркесі (орыс. «Ключевые слова», ағылш. «Key words»): қалың әріптермен, беттің сол жағына жазылады, шегініс – оң және сол жақтан 2 см, «Кілт сөздер» тіркесінен кейін қос нүкте қойылады, ары қарай кілт сөздер жазылады.

8. *Негізгі мәтін* келесі бөлімдерден тұрады:

1) *Кіріспе* (орыс. – Введение, ағылш. – Introduction).

2) *Материалдар және әдістер* (орыс. – Материалы и методы, ағылш. – Materials and methods).

- 3) *Нәтижелер* (орыс. – Результаты, ағылш. – Results).
- 4) *Талқылау* (орыс. – Обсуждение, ағылш. – Discussion).
- 5) *Қорытынды* (орыс. – Выводы, ағылш. – Conclusions).
- 6) *Ризашылық білдіру* (орыс. – Благодарности, ағылш. – Appreciation).

3 және 4 бөлімдер біріктірілуі мүмкін, 6 бөлім – қажеттілік туындаған жағдайда ғана жазылады.

Мақала бөлімдері нөмірленуі тиіс. Сандардан кейін нүкте қойылмайды. Бөлім атауларының жазылуы: қаріп– Times New Roman, өлшемі – 12, қалың қаріппен, туралануы– беттің сол жағында.

Мәтінде белгілі бір тармақты немесе тізімді белгілеуде араб сандары қолданылады.

9. *Әдебиеттер тізімі* (орыс. – *Список литературы*, ағылш. – *References*). Әдебиеттер тізімі мақаладан кейін жазылады. «Әдебиеттер тізімі» тіркесіқалың қаріппен жазылады, қаріп өлшемі – 12, шегініс – 1,25 см.

Дереккөздер туралы ақпаратты мәтінде дереккөздерге сілтеменің жасалу реті бойынша орналастырып, араб сандарымен нөмірлеу қажет. Сандардан кейін нүкте қойылмайды. Шрифт өлшемі – 11, шегініс – 1,25 см.

Қолданылған дереккөздерге сілтемелер тік жақшаның ішінде келтірілгені абзал. Библиографиялық жазу түпнұсқа тілінде орындалады.

Кітаптардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, кітаптың аты, жарияланған орны, басылымы, шыққан жылы, беттер. Мысалы: Семенов В.В. Философия: итог тысячелетий. Философская психология. – Пуццино: ПНЦ РАН, 2000. – Б. 60–65.

Журнал, мерзімді басылымдардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, мақала атауы, журнал атауы, жылы, басылым нөмірі, беттер. Мысалы: Голубков Е.П. Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 1. – Б. 89–104.

Жинақтардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, мақала атауы, жинақ атауы, басылым жылы, беттер. Мысалы: Зимин А.И. Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф. – М.: Наука, 1996. – Б. 77–79.

Электрондық ресурстардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: мақала атауы, автор туралы ақпарат, мақаланың шығу орны, мерзімі, сонымен қатар, ақпараттық тасымалдаушы, жүйелік талаптар, ғаламтор ресурстарын қолдану мүмкіндіктері (Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (546 Мб). – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640x480; 4x CD-ROM дисковод; 16 бит. зв. карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал. – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsorg.org>).

10. *Кестелерді жасау*. Әрбір кестенің реттік нөмірі мен атауы болуы шарт. Кесте нөмірі және атауы кестенің жоғары жағына орналастырылады. Көлбеу әріптермен жазылған «Кесте 1» («Таблица 1», «Table 1») сөзінен кейін сызықша қойылып, кесте атауы қалыпты әріптермен жазылады, туралануы – беттің ортасында, шрифт өлшемі – 11, кестедегі мәтіннің туралануы – беттің сол жағы.

11. *Графикалық материалдар* «Microsoft Graph» немесе «Excel» бағдарламаларында орындалуы қажет және сканерден өткізілмеуі қажет.

Графикалық бейнелер сурет немесе біртұтас объект ретінде берілуі тиіс. Графикалық объектілер беттің белгіленген жиектерінен аспай, бір беттен артық болмауы қажет.

Әрбір объектінің нөмірі және атауы болуы керек. Объект нөмірі мен атауы объектіден төмен орналасуы қажет. Шрифт өлшемі – 11, мәтіннің орналасу қалпы – беттің сол жағы.

12. *Формулалардың берілуі.* Математикалық формулаларды формулалар редакторы «Microsoft Equation» арқылы белгілеу қажет. Олар жақша ішінде оң жақтан нөмірленеді. Формулалар көп болған жағдайда әрбір бөлімнің формулаларын тәуелсіз нөмірлеу ұсынылады.

13. *Мақалаға міндетті түрде тіркелетін ақпараттар:*

– автор туралы ақпарат (үш тілде): тегі, аты, әкесінің аты, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі, жұмыс орны (ЖОО, мекеме атауы, факультет, кафедра), жұмыс және ұялы телефон нөмірі;

– ғылым кандидаты, докторы немесе PhD докторының мақалаға қатысты сын-пікірі (ғылыми дәрежесіз авторлар үшін).

Редакция ұсынылған барлық материалдарға сын-пікір білдіруге міндетті емес және материалдары қабылданбаған авторлармен пікірталасқа түспейді.

**Мақалалардың қабылдануы және жариялануы бойынша
сауалдар туындаған жағдайда мына мекен-жайға жүгініңіз:**

Қазақстан Республикасы, 110000, Қостанай қ., Байтұрсынов көш., 47
ҚР БҒМ «Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті» КЕАҚ
БСН 200740006481, БЖК КСJBKZKX
ЖСК KZ398562203108711441 «Банк Центр Кредит» АҚ

Қазақстан Республикасы, 110000, Қостанай қ., Байтұрсынов көш., 47
№007 каб. Тел.: 8-777-581-51-20
E-mail: vestnik.kru@ksu.edu.kz

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «ҚМПИ Жаршысы» публикует статьи об оригинальных и ранее не печатавшихся результатах исследований в области социально-гуманитарных, физико-математических, технических, биологических, химико-технологических, экономических наук, по экологии, международным научным связям и т.п.

Решение о публикации принимается редакционной коллегией журнала после рецензирования. Отклоненные статьи повторно редколлегией не рассматриваются.

Статьи публикуются на казахском, русском, английском языках.

Журнал выходит четыре раза в год (январь, апрель, июль, октябрь).

Подписку на журнал можно оформить в любом почтовом отделении АО «Казпочта». Подписной индекс 74081.

Требования к статьям:

Объем текста статьи должен быть от 15000 до 60000 знаков, включая пробелы и сноски (от 0,3 до 1,5 печатных листов, т.е. от 5 до 24 страниц).

Технические требования к оформлению текста:

Шрифт: Times New Roman, размер шрифта – 12, выравнивание текста – по ширине страницы.

Поля: по 2 см со всех сторон.

Междустрочный интервал: одинарный.

Интервал между абзацами «Перед» – нет, «После» – нет.

Отступ «Первой строки» – 1,25.

Текст: одна колонка на странице.

Первая (титульная) страница статьи должна содержать следующую информацию:

1. *Код УДК.* Полуужирный, положение по левому краю страницы. Присвоить УДК авторскому материалу можно здесь: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Ф.И.О. автора.* Полуужирный курсив, положение на странице – по правому краю через строку после кода УДК.

3. *Сведения об авторе.* Курсив, положение на странице – по правому краю: ученая степень, ученое звание, должность, место работы, город, страна.

4. *Заглавие.* Прописные буквы, полуужирный, положение по центру страницы.

5. *Аннотация к статье.* Слово «Аннотация» (каз. «Түйін», англ. «Abstract»), полуужирный, положение по центру страницы, через строку после заглавия. Аннотация оформляется на языке статьи. Допускается замена аннотации на языке статьи на резюме на языке статьи. Текст аннотации: 500–800 знаков с пробелами, курсив, выравнивание по ширине страницы, отступы слева и справа – по 2 см, отступ «Первой строки» – 1,25.

6. *Резюме к статье.* Оформляется на двух языках, отличных от языка статьи, с переводом названия статьи. Текст резюме: курсивный, после списка литературы через интервал, 500–800 знаков с пробелами, положение по ширине текста, отступ «Первой строки» – 1,25.

7. *Ключевые слова* (от 5 до 8). Ключевые слова пишутся на трех языках, размещаются соответственно под «Аннотацией» и «Резюме». Фраза «Ключевые слова» (каз. «Кілт сөздер», англ. «Key words»): полуужирный, отступы слева и справа – по 2 см, после фразы ставится двоеточие. Сами ключевые слова указываются после фразы «Ключевые слова» в той же строке, через запятую.

8. *Основной текст* делится на следующие разделы:

1) *Введение* (каз – Кіріспе, англ. – Introduction).

2) *Материалы и методы* (каз. – Материалдар мен әдістер, англ. – Materials and Methods).

3) *Результаты* (каз. – Нәтижелер, англ. – Results).

4) *Обсуждение* (каз. – Талқылау, англ. – Discussion).

5) *Выводы* (каз. – Қорытынды, англ. – Conclusions).

6) *Благодарности* (каз. – Ризашылық білдіру, англ. – Appreciation).

Разделы 3 и 4 могут объединяться, раздел 6 – по необходимости.

Разделы статьи должны быть пронумерованы, необходимо нумеровать арабскими цифрами без точки. Оформление заголовков разделов – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, положение по левому краю страницы.

При выделении в тексте отдельных пунктов или списков следует использовать только арабские цифры.

9. *Список литературы* (каз. – Әдебиеттер тізімі, англ. – References). Список литературы приводится в конце статьи и озаглавливается «Список литературы» – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, отступ «Первой строки» – 1,25.

Сведения об источниках следует располагать в порядке появления ссылок на источники в тексте, нумеровать арабскими цифрами без точки, размер шрифта – 11, отступ «Первой строки» – 1,25 см. Ссылки на использованные источники следует приводить в квадратных скобках. Библиографическая запись выполняется на языке оригинала.

Выходные данные *книг* обязательно включают: фамилию автора (авторов), инициалы, название, место издания, издательство, год издания, страницы. Например: Семенов В.В. Философия: итог тысячелетий. Философская психология. – Пушино: ПНЦ РАН, 2000. – С. 60–65.

Выходные данные *статей из журналов и периодических изданий* указываются в следующем порядке: фамилия автора (авторов), инициалы, название статьи, название журнала, год, номер издания, страницы. Например: Голубков Е.П. Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 1. – С. 89–104.

Выходные данные *сборников* указываются в следующем порядке: фамилия автора (авторов), инициалы, название статьи, название сборника, год издания, страницы. Например: Зимин А.И. Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф. – М.: Наука, 1996. – С. 77–79.

Выходные данные *электронных ресурсов* содержат информацию об авторе, названии, дате и месте издания или публикации, также указывается информационный носитель, системные требования, режим доступа (к интернет-ресурсам) (Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (546 Мб). – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640x480; 4x CD-ROM дисковод; 16 бит. зв. карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал. – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsor.org>).

10. *Оформление таблиц*. Каждая таблица должна быть пронумерована и иметь заголовок. Номер таблицы и заголовок размещаются над таблицей. Номер оформляется как «Таблица 1» («Кесте 1», «Table 1»), стиль шрифта – курсивный. Заголовок таблицы размещается через тире, шрифт – Times New Roman, размер – 11, по центру страницы, стиль шрифта – обычный. Положение текста в таблице по левому краю, шрифт – Times New Roman, размер – 11.

11. *Оформление графических материалов*. Графические материалы должны быть подготовлены с помощью программ «Microsoft Graph» или «Excel» без использования сканирования.

Графические объекты должны быть в виде рисунка или сгруппированных объектов.

Графические объекты не должны выходить за пределы полей страницы и превышать одну страницу.

Каждый объект должен быть пронумерован и иметь заголовок. Номер объекта и заголовков размещаются под объектом. Номер оформляется как «Рисунок 1» («Сурет 1», «Picture 1»), шрифт – Times New Roman, курсив, размер – 11, положение текста на странице по центру. Далее следует название, шрифт – Times New Roman, размер – 11, стиль шрифта – обычный.

12. *Оформление формул.* Математические формулы оформляются через редактор формул «Microsoft Equation». Их нумерация проставляется с правой стороны в скобках. При большом числе формул рекомендуется их независимая нумерация по каждому разделу.

13. *К статье обязательно прилагаются:*

– сведения об авторе (на трех языках): фамилия, имя, отчество, ученая степень, ученое звание, должность, место работы (название вуза, организации, факультет, кафедра), рабочий и мобильный телефоны;

– рецензия кандидата или доктора наук, доктора PhD (для авторов без ученой степени).

Редакция не несет обязательств по рецензированию всех поступающих материалов и не вступает в дискуссию с авторами отклоненных материалов.

По всем вопросам приема и публикации статей обращаться по адресу:

Республика Казахстан, 110000, г. Костанай, ул. Байтурсынова, 47
НАО «Костанайский региональный университет
имени Ахмет Байтұрсынұлы» МОН РК
БИН 200740006481, БИК КСJBKZKX
ИИК KZ398562203108711441 в АО «Банк Центр Кредит»

Республика Казахстан, 110000, г. Костанай, ул. Байтурсынова, 47
№007 каб. Тел.: 8 (777) 581-51-20
E-mail: vestnik.kru@ksu.edu.kz

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal «KMPI Zharshysy» is responsible for publishing the articles with original content on the results of research in the fields of social-humanitarian, physical and mathematical, technical, biological, chemical-technological, economical sciences, and ecology, international scientific relationships and etc. which were not printed previously.

The decision to publish an article is considered by the editorial board of the journal after peer review. Rejected articles are not considered again by the editorial board.

Articles are published in Kazakh, Russian and English languages.

The journal is published four times a year (January, April, July, October).

A subscription to the journal can be obtained at any post office of JSC "Kazpost". Subscription index 74081.

Article requirements:

The volume of the text of the article should be between 15,000 and 60,000 signs, including spaces and footnotes (from 0,3 to 1,5 printed page, i.e. 5-24 pages).

Technical requirements for the decoration of the text:

Font: Times New Roman, size – 12, alignment – width of the page.

Field: on 2 cm from all directions.

Line spacing: single.

Spacing between paragraphs «Before» – no, «After» – no.

Indentation of "The first line" – 1,25.

Text: one column on the page.

The first (titular) page of the article must include the following information:

1. *UDC code*. Boldface, position on the left side of the page. Assign the UDC to copyright material can be available here: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Full name of the author*. Bold italic, position on the right edge of the page through the line after the UDC code.

3. *Information about authors*. Font style – italic, position on the right edge of the page: academic degree, academic title, position, place of work, city, country.

4. *Title*. Uppercase letters, bold, position – at the center of the page.

5. *Abstract to the article*. The word «Abstract» (kaz. «Түйін», rus. «Аннотация»), boldface, position – at the center of the page, in a line after the title. Abstract is made in the language of the article. It is possible to replace the abstract on the language of the article to the summary on the language of the article. Text of abstract: 500–800 signs including spaces, italics, position – the width of text, indents on the left and right – 2 cm, indentation of "the first line" – 1.25.

6. *Summary of the article*. It is made out in two languages differ from the language of the article, with the translation of the title of the article. Text of summary: italic, after references, 500–800 signs including spaces, alignment – the width of page, indentation of "the first line" – 1.25.

7. *Key words* (from 5 to 8). Key words are written in three languages, are located accordingly under the «Abstract» and «Summary». The phrase «Key words» (kaz. «Кілт сөздер», rus. «Ключевые слова»): boldface, indents on the left and right – 2 cm, after the phrase there is a colon. Key words are written after the phrase "Key words" in the same line, separated by a comma.

8. *Main text of the article* consists of the following parts:

1) *Introduction* (kaz. – Кіріспе, rus. – Введение).

2) *Materials and Methods* (kaz. – Материалдар мен әдістер, rus. – Материалы и методы).

3) *Results* (kaz. – Нәтижелер, rus. – Результаты).

4) *Discussion* (kaz. – Талқылау, rus. – Обсуждение).

5) *Conclusions* (kaz. – Қорытынды, rus. – Выводы).

6) *Appreciation* (kaz. – Ризашылық білдіру, rus. – Благодарности).

Parts 3 and 4 may be combined, part 6 – if it is necessary.

Parts of the article should be numbered, Arabic numerals without a dot. Headings of parts – font Times New Roman, size – 12, boldface, position on the left side of the page.

While highlighting only Arabic numerals should be used in the text of selected items or lists.

9. *References* (kaz. – *Әдебиеттер тізімі*, rus. – *Список литературы*). References should be listed at the end of the article and headlined as «References» – font Times New Roman, font size – 12, boldface, indent 1.25.

Information about the sources should be arranged in order of appearance of references to sources in the text, and numbered in Arabic numerals without a dot, font size – 11, indent 1.25 cm. References to the sources used should be given in square brackets. Bibliographic record is made in language of the original source.

Output data of *books* must include: surname of the author (authors), initials, name, place of publication, publisher, year of publication, number of pages. For example: Семенов, В.В. *Философия: итог тысячелетий. Философская психология.* – Пушино: ПНЦРАН, 2000. – Р. 60–65.

Output data of *articles from journals and periodicals* must include: surname of the author (authors), initials, title of the article, title of the journal, year, number of publication, number of pages. For example: Голубков Е.П. *Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и зарубежом.* – 2001. – № 1. – Р. 89–104.

Output data of *collections* is indicated in the following order: surname of the author (authors), initials, title of the article, title of the collection, year of publication, number of pages. For example: Зимин А.И. *Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф.* – М.: Наука, 1996. – Р. 77–79.

Output data of *electronic resources* provides information about the author, title, date and place of edition, or publication, also indicates the information carrier, system requirements, access mode (to the Internet resources) (*Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс].* – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (546 Мб). – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640x480; 4x CD-ROM дисковод; 16 бит. зв.карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. *Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал.* – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsor.org>).

10. *Design of tables.* Each table should be numbered and titled. Table number and heading are placed above the table. Number is issued as «Table 1» («Кесте 1», «Таблица 1»), font style – italic. Table heading is placed by a dash, font – Times New Roman, size – 11, font style – regular, at the center of the page. The position of the text in the table – to the left, the font – Times New Roman, size – 11.

11. *Design of graphic materials.* Graphic materials should be prepared by using the programs «Microsoft Graph» or «Excel» without scanning.

Graphical objects should be presented as a picture or grouped objects.

Graphical objects should not extend beyond the page margins, and have no more than one page.

Each object must be numbered and titled. Number of the object and title are placed under the object. Number is presented as «Picture 1» («Сурет 1», «Рисунок 1»), the font – Times New Roman, italic, size – 11, position of the text – at the center of the page. Then, the title – the font – Times New Roman, size – 11, font style – regular.

12. *Design of formulas.* Mathematical formulas are made through the «Microsoft Equation» formula editor. The numbering is affixed to the right in brackets. If there is a large number of formulas it will be recommended their independent numbering for each section.

13. *The article must have:*

- information about the author: surname, name, patronymic, academic degree, academic title, position, place of work (name of institution, organization, faculty, department), office and mobile phone numbers;

- review of the candidate or doctor of sciences, PhD doctors (for authors without scientific degree).

Editors are not liable for reviewing all incoming materials and do not enter into a discussion with the authors of rejected materials.

On all questions of reception and publication of articles contact us at:

Republic of Kazakhstan, 110000, Kostanay, Baitursynov street, 47
NLC «Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University» MES RK
BIN 200740006481 BIC KCJBKZKX
IIC KCJBKZKX AO «BankCentrCredit»

Republic of Kazakhstan, 110000, Kostanay, Baitursynov street, 47
office №007. Tel.: 8 (777) 581-51-20
E-mail: vestnik.kru@ksu.edu.kz

МАЗМҰНЫ

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӨНЕР ҒЫЛЫМДАРЫ

Абильмаликов, К.К., Сержан, Ш., Құрманязов, Ы.С. Ботай-Терсек тарихи-мәдени қауымдастығы: ортақ сипаттамалары	3
Бекбосынова, А.Х., Алдабергенова, Ж.Ж. Ә.Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы «Махаббат» концептісі	10
Безаубекова, А.Д., Амиргалиева, Е.С., Қайырғали, Д.А. Тілдердің шығуы мен дамуы және олардың өзара әсерлері	14
Безаубекова А.Д., Атығай, Ш.С., Шахметова, М.А. Тілдердің шығу тегі, туыстығы (генеологиялық) жағынан топтастырылуы	19
Бекбосынова, А.Х., Исмагамбетова, Ж.Б. Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы мақал-мәтелдердің қолдану ерекшелігі	23
Бекбосынова, А.Х., Куанышбаева, Г.Ш. С. Мұратбеков шығармаларындағы «Соғыс» концептісі.....	27
Бекбосынова А.Х., Омарова Д.К. Б. Сокпақбаевтың «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы мақал-мәтелдердің қолданыс ерекшелігі	31
Есіркепова, К.Қ., Артықбай, И.Б., Акрамова, М.Ж. Тахауи Ахтанов «Қаһарлы күндер» романындағы «Соғыс» концептісі.....	37
Есіркепова, К.Қ., Елепай, А.А., Укенов, Т.М. Ғ. Мүсірепов «Ұлпан» романындағы «Қазақ бейнесі» концептісі.....	43
Қожанұлы, М. Қазақтың шешендік сөздеріндегі ономастикалық атаулар хақында	48
Оспанұлы, С., Мырзағалиева, К. Көрікті жанның көркем жырлары	57

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

Абдулин, Ж.К., Тастанов, М.Г., Жоғары оқу орынында оқу процесінде студенттің өзіндік жұмысының рөлі	62
Жақып, А.А., Қабден, Қ.Ж., Нурмуханбетова Н.Н., Сергазина С.М., Острецова И.Б. Жалпы білім беретін мектептерде химия сабақтарында «case-study» әдісін қолдану аясында кәсіби құзыреттілігін арттыру	66
Жаппасова, К.А., Тастанов, М.Г. Электрондық білім беру ресурстарын пайдалану әдістемесі	74
Казиева, Г.Н., Тастанов, М.Г. Оқыту әдістерін дамыту бағыттары және физика сабағын оқытуға тәжірибеге бағытталған тәсіл.....	79
Орманова, Г.К., Ораз, А.Д. Орта мектепте «Ядролық физика» бөлімін оқытуда оқушыларды ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне баулуда инновациялық тәсілдердің ролі	85

ӘЛЕУМЕТТІ ҒЫЛЫМДАР

Есионова, А.Н., Steam оқыту жүйесі арқылы оқушылардың зерттеу қызметін ұйымдастыру	89
Жигалова, Н.Г., Цыганова, А.Е., Қалалық ортамен танысу үшін квест технологиясы қолдану.....	94
Калкашев, С.Г., Абдиманапов, Б.Ш., Аяпбекова, А.Е., Нурханов, М.А., Гордеева, З.И. География пәнінде критериалды бағалау үдерісінің тиімді болуындағы саралау	101
Коваль, А.П., Баяндин, М.А., Өндірістік жаракаттану деңгейі және Қазақстан Республикасындағы өндірістегі жазатайым оқиғалардан сақтандыру жүйесі	110

БІЗДІҢ АВТОРЛАР	117
-----------------------	-----

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА	126
----------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ И ИСКУССТВО

Абильмаликов, К.К., Сержан, Ш., Курманиязов, Ы.С. Ботайско-Терсекская историко-культурная общность: общие характеристики.....	3
Бекбосынова, А.Х., Алдабергенова, Ж.Ж. Концепт «Любовь» в романе А.Нуршаихова «Махаббат, кызык мол жылдар»	10
Безаубекова, А.Д., Амиргалиева, Е.С., Қайырғали, Д.А. Происхождение и развитие языков и их взаимные эффекты.....	14
Безаубекова А.Д., Атығай, Ш.С., Шахметова, М.А. Группировка языков по происхождению, родству (генеологическому)	19
Бекбосынова, А.Х., Исмагамбетова, Ж.Б. Специфика употребления пословиц и поговорок в романе Габита Мусрепова «Улпан»	23
Бекбосынова, А.Х., Куанышбаева, Г.Ш. Концепт «Война» в творчестве Муратбекова	27
Бекбосынова А.Х., Омарова Д.К. Особенность использования пословиц в романе Б. Сокпакбаева «Мертвые не возвращаются».....	31
Есіркепова, К.К., Артықбай, И.Б., Акрамова, М.Ж. Концепт «Война» в романе Тахауи Ахтанова «Суровые дни»	37
Есіркепова, К.К., Елепай, А.А., Укенова, Т.М. Концепция «Образ казаха» в романе Г. Мусирепова «Улпан».....	43
Қожаңұлы, М. Об ономастических именах в казахских ораторских словах.....	48
Оспанұлы, С., Мырзағалиева, К. Прекрасные произведения красивой души.....	57

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Абдулин, Ж.К., Тастанов, М.Г., Роль самостоятельной работы студента в процессе обучения в вузе.....	62
Жақып, А.А., Қабден, Қ.Ж., Нурмуханбетова Н.Н., Сергазина С.М., Острецова И.Б. Повышение профессиональной компетентности в рамках применения метода «case-study» на уроках химии в общеобразовательных школах.....	66
Жаппасова, К.А., Тастанов, М.Г. Методика использования электронных образовательных ресурсов	74
Казиева, Г.Н., Тастанов, М.Г. Направления развития методов обучения и практический подход к преподаванию урока физики	79
Орманова, Г.К., Ораз, А.Д. Роль инновационных методов в привлечении к научно-исследовательской деятельности обучающихся при обучении «Ядерная физика» в средней школе	85

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Есионова, А.Н., Организация исследовательской деятельности школьников через систему stem обучения	89
Жигалова, Н.Г., Цыганова, А.Е., Использование квест-технологии для ознакомления с городской средой	94
Калкашев, С.Г., Абдиманапов, Б.Ш., Аяпбекова, А.Е., Нурханов, М.А., Гордеева, З.И. Дифференциация эффективного использования системы критериального оценивания по предмету география	101
Коваль, А.П., Баяндин, М.А., Уровень производственного травматизма и система страхования от несчастных случаев на производстве в Республике Казахстан.....	110

НАШИ АВТОРЫ	120
--------------------------	-----

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ	129
-------------------------------------	-----

CONTENT

HUMANITIES AND ARTS

<i>Abilmalikov, K.K., Serzhan, Sh., Kurmaniyazov, Y.S.</i> Botai-Tersek historical and cultural community: general characteristics.....	3
<i>Bekbosynova, A.Kh., Aldabergenova, Zh. Zh.</i> Concept «Love» in the novel «Makhabbat, kyzyk mol zhyldar» by A. Nurshaihov	10
<i>Bezaubekova, A.D., Amirgalieva, Y.S., Kayyrgali, D.A.</i> The origin and development of languages and their mutual effects.....	14
<i>Bezaubekova, A.D., Atygai, Sh.S., Shakhmetova, M.A.</i> Grouping of languages by origin, relationship (genealogical).....	19
<i>Bekbosynova, A. Kh., Ismagambetova Zh.B.</i> The specifics of the use of proverbs and sayings in Gabit Musrepov's novel «Ulpan»	23
<i>Bekbosynova, A.Kh., Kuanyshbaeva, G.Sh.</i> The concept of «War» in Muratbekov's works	27
<i>Bekbosynova, A.Kh., Omarova D.K.</i> Specificity of the use of proverbs in B. Sokpakbaev's novel «The dead do not return»	31
<i>Yessirkepova, K.K., Artykbay, I.B., Akramova, M.Zh.</i> The concept of «War» in Takhaui Akhtanov's novel «Kakharly kunder»	37
<i>Yessirkepova, K.K., Yelepau, A.A., Ukenova, T.M.</i> The concept «Kazakh image» in Musirepov's novel «Ulpan».....	43
<i>Kozhanuly, M.</i> About onomastic names in kazakh oratorical words	48
<i>Ospanuly, S., Myrzagaliyeva, K.</i> Fine pieces of work of a beautiful soul	57

NATURAL SCIENCES

<i>Abdulin J.K., Tastanov M.G.</i> The role of the student's independent work in the process of studying at the university	62
<i>Zhakyp A.A., Kabden K.Zh., Nurmukhanbetova N.N., Sergazina S.M., Ostretsova I.B.</i> Improving professional competence within the framework of the use of the «case-study» method in chemistry lessons in secondary schools	66
<i>Zhappasova K.A., Tastanov M.G.</i> Methods of using electronic educational resources.....	74
<i>Kazieva G.N., Tastanov M.G.</i> Directions of development of teaching methods and a practical approach to teaching a physics lesson.....	79
<i>Ormanova G.K., Oraz A. D.</i> The role of innovative methods in attracting students to research activities in teaching «Nuclear physics» in secondary school	85

SOCIAL SCIENCES

<i>Yesionova, A.N.</i> Organization of student research activities through the stem education system	89
<i>Zhigalova, N., Tsyganova, A.Y.</i> Use of quest technology to explore the urban environment.....	94
<i>Kalkashev, S.G., Abdimanapov, B.Sh., Ayapbekova, A.Y., Nurkhanov, M.A., Godeeva, Z.I.</i> Difference of effective use of criteria-based systems of geography knowledge assessment.....	101
<i>Koval, A., Bayandin, M.A.</i> Frequency rate of occupational injuries and occupational injury insurance system in the Republic of Kazakhstan.....	110

OUR AUTHORS	123
--------------------------	-----

INFORMATION FOR AUTHORS	132
--------------------------------------	-----

Компьютерлік беттеу: С. Худякова

Компьютерная верстка: С. Худякова

Басуға 26.12.2023 ж. берілді.
Пішімі 60x84/8. Көлемі 11,0 б.т.
Тапсырыс № 015

Подписано в печать 26.12.2023 г.
Формат 60x84/8. Объем 11,0 п.л.
Заказ № 015

Ахмте Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университетіндегі
редакциялық-баспа бөлімінде басылған
Қостанай қ., Байтұрсынов к., 47

Отпечатано в редакционно-издательском отделе
Костанайского регионального университета
имени Ахмет Байтұрсынұлы
г. Костанай, ул. Байтұрсынова, 47